

**T.J.ENAZAROV, V.A.KARIMJONOVA,
M.S.ERNAZAROVA, SH.S.MAHMADIYEV,
K.G'.RIXSIYEVA**

**O'ZBEK
DIALEKTOLOGIYASI**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSIJS TA'LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

T. J. ENAZAROV, V. A. KARIMJONOVA,
M. S. ERNAZAROVA, SH. S. MAHMADIYEV, K. G'. RIXSIYEVA

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

(o'quv qo'llanma)

Toshkent "UNIVERSITET" 2012

Mazkur ishda mualliflar bu sohadagi bir necha yillik tajribani va ilmiy- amaliy kuzatishlarini jamlab berishga harakat qilgan. Unda quyidagi bo'limlar bor: Kirish, ma'ruza mavzulari, ishchi o'quv dasturi, lest savollari, amaliy inashg'ulot savollari, dialektologik amaliyot uchun ko'rsatmalar, yozma ishlarni bnholush mezonlari, "Dialektologik amaliyot" vaqtida to'plangan materiallardan namunalar, Ilova, adabiyotlar ro'yxati. Ularda mualliflar sliu fan sohasidagi ilmiy-na/ariy fikrlarni qayd etib, bu fanni o'qitishning, shuningdek, har yili ushbu laudan "Dialektologik amaliyot"ni o'tkazish jarayoniga oid yo'l-yo'riqlar ni ajniuning o'ziga xos jihatlarini va yaratilishi lozim bo'lgan ko'p tomli "()/bek xalq shevalari lug'ati"ni tuzish muammosining bugungi kungacha

i- liborva oliumagan tomonlari haqida to'xtalgan.

(Jshbu o'quv qo'llannia filolog talabalarga, shuningdek, o'zbek 'In-vitsliinosligining dolzarb muammolari bilan qiziqqanlarga moijallangan.

Ushbu o'quv qo'llanma Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU o'zbek filologiyasi fakulteti o'quv-metodik kengashining 2011-yil 14-noyabrdagi majlisida nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir prof.R.Sayfullayeva Taqrizchilar:

f.f.d.,prof.S.Ashirboyev

f.f.n., dots.M.Qodirov p.f.n.,

dots.S.Yo'ldoshyeva

f. f.n. N.Shoimova

ISBN - 978-9943-305-52-6

K 1 R I S H

Bugungi kunda mamlakatimizning mustaqillikka erishganiga ham 20 yildan oshdi. Mana shu davr ichida yurtimizda fan, madaniyat, ta'lim-tarbiya, texnika, iqtisodiyot, siyosat sohalarida mustaqillik tufayli juda katta ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi va bundan keyin ham ular davom etaveradi. Shu sababli ular adabiy tilimizda ham, shevalarimizda ham o'z ifodasini topmoqda.

O'zbek adabiy tili xalq shevalaridan o'ziga kuch oladi, chunki sheva bo'lmasa, adabiy tilimizning kelajagi bo'Mmaydi. Hayotiy ozuqa olib turadigan asosi bo'lmasa, har qanday adabiy til vaqt o'tishi bilan o'lik tilga aylanadi. Shuning uchun ham shevalar har qanday adabiy tilning asosiy hamda rivojlanish poydevo-ridir. U(lar)ni ilmiy adabiyotlarda dialekt va sheva terminlari bilan atash kuzatiladi. Biz u(lar)ni sheva deb, bitta term in bilan atashni o'rinli hisoblaymiz. Shu o'rinda shevashunosligimizning buguni hamda kelajagi haqida o'ylab ko'rib, shuningdek, bu sohada ilmiy ishlari bilan tanilgan bir qancha tadqiqotchi olimlarning fikr-mulohazalarini e'tiborga olib, ushbu ishni tayyorladik.

Shevashunosligimizning tarixi Xf asaming mashhur tilshunosi Mahmud Koshg'ariyga borib taqaladi. Uning "Devonu lug'atit turk" asari turkiy xalqlar shevalarining so'zligini arab tilida izohlab, o'zida jamlagan mukammal va bebaho lug'atlardan biri sanaladi. Shu asaming "Indeks lug'ati" ham olimlarimiz tomonidan tayyorlangan. Mana shu lug'at bahona turkiy qabila-urug'larning tillari bir bobo tildan rivojlanib, taraqqiy etganligi haqidagi ilmiy-nazariy qarash dalillar asosida tasdiqlandiki, bu hoi ona tilimizning o'ziga xos nufuzini va tarixiy taraqqiyotini dalillar vositasida tasdiqlab turibdi. Hazrat Alisher Navoiy ham bundan sal kam olti asr oldin mana shu turkiy tilda, ya'ni eski o'zbek adabiy tilida she'rlar yozib, olamni qurolsiz holda, qalam bilan egallagan allomalardan biri sanaladi. Mana shuning natijasida o'sha vaqtda Xuroson hukmdori bo'lgan Husayn Boyqaro tilimizga Davlat tili darajasini berish to'g'risidagi tarixiy farmonini e'lon qi-lishga majbur bo'lgan. Xonliklar davrida ham garchi o'sha vaqtda tilimiz bo'yicha chuqur ilmiy asoslarda tadqiqotlar olib borilmagan bo'lsa-da, tilimiz ijtimoiy hayotdagi mavqeini saqlab qolganligi va kuchaytirganligi tarixda hech ham rad qilib boimaydigan dalillar orqali o'z ifodasini topgan.

XX asrning 20-80-yillarida, ya'ni sho'ro davrida tilimizga yanada taraqqiy etish uchun katta huquqlar berilmagan bo'lsa hamki, bir qancha rus sharqshunos olimlarining harakatlari bilan ona tilimiz hamda uning asosiy manbasi bo'lgan shevalarimizni ham ilmiy, ham amaliy asoslarda o'rganishni boshlashgan edi. Bu olinilar shevalarimiz haqidagi ilmiy ishlari bilan adabiy til haqida gapirish uchun uning shevalarini o'rganish lozimligi masalasini dalillar vositasida ko'ra olishdi. Natijada, E. D. Polivanov, K.K.Borovkov, I.I.Zarubin, K.K.Yudaxin kabi o'nlab sharqshunos hamda dialektolog olimlarining shevalarimiz to'g'risidagi ilmiy tadqiqotlari maxsus tashkil etilgan dialektologik ekspeditsiyalar vaqtida yaratilgan va bugungi kunda ham shevalarimizni, o'rganish bo'yicha hebaho manbalar qa-toridan ulaming ilmiy ishlari o'rin oiganligini tan olish shart. Rus olimlarining tadqiqotlari natijasida O'zFA qoshida A.S.Pushkin (Hozirgi Alisher Navoiy) nomidagi Til va adabiyo instituti ish boshlagan. Bu yerda XX asming ikkinchi yarmidan o'zbek xal shevalarini o'rganish va ilmiy asoslarda tadqiq etish uchun maxsus! Dialektologiya boiimi tashkil etilgan edi. Unda V.V.Reshetov, F.Abdullayev, Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliyev, B.Jo'rayev, X.Doniyorov, Yo.G'ulomov, Yu.Jumanazarov, A.Ishayev, D.Abdurahmonov, N.Rajabov,

Q.Muhammadjonov, N.Shoimova kabi dialektolog olimlarning bebah i ahamiyatga ega bo'lgan

ilmiy ishlari yuzaga keldiki, bu holni jahon olimlari tar olishganligini hammamiz bilami/. Bugungi kunda esa ushbu bo'limda faqat bit necha olimlar ishlashmoqda. Ulaming ishlarni kuchaytirish hamda qo'Mlab- quvvatlash lozim. Hatto, bu davrda o'zbek dialektologiyasi va umuman, o'zbek tilshunohligi masalalar bo'yicha bir qancha ilmiy anjumanlar ham bo'lib o'tgan.

1989-yilning 21-oktabrida o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berildi. Ushbu maqomni bergan qonun ona tilimizga, shuningdek, o'zbek xalq shevalariga jiddiy e'tibor berib, ilmiy tadqiqotlar olib borishga qonuniy imkoniyatlarini yaratib berdi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng davlatimiz miqyosida dunyo jamoatchiligi lol qoladigan darajada xalq manfaati nuqtayi nazaridan juda ko'p ishlar amalga oshirildi va amalga oshirilmogda. Ammo ba'zi bir sohalar e'tiborimizdan chetda qolmogda. Mana shunday sohalaridan biri, albatta, o'zbek shevashunosligi sanaladi. Bunga sabab nima? Bu holga, bizningcha, quyidagi hollar sabab bo'ldi:

1. So'zsiz, mustaqillik bizga ko'p narsa berdi. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng shevalarimizni ilmiy asoslarda nazariy va amaliy jihatlardan o'rganish masalasiga jiddiy e'tibor kerak bo'lib qoldi. Shevalarimiz ham tilimiz singari taraqqiyotda ekan, demak, ulami ma'lum bir davrlarda ham amaliy, ham nazariy jihatlardan o'rganish, ular asosida ma'lum nazariy xulosalarga kelishning zarurligi tabiiy hoi. Axir Mahmud Koshg'ary o'z asarida qayd etgan so'zlar va hatto, XX asrning 70-yillarida qayd etilgan dialektal so'zlar bugun shevalarimizda kam qo'llanmogda va ba'zilar umuman qo'llanmayapti. Chunki ba'zi bir shevalarimizni XX asrning 50-70-yillaridan turib o'rganilganiga ham mana 40 (qirq) yildan oshib ketdi. Demak, shevalarimizni XXI asrdan turib Mahmud Koshg'ary darajasidan-da yuqoriroq turib o'rganish zaruriyati kun tartibida turibdi. Albatta, hukumatimiz odilona ish olib borinogda, gap faqat o'zimizda qolgan. Ona tilimizning o'zagi - qon tomiri bo'lgan shevalarimizni o'rganib, ilmiy-na'ariy asoslarda tadqiq etish uchun bamaslahat holda ish _untib, xalq ommasiga ham, rahbariyatimizga ham tushuntirishimiz zarur. Shunda ilmiy mavzular bo'yicha e'lon qilinayotgan ilmiy konkursning tashkilotchilari ham o'zbek xalq shevalarini o'rganish ayni shu kunlar uchun juda zarur va muqaddas ish ekanligini anglashib, sheva hamda

- lahjalarimizni ilmiy-na'ariy va ilmiy-amaliy jihatlardan o'rganish uchun maxsus 'tadqiqot ishlariga mablag' ajratishlari tabiiy holdir.

P 2. Shevalarimizni ilmiy hamda amaliy jihatlardan tadqiq etuvchi sheva- shunoslarimizga ham e'tiborni kuchaytirish lozim. Shevalarimizni XXI asrdan turib mukammal o'rganish va ilmiy asoslarda tadqiq eta olish bugungi zamon talablaridan bin hisoblanadi. Shevashunoslarni ham, ular to'plagan sheva

<materiallarini ham hsu soha bo'yicha bir ilmiy ishlarni amalga oshiradigan o'tashkilotga jamlash lozim.

3. Shevashunosligimiz bo'yicha keng qamrovli yangi ilmiy tadqiqotlar " olib borish zaruriyati sezilmogda. Chunki oldin, ya'ni XX asrning 40-80- yillarida o'rganilganda shevalarimiz hududiy jihatdan atroflicha to'liq tadqiq etilmagan edi. To'g'rirog'i, to'liq tadqiq etishning imkoniyati ham yo'q edi. O'sha vaqtlarda shevalarimiz tizimidan ba'zi bir shevalar umuman o'rganilmay qolib ketgan edi. Bu esa shevalarimizni har tomonlama to'liq o'rganish ta'limning magistratya bosqichida ham davom ettirish lozimligini ko'rsatib turibdi.

4. Shevalarimiz o'zbek adabiy tilining poydevori va o'sish-o'zgarishining o'zagi sanaladi. Demak, shevalarimizni ilmiy asoslarda o'rganishga, albatta, ijti- moiy, ma'naviy, ma'rifiy va

ilmiy-nazariy jihatlardan ehtiyoj sezilmoqda. Sababi, shevalarimiz o'zbek milliy tilining va o'zbek milliy tilshunosligimizning asosi va doimiy poydevori hisoblanadi. Ammo bu sohada hali juda ko'p ishlar amalga oshirilmagan. Ularga quyidagilarni ham kiritish mumkin:

4.1. Tan olishimiz kerak, hozirgacha lahjalar va shevalararo dialektologik lug'atlar mukammal holda yaratilmagan. O'zbek xalq shevalarining lug'aviy boyligini o'zida jamlagan va umumiy holda ifodalaydigan bor-yo'g'i bittagina "O'zbek xalq shevalari lug'ati" yaratilgan (T.,Fan, 1971). Unda filologiya fanlari nomzodi, etakchi ilmiy xodim Ahmad Ishayev (marhum) tuzgan "O'zbek shevalarida qarindosh-urug' nomlari" bilan birga 9500 (to'qqiz yarim ming) atrofida shevalarimizga oid dialektal so'z mavjud. Bu lug'atning sobiq sho'ro davrida yaratilganiga e'tibor bersak, bunday lug'atning yaratilishi ham o'sha vaqtdagi dialektolog olimlarning katta muvaffaqiyatlaridan biri bo'lganligini e'tirof etish kerak. Shu bilan birga tadqiq etilgan har bir sheva bo'yicha so'zlar o'sha tadqiqotlarda hali hanuz qolib ketmoqda, ularning miqdori o'ttiz ming atrofida ekanligi Ahmad Ishayev tomonidan asoslab, birma-bir ko'rsatib berilgan¹. Bizningcha, ular leksikografik nuqtai nazardan saralangan holda kelajakda yaratiladigan ko'p tomli "O'zbek xalq shevalari lug'ati"da qayd etilishi maqsadga muvofiqdir.

4.2. Shevalarimizning dialektologik atlaslarini yaratish bo'yicha XX asming 60-80-yillarida ilmiy ishlar olib borilgan. Turli ilmiy manbalarda V. V.

¹ Ishayev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. T.,Fan, 1990. 20-45-betlar.

Reshetov dialektologik atlas tuzgan degan fikr bor, ammo shunday jurnali o'zi yo'lq, bu bor haqiqat. Shevashunosligimizni o'rganuvchi tadqiqotchilarning ishlari markazlashtirilmagani uchun shevalarimizning dialektologik atlasini yaratish ishlarini boshlash ancha og'ir bo'lmoqda. Sheva so'zlariga leksik dialektizmlar nuqtayi-nazaridan qarasa, dialektologik atlaslarini yaratib bo'lmaydi. Shuning uchun A.Ishayev tomonidan ilgari surilgan sheva so'zlarini lug'atlarga kiritishning yetti jihatini (ilovada berilgan) hamma hirday e'tiborga olish lozimligi sezilib turibdi. Buning uchun shevalarni to'liq o'rganish lozim.

4.3. Bugungi kunda nuqtayi nazaridan shevalarimizning fonetikasi, leksikasi, so'z yasashi, sintaksisini jiddiy o'rganish, ilmiy na'uriy, ilmiy amaliy jihatlardan tadqiq etish lozim bo'lmoqda. Iltimos, shevalarimizning yuqorida ko'rsatilgan jihatlari misollar vositasida qayta tahlil va talqin etilganda, ular to'g'risida sharoit davridagidan ko'ra mukammal ilmiy xulosalarga kelish mumkin bo'ladi.

4.4. O'zbek shevalarini bugungi kunda o'rganishning ahvoli va kelajagi masalasi o'ylab ko'rish kerak. Agar sal befarqroq bo'lsak, kundalik ishlar tashvishlar bilan o'rallashib qolaversak, shevalarimizning bugungi dialektal boyligi va betakror nufuzini ilmiy manbalarda saqlab qolishdan o'ziga bo'lib qolaniiz. Buni ona tilimizga hurmati, muhabbati bo'lgan kishilar umuman ilg'ish xohlashmasa kerak.

Shevashunosligimizning buguni va kelajak taraqqiyotiga oid bu kabi amalga oshirilmagan, biroq amalga oshirishni mustaqilligimiz va milliy malkuramiz talab qilib turgan muammolarning optimal yechimi masalasi juda og'ir va murakkab ish'ardan bo'lib, uni quyidan tashabbus bilan olib chiqib bo'lmaydi. Balki mamla-katimiz hukumatining ijtimoiy-iqtisodiy sohalarining tarmoqlariga e'tibor berayot-ganidek, shevalarimizni XXI asrdan turib ilmiy va amaliy asoslarda o'rganish uchun ularning homiyligi hamda ko'magidagina bunday ulug' muqaddas hamda miqyosi benihoya katta bo'lgan ishni amalga oshirishimiz mumkin. Shu o'rinda yurtboshimiz Islom Karimovning "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asaridagi quyidagi jumlar shevashunosligimizga ham e'tibor zarurligini la'kidlab turibdi: "Ma'lumki, o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning il'odasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasiga bilan singadi. Ona tili - bu millatning ruhidir. Buyuk ma'rifatparvai bobomiz Abdulla Avloniyning so'zlari bilan aytganda, "Har bir millatning dnyoda borligini ko'rsatadigan oyinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmurdur". Bu haqda gapirganda, mustaqillik aral'asida o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasida qanday qizg'in, ba'zida keskin va murosasiz bahs va lortishuvlar bo'lib o'tgani beixtiyor yodimiga tushadi. O'shanda ayrim siyosiy guruhlar O'zbekiston sharoitiga mullaqo to'g'ri kelmaydigan, bir-biriga butunlay zid va qaranta-qarshi fikrlarni olg'u surgan, shuning hisobidan o'ziga obro' topish, odamlarni orlidan ergashtirishga uringan edi. Nega deganda. til bilan bog'liq

muammolar orqali milliy tuyg'ularni ro'kka qilib, ulardan g'arazli maqsadlarda foydalanish mumkin. Mana shunday o'ta qaltis va murakkab vaziyatda agarki o'ziga ehtirosiga berilsak, hushyorlikni yo'qotsak, arzimagan uchqundan o't chiqib ketishi hech gap emasdi. Markazda va o'zimizda qulay bahona kutib, payt poylab turgan imperiyaparast kuchlarga aynan shu narsa kerak edi. Ammo biz ular kutgan yo'ldan bormadik. Og'ir-vazminlik bilan ish tutib,

har tomonlarni o'ylab, mulohaza qilib, barcha siyosiy va ijtimoiy guruhlarining talablarini qondiradigan, eng muhimi, xalqimiz va Vatanimiz manfaatlariga javob beradigan yagona to'g'ri yo'lni topishga erishdik.

Avvalo, respublika Oliy Kengashi qoshida davlat tili bo'yicha taniqli olimlar, ijodkor ziyolilar, jumalistlar va jamoatchilik vakillaridan iborat maxsus komis-siya tashkil qilindi. Komissiya a'zolari aholining turli ijtimoiy qatlamlari, siyosiy guruhlar, barcha millat va elat vakillari tomonidan bildirilgan fikr- mulohazalarni atroflicha o'rganib, respublika rahbariyati va keng jamoatchilikka doimiy axborot berib borar edi. Ana shunday ishchanlik ruhida Oliy Kengash sessiyasiga taqdim etiladigan loyihaning har bir moddasi bo'yicha har taraflama fikr almashuv, bahs va munozalar bo'lib o'tdi.

Nihoyat, 1989-yilning 19-oktabr kuni bu o'ta muhim masala Oliy Kengash sessiyasi muhokamasiga qo'yildi. Va qariyb bir yarim asrlik qaramlikdan so'ng mamlakatimizda o'zbek tili davlat tili deb e'lon qilindi. Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo'lmish ona tilimiz o'zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo'ldi. Bu Vatanimiz tarixida tom ma'nodagi buyuk voqea edi. Istiqloq yillarida o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda"².

Shu o'rinda ilmiy fan va ma'rifatni rivojlanishning asosiy yo'li deb mahkam tutish bilan yaponlar XX asming ikkinchi yarmidayoq insoniyat taraqqiyotimng eng yuqori pog'onasiga chiqqanligini e'tiborga olishimiz lozim bo'adi. Bizning o'zbek xalqimiz ham ular bilan teng bo'lsa, tengki, biroq hech ham kam emas. Shuning uchun shevalarimizni o'rganish yuzasidan bir necha o'n yillikka mo'ljallangan va moddiy mablag¹ bilan ta'minlangan shu sohaga tegishli mutaxas-sislami tayyorlash, ulami qayta tayyorlash va ayni shu sohada ilmiy tadqiqotlarni olib borish markazini O'zbekiston (yoxud shu sohaga aloqador boshqa tashkilot) qoshida tashkil etish zarur. Shu markaz qat'iy reja asosida shevalarimizni har tomonlarni tadqiq etishni nazorat qilishi, shevashunolar tadqiqotining asosiy maqsadi bo'lgan turli maqomdagi dialektizmlarni yig'ishga yo'naltirishi va qilingan, rejalashtirilgan tadqiqotlar bo'yicha hisobot berib turishi lozim. Axir "O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat", deb faxr bilan aytar ekanmiz, buning asosida o'zbek xalqining ming-ming yillik tarixi va taraqqiyotiga, shuningdek, o'zbek milliy tilini rivojlantirish va rivojlanishiga zamin bo'lgan shevalarimizni o'rganish va ularni o'zaro bog'lash va shuning natijasida o'zbek shevalarining ko'p tonili muayyanlash ishlari davom etayotganligi tabiiy holligini tasdiqlamoqda.

Ushbu o'quv qo'llanma bir-biriga bog'liq bo'lgani o'n bitta ilmsidan tashkil topgan bo'lib, I. I. Zarubin, K. K. Vudaxin, II I. Polivanov, (j'ozu Olim, A. K. Borovkov, F. Abdullayev, V. V. Ileshtov, Sh. Shoabdurahmonov, B. Jo'rayev, S. Ibrohimov, M. Mirzayev, A. Ishayev, Q. Muhamedjajiov, K. Nazarov, Yo. G'ulomov, A. Shermatov, A. Aliyev, D. Abdurahmonov, N. Rajabov, S. Ashirboyev, B. To'yichiboyev, K.

² Karimov I. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. T., Ma'naviyat, 2008. 83-85, 86-betlar.

Usmonov, A. Jo'rayev, N. Murodova, N. Shoimova, M. Begaliyev kabi bir umr o'zbek dialektologiyasi sohasi bilan shug'ullangan oliinlaining ilmiy tadqiqotlari e'tirof etilgan holda tayyorlandi. Albatta, yangi fikr-mulohaza va bir qancha misollar qo'shildi Bu o'quv qo'llanma amaliy hamda ilmiy muammolar tizimi sohasida yaratilgani uchun bahsli o'rinlar bo'lishi mumkin: "Deyishadiki, haqiqat bahslarda tug'iladi". Shuning uchun obyektivlik asosida bildiriladigan har bir mulohazani shu ishning keyingi nashrida e'tiborga olamiz.

Mualliflar ushbu o'quv qo'llanmani tayyorlash jarayonida (aniqrog'i, yigirma yildan ortiq vaqt davomida) qimmatli maslahatlarini ayamagan hurmatli ustozlar - Sh. Shoabdurahmonov (marhum), A. Ishayev (marhum), A. Aliyev (marhum), N. Rajabov (marhum), K. Nazarov, S. Ashirboyev, B. To'ychiboyev, K. Usmonov, R. Sayfullayeva, Yo. Tojiyev, M. Qodirovga o'z minnaldorchiliklarini bildirishadi.

I. "O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI" FANIDAN MA'RUZALAR

1-MAVZU

"O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI" KURSINING UMUMIY MASALA-LARI. MILLIY TIL VA MAHALLIY DIALEKTLAR.

TRANSKRIPSIIYA. O'ZBEK ADABIY TILI VA O'ZBEK XALQ SHEVALARI Reja:

1. "O'zbekdialektologiyasi" fanining predmeti va vazifasi.
2. Milliy til, o'zbek adabiy tili, o'zbek xalq shevalari va mahalliy dialektlar.
3. Xalq shevalari adabiy tilni boyituvchi vositalardan biri.
4. Ona tilini o'qitishda ushbu fanning o'rni.
5. Mazkur faning tilshunoslikning boshqa sohalari bilan aloqadorligi.
6. Transkripsiya hamda unga xos xususiyatlar.

Tayanch so'z va tushunchalar

Sheva. Lahja. Adabiy til. Terminologiya (atamashunoslik). Sinxron plan.

► Milliy til. Dialekt. Transkripsiya. Transliteratsiya. Diaxron plan.
Tasviriy dialektologiya. Fonetik Transkripsiya. Fonologik Transkripsiya. Tarixiy dialektologiya. Unlilar (cho'ziq va qisqa). Undoshlar.

v Lingvo-geografiya usuli. Orfografiya. Orfoepiya. Dialektal xato.

» Dialektologiya fanining predmeti va vazifasi

Tilshunoslik ilmi bir-biriga yaqin va bog'lanib ketgan bir necha sohalar majmuidan iborat. Shuning uchun ham dialektologiya tilshunoslikning alohida bir sohasi bo'Mib, u biror tilning mavjud mahalliy dialektlarini, ya'ni mavjud mahalliy lahja hamda shevalami ilmiy, nazariy, amaliy jihatlardan o'rganadi va o'rgatadi. Dialektologiya grekcha so'z bo'lib, (dialektos - sheva, logiya - fan) sheva haqidagi fan degan ma'noni anglatadi. Bu ta'rif 1959-yilgi darslikda bu tarzda berilgan: "Dialektologiya grekcha dialektos so'zidan olingan bo'lib, so'zlashmoq, gaplashmoq demakdir". Rus, nemis, fransuz, ingliz dialektologiyalari boigani kabi "O'zbek dialektologiyasi" nomli fan ham mavjuddir. Bu

³ Oarang. Reslictov V.V.. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T.,1959. -VfiCT

fanni oliy o'quv yurtlarida rasman o'qitish XX asming 60- yillaridan boshlangan. Ayni shu fanni ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatlardan asoslash (1925-yidan shevalarimizni, asosan, shahar shevalatini rus olimlari o'rganishni boshlashgan) va unga oid mavzulardan oily o'quv yurtlarining

filologiya fakultetlaridagi talabalarga dars berislida rus olimlarining xizmatlari benihoya katta ekanligini e'tirof etish lozimdir.

“O'zbek dialektologiyasi” fani O'zbekistondagi, qardosh mamlakatlardagi o'zbeklarning tilini, turli dialckt, lahja va shevalarini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etib, shevalarimiz taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi. Qadimiy tarixga ega bo'lgan o'zbek (lining sheva, dialckt, lahja hamda shevalar guruhlari o'zbek dialektologiyasining o'rganish predmeti, obyckti ham hisoblanadi.

Mavjud obyektلامي o'rganish bo'yicha dialektologiya ikki turga bo'linadi:

1. Tasviriy dialektologiya (dialektografiya) mahalliy lahja va shevalarga xos fonetik va leksik-grammatik xususiyatlarni sinxron planda qayd qilish bilan chegaralanadi. Bunda shevalarning ayni vaqtdagi xususiyatlarini o'rganiladi. Albatta, sinxron planda o'rganilgan shevalar tasviriy dialektologiya uchun ilmiy-amaliy qimmatga molik bo'lgan ishonchli materiallarni va ular haqidagi xulosalarni beradi.

2. Tarixiy dialektologiya esa tilning dialektal xususiyatlarining kelib chiqishini, rivojlanishini, turli davrlardagi o'zgarishlarini asoslab ko'rsatadi. Shu jumladan, shevalarimizning qardosh tillar bilan munosabatini va shu shevalarning tashkil topishida boshqa tillarning ishtirokini aniqlash, lahja va shevalarni lingvo-geografik usul bilan o'rganishni hamda til tarixiga oid tarixiy matnlarni ilmiy nazariy, shuningdek, amaliy jihatlardan o'rganish, o'zlashtirish va tadqiq etish maqsadlarini ham ko'zda tutadi.

Shevalarni o'rganish til tarixi uchun ham, xalqning tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi. Adabiy tilda yo'q bo'lib ketgan, o'zgarishga uchragan leksik elementlar, ayrim grammatik formalar mahalliy shevalarda saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun dialektologiya til taixini o'rganish uchun juda ham ahamiyatli. Qadimiy turkiy yozma yodgorliklarining bizga noaniq bo'Mgan xususiyatlarini hozirgi o'zbek shevalarining fonetik, leksek, morfologik, leksek-morfologik xususiyatlarini ilmiy asoslnrda o'rganish bilan aniqlab, to'ldirish mumkin.

Mazkur fan juda qadimdan, shu jumladan, M.Koshg'ariy, Alisher Navoiy, Z.M.Boburlar davridan to bugungi kunlargacha slink I Ian ish bosqichini bosib o'tgan. Ya'ni o'zbek adabiy tilining mustahkam asosi boi Shuning uchun ham “Avvalo, ko'p ming yillik boy o'tmishimizni Uid(i(| elislmimg yaxlit konsepsiyasini, ya'ni dasturini, ilmiy izlanishlarning uslubini (yangi ilmiy metodologiyani - ta'kid bizniki(T.E)) aniqlab olish zunir”⁴ hamda “Asosi bor yetar murodga, Asosi yo'q qolar uyatga!”⁵-deb bckorga aylilmaf.an. I)cmak, bu fanning metodologiyasi haqida to'xtalish sharl. Alhalla, ushbu fanning metodologiyasi bu-o'zbek xalq shcva hamda lahjalarinini¹, .Jumingdck, milliy tilimizning tarixiy taraqqiyotini i/chillik bilan ko'rsaluvchi ilmiy nazariy

hamda g'oyaviy-ma'rifiy jihatlarni asoslaydigan obyektiv qonuniyat, ta'limot, nazariya, g'oya, usul hamda ularni tahlil etuvchi ilmiy-amaliy tamoyillar majmuyi hisoblanadi. Shu o'rinda metodologiya masalasi tushunchasi bahsli ekanligini ta'kidlash kerak⁵.

Ushbu fanni o'rganish, o'zlashtirishda quyidagi terminlar faol qo'llanadi:

Sheva - biror tilning o'ziga xos fonetik, leksik, grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismi (*oraliq sheva, shevalar guruhi* degan terminlar ham bor). *Toshkent shevasi,*

⁴ Karimov I. Tarixiy xotirasizkelajakyo'q.T..ShiU(| 'I I KM

⁵ Qarang: Xolboev S. Tarix fanining metodologiya asoslari va tainoyillari (I.Karimovning asarlari -misolida) // Ijli-rmoi fikr.Inson huqqlari.T..2004. I(25)-soui. 140-146-betlar; Xolboev S. Tarix fanining metodologik masalasi // O'zMU xabarlari.375-379-betlar.

Shahrtsabz shevasi, Qo'qon shevasi, Buka shevasi kabi shevalarni misol sifatida keitirish mumkin.

Lahja - fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarni o'zida birlashtirgan shevalar yig'indisi. Ayni vaqtda tilimizda uchta lahja bor: *qorluq, qipchoq, oguz*. Lahja so'i arabcha bo'lib, tarz, ravish, yo'sin singari ma'nolarni bildiradi.

Dialekt atamasi - dialektologik adabiyotlarda lahja, sheva ma'nolarida ham ishlatiladi. Hoziri kunda esa u umumlingvistik dialekt atamasi ma'nosida ishlatilmoqda.

Prof.V.V.Reshetov bu atamani o'z tadqiqotlarida shevalar guruhi ma'nosida qo'Mlagan.

Dialektologiyaning, xususan, o'zbek dialektologiyasining o'rganish «obyekti o'zbek tilining inahalliy lahja va shevalari bo'lib, uning maqsad hamda vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Ayrim sheva, shevalar guruhi va dialektlarning fonetik, morfologik, sintaktik, leksik xususiyatlarini tavsiflash.

2. Milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni, milliy tilga asos bo'lgan shevalarni aniqlash.

3. Shevalarning o'zaro munosabatini, adabiy tilga va qardosh tillarga munosabatini sheva materiallariga asoslanilgan holda belgilash.

4. O'xshash xususiyatlariga ko'ra o'zbek shevalarning tarqalish chegarasini aniqlash.

5. Umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilab, shevalarning ma'um hududdagi tarqalish karta(xarita)larini tuzib, shevalarni tasnif qilish,

Bulardan ko'rinib turibdiki, o'zbek tilining sheva, dialekt, lahja, shevalari guruhlarining xususiyatlarini ilmiy nazariy va ilmiy amaliy manbalar asosida amaliy tekshirish "O'zbek dialektologiyasi" fanining vazifasidir. Turli hududlarda bo'lgan har xil dialektlarni va shevalarni o'rganish shu xalqning tarixi uchun ham, til tarixi uchun ham juda muhim bo'lgan ishonchli ma'lumotlarni asoslab, ochib beradi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bo'lmagan ba'zi so'zlarni yoki o'z shaklini o'zgartirib yuborgan ba'zi grammatik shakllarning eski, oldingi shakllari hozirgi o'zbek tilining mahalliy shevalarida

saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Masalan, eski o'zbek tilida asol qo'llanilgan *yitmoq* fe'li o'rniga hozirgi o'zbek adabiy tilidagi *qolmoq* fe'li ishlatiladi, lekin bu fe'lning eski *yitmoq* shaklini hozirgi o'zbek shevalarida uchratish inumkin ("o'lim-yitim bo'lmasin - *olbm-ybtim bo'lmasin*". Tosh. shevasidan)...

Eski o'zbek tilidagi sifatdoshning *g'an* shaklini hozirgi qipchoq shevalarida uchratish mumkin (*barg'an, qalg'an*).

andan song (andan so'ng) - eski o'zbek tilida, hundan - hozirgi o'zbek tilida, *andan* - hozirgi o'zbek shevalarida uchraydi.

Barmwsh (eski o'zbek tilida) - *borgan* (hozirgi o'zbek tilida) - *barmhtsh* (Xorazm shevalarida).

Erur (eski o'zbek tili) - *dir* (hozirgi o'zbek tili) - *erur* (hozirgi o'zbek shevalarida), *achsg'a* - ochishga, *acharg'a* (qipchoq shevalarida); *ulus* - xalq - ulus (shevada); *sustaymoq* - susaymoq; *supurgu* - supirgi; *yomg'ir* - yog'mir; *yaqin* - yovuq; *ul-bul*; u-bu (adabiy tilda) - *ul-bul* (Tosh. shevasida) va boshqalarni misol qilib berish mumkin.

Dialektologiya fanining o'zbek tilini o'qitishdagi ahamiyati juda kattadir, chunki shevalarning asosiy xususiyatlarini yaxshi bilish barcha filologlar uchun, xususan, maktab o'qituvchilari uchun juda zarur. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozuvida uchraydigan xatolar o'z shevalari ta'sirida amalga oshirgan xatolar hisoblanadi. Shuning uchun o'qiluvchi adabiy tilni, o'zbek shevalarini yaxshi bilishi, o'quvchilarga ularni o'rgatish, og'zaki va yozma

nutqdagi kamchiliklarni tugatish uchun doimo o'quvchilarga e'tibor berish lozim: *mungaitbip*— xafa qilib; *aylanmoq* - aynalmoq; *djyzda* - poshsha; *yeddi* y — yetti; *qobhiz* — chang (og'izda chalinadigan Musiqa asbobi); *navqan* — tut daraxti; *sbirtta* — tashqarida; *n'Dnni ushzig'i* nonriing ushig'i, *voylaptbi* — o'ylabdi; *yalfamas* - yolchimas, *qumran* - tuya qimizi.

Dialektologiya til tarixini o'rganishda ham ilmiy-nazariy hamda ilmiy- amaliy qimmatga ega bo'lgan ma'lum otlarni beradi. Chunki eng qadimgi va qadimgi turkiy til asosida XIV-XV asrlarda shakllangan eski o'zbek adabiy tili to bugungi kungacha - XXI asming birinchi o'n yilligigacha qariday rivojlanib borganini, tilimizga oid bo'lgan qoidalar, qonunlarning amal qilinishini faqat dialektologiya fanining kuzatishlari va ilmiy jihatdan o'rganishlari orqali bilib olamiz. Bu degani dialektologiya fani til tarixi hilan hanikorlikda ish olib boradi deganidir. Sababi, xalq tilida qadimgi tilga oid so' va lbrma(so'z shakh qo'shimcha)larning ishlatilishi tez-tez uchrab turadi.

Markazdan chctdagi tumanlarda yashovchi kishilar, asosan, keksalar tilini kuzatish dialektologlarga ko'p qiziqarli materiallar beradi. I og'larda, cho'llarda aholi istiqomal qiladigan joylar uzoqligi tufayli o'zlarining xarakterli dialektal xususiyatlarini o'zgarishsiz saqlaydilar hamda avloddan avlodga olib o'tishmoqda. Bu hol ko'proq sheva vakillari nulqign xos individual xususiyatlardan hisoblanadi

“O'zbek dialektologiyasi” (uni lilshunoslikning orlbragrafiya bo'Mimi bilan chambarchas bog'liq. Orfogiaflyn (o'p.ri yozish qoidalarini va prinsiplarini o'rganadi. So'zning to'g'ri yoki noto'g'ri yozilganligini dialektologik kuzatishlar bergan materiallar va xulosalar orqali aniqlanadi: yo r - yO r, yog' - yig' (yig'), bog' - ga - boqqa (biqqa), tog' - ga - toqqa (t:qqa), keynim — keyinga, mavqul — ma'qul.

Dialektologiya adabiy tilimizning talaffuz me'yorlarini tekshiradigan or- foepiya bilan ham o'zaro bog'liq, chunki har kuni ishlatadigan so'zlarimiz adabiy tilga qabul qilinmasdan oldin sheva va lahhalarda ishlatilgan. Bu holni sheva vakillari nutqidan yozib olingan matnlarda va yozma yodgorliklarda ko'rish mumkin. Shevalarimizda o'zbek adabiy tilining orfoepiya qoidalari shakllangan, ma'um bir tizimga tushgan.

Mazkur fan terminologiya bilan ham o'zaro bog'liqdir. Chunki o'zbek tiliga Davlat tili huquqini bergan qonunning qabul qilinishi bilan (1989-yil 21- oktabr) mavjud Iermin(atama)lardan ba'zi biriarini o'zbekchalashtirish zarurati yuzaga keldi. Bizga zarur bunday atamalarni o'zbekchalashtirishda “O'zbek dialektolo-giyasi” fanida mavjud boigan dialektologik materiallar ko'mak bera oladi. Masalan: *elvizak* - mayin shabada. Bu so'z oldin kishilarga uncha ma'lum boMmagan, chunki u faqat shevadagina qo'llangan. Uni adabiy til doirasiga olib kirishda f.f.n. Ahmad Ishayevning xizmati katta. Ushbu so'zni ishlatgani uchun

- * XX asrning 60-yillarida shu olim, hatto, tanqid qilinib, feleton ham qilingan. Yana sheva vakillari tilida quyidagi so'zlarni ham uchratish mumkin: *bag'alar/bachala(r)* - bntabr (bolalar); *Mast* - *vihyat* (viloyat); *kDlxDz* - » kolxoz; *hsmash -inOch* (omoch); *rayOn* - tuman; *n:hya* (*nohiya*); *tuzilish* — struktura; *intbibaq* (ittifoq); *murcha - qarinch*a - *chunOli* (chumoli) kabi atamalarni ham uchratish mumkin. Ular shevalardan topilgan holda tilimiz boyligini o'zida ifodalab turibdi. IIm-fan, kasb-hunar sohalariga oid atamalarni o'zbekchalashtirish lozimligini o'ylasak, dialektologiya fani oldida ko'p masalalar turganligini sezish mumkin. Sababi, fan, texnika va hayotimizning har bir sohasiga oid atamalarni imkoniyat darajasida o'zbekchalashtirishda, so'zsiz, shevalarimiz leksikasiga oid ba'zi bir so'zlarning ishlatilishi o'rindir.

O'zbek lahja hamda shevalarining xususiyatlarini yaxshi bilish, o'rganib olish

o'qituvchilar uchun, ayniqsa, "Ona tili va adabiyoti" fanining o'qituvchilari uchun ham juda zarur hisoblanadi. Ushbu fan o'qituvchisi o'z o'quvchilarining nutqidagi, yozuvidagi shevaga oid xususiyatlarni yaxshi bilsa, o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqiga xos bo'lgan kamchiliklarini to'g'ri topa oladi. Buning uchun shevalarimiz haqida mukammal ma'lumotga ega bo'lishi shart. Shundaygina, o'quvchilarning adabiy til talablari va me'yorlarini o'zlashtirib borish darajasidagi savodxonligi oshib boradi. Chunki o'quvchilar nutqida, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari yozuvida uchraydigan xatolar shevalarimiz ta'sirida sodir bo'ladigan xatolar jumlasiga kiradi. *Msnam* —so'm, pul; *aynalm*: q - aylanmoq; *t^hseyji* - qabul: *esm* - ensa; *qbidbirush-ma*, *qbidbireb* — sayir, *nDnb ustog* ' b - nonning ushug'i; dafifo — *jinni*, *telba*; *Buxtr:ga iund-b* - Buxoroda tu rad i, srdj a — sandiq, *qo'ngshu* — qushni.

Andijonlik o'quvchi adabiy tildagi *taroq*, *sartog*, *kosa* tipidagi so'zlarni *taraq*, *sanaq*, *kasa* shaklida yozsa, toshkentlik o'quvchi esa adabiy tildagi *shabada*, *aka*, *do'ppi* kabi so'zlarni o'z slievasi ta'sirida *shoboda*, *oka*, *to'ppi* ko'rinishida yozishi va bu bilan orfografik xatoga yo'l qo'yishi mumkin. Shunday qilib, o'quvchi hamda talabalarni adabiy talaffuzga o'rgatish, birinchi galda, ular nutqini sheva, ya'ni dialektizmlar ta'siridan holi qilish kerak bo'ldi: adabiy tildagi *taroq*, *dala*, *oyoq*, *choynak*, *kattaroq*, *yotoq*, *yo'ldosh* tipidagi so'zlar o'lovchi o'zbek shevalarida mahalliy sheva ta'sirida talaffuzi buzilib *tan*, *chda*, *3yi*; *cloynak*, *klitarq*; *j/3D*; *yo'lichsh* tarzida aytiladi. Bunday talaffuz o'lovchi shevalar uchun odatdagi hol sanaladi.

Yuqorida keltirilgan adabiy tilga oid so'zlar a-lovchi o'zbek shevalarida esa *tarai*, *dada*, *ayaq*, *choynak*, *kattarai*, *yataq*, *yo'ldosh* tarzida talaffuz etiladi va bu hol a-lovchi o'zbek shevalarida nie'yor hisoblanadi. Bunday xilma-xillikni bartaraf qilish uchun o'qituvchi o'sha sheva bilan adabiy tilni qiyoslay olishi lozim. Qiyoslashda, albatta, adabiy til tayanch holatda bo'lishini unutmaslik shart: *qatiq* so'zi o'zbek xalq shevalarida *qattbiq*, *qatbiq*, *qOttbiq*, *qatbiq*, *qatuv*, *qatug*, *qatu*: tarzida talaffuz etilsa-da, lekin bu so'z adabiy til me'yoriga ko'ra qatiq tarzida bir xil talaffuz etiladi.

O'quvchilarga to'g'ri talaffuz me'yorlarini singdirish maqsadida bajarila- digan yirikroq ish o'sha shevaning fonetik tizimini adabiy tilning fonetik tizimi bilan qiyoslash hisoblanadi. Sababi, o'zbek shevalarining vokalizm tizimi ham, kon-sonantizm tizimi ham fonologik jihatdan adabiy tildan farq qiladi. O'zbek adabiy tilining tayanch shevalarida unli fonemalar 7ta bo'lsa, shimoliy Xorazm qipchoq guruh shevalarida 9ta mustaqil unli tovush bor. Janubiy Xorazm o'g'uz guruh shevalarida cho'ziq unllardan tashqari 10ta unli, Iqon shevasining unllar tizimida 18ta fonema mavjud.

Maktablardagi ona lili o'qituvchisi o'quvchilarga adabiy tilning yozma va og'zaki shakllarini u/liksi/ holatda o'rgatish jarayonida yuqoridagi kamehilik hamda nuqsonlarni tugatishi mumkin.

I'ranskripsiya

Transkripsiya dialekt va shevalarda uchraydigan tovushlarning turli ko'rinishlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llanadigan ma'lum belgilar tizimidir. Tildagi tovushlarni aniq ifodalash uchun xilma-xil qiladigan yozuv - transkripsiya, lotincha transcriptio qnytn yo'lish deb ataladi. Transkripsiya dialekt va sheva- larda uchraydigan tovushlarning, turli ko'rinishlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llanadigan ilmiy yozuvdir. I lauskripsiya bir tildagi fonetik, morfologik, leksik, grammatik xususiyatlarni hisobga oigan holda, ilmiy maqsadlar uchun talaffuzga ko'ra yozib olisli de'lim ma'noni beradi. Dialektologiya fanida tadqiqotchilar lahja va shevalarini o'zlariga xos lo'inonlurini.

xususiyatlarini talaffuzga moslab yozib olar ekanini. mavjud alfavtdagi belgilar yetarli bo'lmaydi. Shunga ko'ra, lotin, rus v.i o'zbek tili allavitlariga tegishli

o'zgartirishlar kiritish talab qilinadi. Bu belgilar odatda mavjud alfavtdagi harflarning ustidan, yonidan va tagidan shartli belgilar qo'yish yo'li bilan amalga oshiriladi yoki boshqa alfavtdan shartli ravishda belgi (harfi) qabul qilinadi. Natijada, ilmiy yozuvda belgilar soni asos qilib olingan alfavtdagi belgilar sonidan ko'p bo'lishi mumkin.

Transliteratsiya so'zi ham lotincha bo'lib, *orqali, vosita* va *harf* ma'nolarida qo'llaniladi. Biror tilning yozma yodgorliklarini yoki ma'lum matni (masalan, arab alifbosida yozilgan eski o'zbek tili yodgorliklarini) nashr etishda shu yodgorliklarning yozuv tizimini boshqa til yoki yodgorlik bosilayotgan xalqning mavjud yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiya deb ataladi. Demak, transliteratsiya biror yozuv harflarini boshqa bir yozuv harflari bilan almashtirib ifodalash usulidir. Biror tilning yozma yodgorliklarini yoki ma'lum bir arab alifbosidagi yohud boshqa alifbodagi yodgorliklarni nashr etishda shu yodgorliklarning yozuv tizimini boshqa til yoki yodgorlik bosilayotgan xalqning mavjud yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiya deb ataladi. Transliteratsiya biror bir yozuv tizimi harflari bilan yozilgan matni boshqa bir yozuv harflari bilan almashtirish usulidir (arabcha matn—> hozirgi yozuvda; eski o'zbek yozuvi matni —> hozirgi yozuvda; lotin yozuvi matni *> —> hozir yozuvda berish).

Transkripsiya uchun u yoki bu xalq iste'molidagi traditsion alfavtdan o'rni bilan ma'lum bir o'zgarishlar kiritish orqali foydalaniladi. Shuning uchun „transkripsiyada belgilar soni o'ziga asos bo'lgan alfavtdagi harflar sonidan ko'p bo'ladi. Bugungi kunda tadqiqotlarda lotin hamda rus-krill alifbosi asosida qo'llanadigan transkripsiyalar ishlatilmoqda. Mazkur ishda rus-krill alifbosi asosidagi transkripsiyadan unumli foydalanilgan. Transkripsiya ikki turga bo'linadi: 1) fonetik transkripsiya; 2) fonologik transkripsiya.

Sheva(lar)ning talaffuz xususiyatlarini ishonchli dalillar vositasida birma-bir yozib olib, saqlash uchun fonetik transkripsiyadan faol foydalaniladi. Bunda she-vaga xos so'zlar transkripsiya vositasida to'liq yozib olinadi. Unda tilda mavjud bo'lgan hamma tovushlarni yozuvda aks ettirishdir. Faqat shevalarga xos alohida fonemalamigina hisobga olish uchun ishlatiladigan transkripsiya fonologik transkripsiya deyiladi: v - v - lab-lab undosh, v(t>) - v - lab-tish undoshi.

Turkiy tillarni va shevalarni o'rganishda turkologlar tomonidan rus va lotin alifbolariga asoslangan turlicha transkripsiyalar qo'llanilgan. Ulardan rus olimlari qo'llaydigan transkripsion belgilar har tomonlama qulay va keng doirada ishlatiladi. Shuningdek, bu transkripsion belgilar bilan yangi o'zbek yozuvida ham foydalanish mumkin.

Unli tovushlar

Unli tovushlarni ifodalash uchun quyidagi transkripsion belgilar olingan. Ular sheva materiallarini yozib olishda ishlatiladi;

a - umumturkiy orqa qator, lablanmagan [a] unlisi. Qipchoq guruhidagi ohangdosh shevalarning hammasida uchraydi: *vaqt, ata, Намы аг' am*.

э - oid qalor, lablanmagan keng unli. U o'zbek xalq shevalarining deyarli hammasida uchraydi: *Dfe, latia* (Toshkent), *aka, lotta* (Qo'qon), *dasyir*.

Ә - orqa qator, lablanmagan ochiq unli tovush. U ko'pincha shahar va slihar atrofidagi shevalarda uchraydi: (*bn, n:n, :ta, hila, mDshbn*).

e (ye) - til oid qator, lablanmagan tor unli bo'lib, shahar va shahar tipli shevalarda uchraydi: *kel, beda, terak, yenъ, kesak, yecIkъ, leskarb, kerak*.

e - til oid qator, lablanmagan, ochiq [e] unlisi. Bu fonema ohangdoshlik xususiyatiga ega bo'lgan shevalarda qo'llaniladi: *eshik, echki, elak, mergan*.

c - oid qator unli, lablanmagan [ej unlisining ochiq varianti. Bu esa [e] va [э] o'r tasidagi bir tovush bo'lib, Xorazmda *gcl, gct, gerak*, Namanganda *ncmasb . beli* tarzida aytiladi.

i - til oldi unli. U odatdagi turkiy so'zlarda uchraydigan lablanmagan tovushdir. Ohangdosh shevalarda mustaqil fonema hisoblanadi: *tish, kiyim, ilgari, bina, kilap*.

ь - lablanmagan unli. U tor unli tovush, [i] va [ы] tovushlarining birlashishi natijasida kelib chiqqan. Ъ fonemasi shahar va ularga yaqin shevalarda qo'llaniladi: *kbshb, ъккъ, Ъъ; кын, кьз, къзьт, СИЪУЪП, bblmaydbykan*.

ы lablanmagan unli. U tor unli tovush bo'lib, i unlisiga yaqin talaffuz etiladi va chuqur til orqa tovushlaridan bo'lgan q, g¹, x tovushlari bilan yonmayon keladi. Ъ - unlisi shahar va shahar atrofi shevalarida uchraydi: *qhirq, qbish, qbtzbtq, мых, /bish(/bisht)*.

u orqa qator, lablangan unli. Turkiy tillarda mustaqil fonema sanaladi. Bu unli o'zbek xalq shevalarining hammasida ishlatiladi: *llivkan, tumshuq, ulug' . quyruq, murun*.

y til oldi qator, lablangan unli. U ohangdoshlik qonuni saqlangan o'zbek xalq shevalarida uchraydi: *kyl, gyi, yo'l, juyhmd, ych, pyl*.

o til orqa qator, lablangan unli fonema (rus-kiril yozuvida bu unli "y" bilan ilodalanadi). Barclia shevalarda mustaqil holatda qo'llaniladi: *Oraq qo'ymy yo'uyr, bir ming ynz on soruga qoy My, gosala*

ø til oid qator, lablangan unli. Bu ham ohangdosh o'zbek shevalarida ishlatiladi: *kol, hola, biilim, kur, koz, gor, koty*.

o' (oldingi yo/.uvdagi "y") lablangan tovush Bu unli [o] bilan [o] orali-g'idagi tovush bo'lib, shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi. *qo'l, bo'l, bo'luy, to'lov o'zlik* Shunday qilib, unli larni ifodalash uchun yuqorida qayd etilgan singari belgilar ishlatiladi.

11п«1om|| (uvuslilar

Imiy yozuv saial idigan transkripsiymla b, <1. /., ni, n, p, r, s, t, sh undoshlari o'zgarishi/ o' holiihn ishlutiladi Qolgaii undoshlar esa quyidagi transkripsiyon belgini bilan lioi ilishi niai|.ad)rn muvoliq hisoblanadi:

10

v - lab-lab ; [v] lab-tish undoshi uc-hrab qolsa, uni alohida izohlash kerak: *vD/i, :vqat, buva, buvi, tav//Ov, elluv(ellik), chivin, j:v/ik //javlik, baruvdbim. y - ruscha [y] tovushiga nisbatan torroq talaffuz qilinadigan tovush: yav:n, kuyav, qaynagachi. qaynana, qoynata, aya, qoy, zaynavi, yozgachan, yorak, hayunchak.*

g' - chuqur til orqa, sirg'aluvchi tovush: *quh g'b, Dg'aym, sarig',*

g'am.

g - sayoz til orqa, portlovchi tovush: *gez, gul, go'sh, gavhar*. j - sirg'aluvchi undosh: *ajdar, jurnal, jaqti, jaqun, jog' ari, jora, jol*. dj yoki >k - qorishiq undosh: *DK;UI* yoki *djol, jajar(tor yoriq joy)*. q - chuqur til orqa , portlovchi tovush: *shutanaq, qaychbi, sig'anaq* (och-

ko'z/

k - sayoz til orqa, portlovchi tovush: *karbm, koch, ko'kazan* (xasis).

l - til orqa: *ah bin. bla, lachira, //H#/(kasalmand). /apa* (konvert), *kol*.

I - til oldi, yumshoq: *kyl, kel, bil,jill;(iliq), til,hrqifsust* eshak/ *singil*.

H - til orqa, burun tovushi: *kongil, ishitf, matp qara, havlaki* ftefarosat). f - lab-lab va lab-tish: *tuf, puf*.

ch - qorishiq tovush: *chay, -bchak, chorsiUagan* (ishchan/ x - chuqur til

orqa, sirg'aluvchi tovush: *xambir, X:!mat*. h- bo'g'uz tovushi: *hamma*

.hayla, avhal, haltannan(lioizirdan/

Diakritik belgilar va boshqa shartli belgilar

. - (nuqta), : (ikki nuqta) va ... (ko'p nuqta) belgidan keyin qo'yilib , unilarning cho'ziqligini bildiradi.

, - Icnis , g' undoshining yoniga qo'yilib, bu undoshning (g' ,) talaffuzida portlashni anglatadi.

•b - asper, "g" ning yoniga qo'yilib (gb), spirantizatsiyani, ya'ni shu tovushning sirg'aluvchi ekanligini ifodalaydi.

/ - akut, belgining o'ng tomoniga qo'yilib, (1/), palatalazatsiya (yum- shalishini) ko'rsatadi.

> belgisi - o'tish hodisasini bildiradi.

< belgisi - o'zgarish hodisasini ko'rsatadi.

// belgisi - tovushiarning almashinishi va ikki faktning parallel qo'llanishini anglatadi.

() - qavs - shart bo'Mmagan, tushib qoladigan elementni ko'rsatadi.

[] - o'rta qavs - umumiy matndan Transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladi.

~ - turli darajadagi qisqarish va kuchsizlanishni ifodalaydi. Transkripsiyada quyidagilarga jiddiy e'tibor beriladi:

1. Har bir tovush bir beigi bilan ko'rsatiladi, ya'ni adabiy tildagi kabi ikki tovushni bir belgi bilan ko'rsatish amalda qo'llanmaydi. Masalan, *ya,yu,ya,yo*. Bu harflar adabiy tilda qo'llanadigan harflar bo'lib, rus-krill yozuvida grafemalar hisoblanadi.

2. Bir belgi doim bir tovushni bildiradi. U adabiy tildagi kabi ikki belgi bir tovushni bildirmasligi kerak. Masalan: *ng(n,)* kabi.

3. Turli diakritik belgilar (qo'shimcha belgilar) ham qo'llaniladi. Bunday belgilar asosan ostki va ustki belgilardir, lekin ba'zan o'rtada ham bo'ladi. Masalan: *:Iam. q, go, o', h* va boshqalar.

4. Unilarning yumshoqligini bildirish uchun ustiga ikki nuqta qo'yiladi yoki a harfi qo'yiladi. Masalan: *patona, gap* va boshqalar.

5. Undoshning yumshoqligini bildirish uchun yuqoridan uning o'ng tarafiga kichik belgi qo'yiladi. Masalan: *b 'ir, k im* va boshqalar.

6. Unlining ustidagi to'g'ri chiziq uzunlikni, boliq chiziq esa qisqalikni bildiradi. Agar bu

belgilar bo'lmasa, unli, odatdagidek, me'yoriy, o'rta holatda bo'ladi. Masalan: *kbm, fitm, svnt*.

7. Tovushlarning qattiqligi ham ko'rsatiladi. Masalan, *bhiqbin, qav:q. qasmaq*(ovqatning qozonga yopishgani), *qbiz (qiz), go sht* va boshqalar.

8. Tovushlarning tushishi ham ifodalanadi. Masalan: *b:lah (r), sh ar (h)*.

9. Urg'u ham odatdagidek ko'rsatiladi: Masalan: *sarO;Ui,rm,z*.

Hozirgi alifibo (rus-krill alifibosi asosidagi o'zbek yozuvi va yangi o'zbek yozuvi) asosida tuzilgan amaliy yozuvdagi belgilar bu fanda qo'llanadigan trans-kriptsiya uchun xizmat qiladi. Shu bilan birgalikda o'zbek shevalariga xos bo'lgan ba'zi bir nutq tovushlarini aniq ifodalash uchun qo'shimcha belgilar ishlatiladi.

Transkripsiyada (rus-krill yozuvidagi) "yo"lashgan harflar quyidagicha tarzda beriladi: to - vu: a - ya, ye: e - e(ye,ye): é - yD (yo).

O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari

O'zbek tili singarmonizmning qisman borligi, kam saqlanib qolganligi bilan barcha turkiy tillardan farqlanadi. Shuningdek, boshqa turkiy tillarda 9(to'qqiz)ta unli bo'Msa, o'zbek adabiy tilida esa 6(olti)ta unli mavjud. Adabiy til hamma shevalar uchun umumiy bo'lgan tildir. U ma'lum qoida va mezonga - maromlarga ega bo'ladi, shuningdek, jonli tildagi holatlarni yozuv orqali ham bera oladi (jonli til esa yozuvga ega emas). Adabiy tilning asosida yotadi. Adabiy til shevalardagi har xilliklarga yo'l qo'yilmaydi, uni til qoidalari asosida tartibga soladi. Lekin shevalar adabiy til uchun asos hisoblanadi.

Masalan: Fe'ning *-digan* formasi shevalarda turlicha talaffuz etilishiga qaramay, uning adabiy tilda yagona shakli mavjud (boradigan):

Boradigon (Toshkent shevasi), *b^ratugzn* (Samarqand-Buxoro shevalari),

b^rae-bgDn (Qo'qon shevasi), *blrataughIn* (O'rta Xorazm shevalari)

biraln (Qipchoq shevalari), *bztratagun* (Urganch shevasi)

Hozirgi adabiy til kelib chiqishi jihatidan eski o'zbek tili bilan cliambarchas bog'liq, shunga ko'ra ular bir-biridan keskin farq qilmaydi, balki bir-birini man-tiqiy jihatdan to'Mdiradi. Shuni ham hisobga olish kerakki, har bir davrning o'ziga xos grammatik qoidalari, so'z ishlatish me'yorlari mavjud. Bunday o'zgarishlar birinchi navbatda tilning leksikasida yaqqol sezilib turadi: jamiyatdagi ijtimoiy hayotning o'zgarishi, fan-texnikaning taraqqiyoti va boshqa omillar natijasida tilda juda ko'p yangi tushunchani bildiruvchi so'zlar paydo bo'ladi - shunga ehtiyoj tug'iladi: *mashina, traktor, birtt* va b.

Adabiy til shevalardan o'zining leksik xususiyatlari bilan farqlanibgina qol-maydi, balki adabiy tilning grammatik qurilishi shevalarning grammatik qurilishiga nisbatan murakkab bo'ladi. Masalan, adabiy tilda murakkab fikrni ifodalash uchun tarkibi juda ham keng bo'lgan qo'shma gapdan foydalaniladi, shuningdek, sifatdoshli oborotlar, ergash gapli qo'ishma gaplar orqali fikrni ifodalash adabiy tilda shevalarga nisbatan ancha murakkab va keng tarqalgan bo'ladi. Bundan tash-qari, adabiy tilning grammatik tizimi o'zining shevalar materiallarini birlashtirgan holda me'yorlashganligi bilan ham har qanday shevadan ajralib turadi. Demak, adabiy tilning qonun-qoidalari to'la egallagan kishigina o'z fikr-mulohazasini yozuv orqali ifoda eta oladi. Yozuvning paydo bo'ilishi bilan adabiy til umumxalq tili negizida maydonga keladi. Adabiy til,

* odatda, yozuv bilan bog'lanadi.

Milliy adabiy tilning maydonga kelishi millatning tashkil topish jarayoni bilan bog'liqdir.

Millatning tashkil topishi uchun, shu millatning hamda a'zolari uchun umumiy, bo'lgan bir tilning bo'lishi shartdir, har bir millatning eng e'tiborli belgilaridan biri - uning til birligi sanaladi. Demak, millat uchun yagona bo'lgan umumiy til bu milliy adabiy tildir.

O'zbek milliy adabiy tili o'z uzoq tarixiga egadir. Adabiy tilning taraqqiyotida ulug'yozuvchi, shoir va olimlar ijodining ahamiyati juda muhimdir.

A. Navoiy XV asrdagi eski o'zbek adabiy tilini boyitishga xizmat qilgan bolsa, Furqat, Muqimiy kabi shoirlar XIX asrdagi o'zbek tilini boyitishga xizmat qilganlar. Abdulla Qodiriy, G. G'ulom, Abdulla Qahhor, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Odil Yoqubov kabi ijodkorlarning asarlari hozirgi o'zbek adabiy tilimizni har tomonlama boyitishga hissa qo'shmoqda.

Shevalar har bir xalqning umumiy milliy tili tarkibiga kiradi, lekin ular shu milliy adabiy tildan o'zining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanadi. Demak, sheva milliy adabiy tilning bir tarmog'i sanaladi. O'zbek adabiy tili murakkab tarixiy jarayonda tashkil topgan. Eski o'zbek tili hududiy tavsifiga ega bo'lgan, shuning uchun eski o'zbek tilida yozilgan (XV asr) asarlarda har qaysi yozuvchi asarlarining tiliga ma'lum bir ma'noda o'z shevasining xususiyatlarini asos qilib oigan edi. Shunday qilib, eski o'zbek tilida yozilgan asarlar umumxalq o'zbek tilida yozilgan bo'lib, ularda turli mahalliy shevalarning xususiyatlari aks etgan edi. Masalan: bir asarda *yaqin* so'zi uchrasa, ikkinchi asarda esa shu ma'noda *yovuq* so'zi uchraydi. Demak, sheva(lar)ga xos bo'lgan so'zlarda ham ma'noviy o'zgarishlar bo'lib turadi.

Adabiy tilning orfoepik qoidalari hamma shevalar uchun umumiy bo'lgan bir xil talaffuz me'yorlarini hosil qiladi. Xuddi shuningdek, adabiy tilning orfografik qoidalari shevalarimiz uchun so'zlarni to'g'ri yozish me'yorlarini amaliy jihatdan kuchaytirishga yordam beradi.

O'zbek adabiy tilini o'zbek xalq shevalari kuchaytirsada, boyitsada, ular bir-biridan fonetik, leksik, morfologik, so'z yasalishi, sintaktik jihatlardan qisman bo'lsa ham farqlanib turishi tabiiy hisoblanadi. Bu esa talaffuzda, yozishda quyidagi dialektal xato(shevalargagina xos boigan xato)larni yuzaga keltiradi:

1. Fonetik xatolar: *opa - apa, men man, sen - san, tovuq tuvuy, sovuq - suvuq, sochiq - ch:c/n>iq, do'ppi - lo'ppb, bichan ptchan, yomon yam^n* kabilar.
2. Fonetik-morfologik xatolar: *kattaroq - kattarak, aytmoq — aytmak, bo- shoq - b:shaq. taroq - taraq, munchlq - mo 'yinchDq // bo yinchlq. o qbb - o 'q-bsh - o'g'i>p, volqbiz - yltgiz y2tgiz - yltg uz - yOlguz - yDtkuz, ichmaydi ishmiyd-b - ichmeyd-b* singlarlar.
3. Morfologik xatolar: *boryapti - bonottb - b:rOpti> foop/t blrutb - b:rajatir, boradigan - baratin, suzagan - suz:ng 'ich, tomizg'i - damizliq, ketaylik - getalb* va boshqalar.
4. Leksik xatolar: *luxum mayak - yumirtqa, dovyehcha - g'o'ra, narvyn shat'b - zangtj, chumoh, — mor cha, ona (Ina) ena - aya.*

Dialektal xatolar umuman olganda ikki xil bo'ladi: 1) ko'pchilik shevalar uchun umumiy boigan dialektal xatolar, ya'ni umumiy dialektal xatolar; 2) bir shevaning o'zigagina oid bo'lgan dialektal xatolar, ya'ni shevaga xos dialektal xatolar. Bunday xatolar talabalarda ham, o'quvchilarda ham, hatto, katta yoshli ba'zi bir kishilarda ham yozma va og'zaki shakllarda tez-tez uchraydi. Shevalarga xos bo'lgan mazkur xatolarning sabablarini aniqlash jarayonida har bir mahalliy shevaga oid fonetik, morfologik, leksik xususiyatlar

hisobga olinishi zarur.

Savollar

1. 'O'zbek dialektologiya'si fanining predmeti va vazifalari.
2. Dialektologiya so'zi nimani anglatadi?
3. Milliy til, mahalliy dialekt (shevalar) va dialektal xatolar haqida gapiring.
4. Nega xalq shevalari adabiy tilni boyituvchi vositalardan biri hisoblanadi?
5. Ona tilini o'qitishda dialektologiya fanining o'rni haqida so'zlang.
6. Transkripsiya nima, uning qanday turlari bor?
7. O'zbek adabiy tili va xalq shevalarining o'aro munosabati qanday?
8. Til lug'at boyligini ohirishda dialektologiya fanining o'rni

Adabiyotlar

Aliyev A.Yu., Rajabov N. O'zbek dialektologiyasidan programma. T., 1992.

Aliyev A.Yu. Uychi shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. II. T., 1992.

Abdullayev F.A. O'zbek tilining Xorazm shevalari. I. T., 1961; II. T.,

1964.

Amansariyev V. Turkman dialektologiyasi. Ashgabat, 1970. Vejilov A.L. Turetskaya dialektologiya. Izd. MGU, 1973.

Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., O'qituvchi, 1978.

Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. T.,

1962.

Shermatov A. Qashqadaryo o'zbek shevalari. T., 1972.

Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? T., Fan, 1980.

Begaliyev M. O'zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi. T., Iqtisod - Moliya, 2007. 126 bet.

2-MAVZU O'ZBEK SHEVALARINING TASNIFI Reja:

1. O'zbek shevalarining o'rganilishi.

2. Prof. I. Zarubin tasnifi.

3. Prof. K.K. Yudaxin tasnifi.

4. Prof. E.D. Polivanov tasnifi.

5. Prof. G'ozim Olim tasnifi.

6. Prof. A.K. Borovkov tasnifi.

7. Prof. V.V. Reshetov tasnifi.

Tayanch so'z va tushunchalar Tasnifi. Tavsif. Fonetik xususiyat.

Morfologik xususiyat. Metisatsiya.

Gibridizatsiya.

Maksimal eronlashgan shevalar.

Eron elementlari mavjud shevalar.

Eronlashmagan shevalar.

Uyg'urlashgan shevalar.

Shimoliy o'zbek shahar

shevalari.

Shimoliy o'zbek qishloq shevalari. Qipehoq

lahjasi.

O'g'uz lahjasi.

Qorluq-chigil-uygur lahjasi.

a - lovchi shevalar, y - lovchi shevalar, 3 - lovchi shevalar. dj - lovchi shevalar. Farg'ona guruhi. O'rta o'zbek dialekti. Shayboniy-o'zbek dialekti. Janubiy Xorazm dialekti.

Alohida guruh shevalari. Umlautli sheva. Turkiston-Chimkent dialekti. Qarshi guruhi. Toshkent guruhi.

Shimoliy o'zbek shevalari

guruhi.

Namangan dialekti. Qarshi dialekti. Andijon-Shahrixon dialekti. O'sh-O'zgan dialekti. Iqon-Qorabuloq dialekti.
Marg'ilon-Qo'qon dialekti. Toshkent dialekti.
Jizzax dialekti. Samarqand-Buxoro dialekti.

O'zbek tili tabaqalanish (shevalarning ajralishi) yo'li bilan emas, balki uyg'unlashish (shevalarning qo'shilishi) yo'li bilan tashkil topgan. Hozirgi o'zbek tili uch guruh shevalarning (qipchoq, o'g'uz, qorluq) qo'shilishidan tashkil topgan. Shuning uchun o'zbek tilining dialekt va shevalari Markaziy Osiyodagi boshqa turkiy tillarga nisbatan xilma-xil guruhlarga bo'lingan. O'zbek tilining tarkibida boshqa turkiy tillarga nisbatan sheva ko'p.

O'zbek shevalari va ularning o'ziga xos ayrim xususiyatlari, fonetik, morfologik xususiyatlarga ko'ra bir-birlari bilan yaqinlashadigan va ayni vaqtda bir-birlaridan farq qiladigan dialektal guruhlari haqida tasavvurga ega bo'lish uchun ularning o'ziga xosligini ko'rsatuvchi tasnifini bilishimiz kerak. Shevalarimiz XX asr boshlaridagi oktabr to'ntarishidan keyinroq I. I. Zarubin, K.K. Yudaxin, A. K. Borovkov, E. D. Polivanov singari rus turkologlari va G'ozli Olim, F. Abdullayev, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, B. Jo'rayev, S. Ibrohimov, M. Mirzayev, A. Ishayev, Q. Muhamedjanov, K. Nazarov, Yo. G'ulomov, A. Shermatov, A. Aliyev, D. Abdurahmonov, N. Rajabov, B. To'yichiboyev, K. Usmonov, A. Jo'rayev singari o'zbek tilshunoslari tomonidan ham u yoki bu darajada tasnif qilingan. Albatta, ularning bu sohada ishlarining ahamiyati bugungi kunda ham benihoya kattadir. Bugungi kungacha o'zbek xalq shevalari ikki xil nuqtayi nazardan tasnif qilinganligi e'tirofga sazovor:

- 1) shevalarimizning mamlakatimiz va qo'shni davlatlar hududlarida joylashishi jihatdan tasnifi, ya'ni o'zbek shevalarining umumiy tasnifi;
- 2) ma'lum bir voha yoki viloyat (tuman) shevalarining tasnifi, ya'ni o'zbek shevalarining xususiy tasnifi.

Shevalarimizning mamlakatimiz va qo'shni davlatlar hududlarida joylashishi jihatdan tasnifi

XX asrgacha shevalarimiz turli nuqtayi nazarlardan o'rganilgan bo'lsa, XX asrning boshlaridan esa ular ilmiy-nazariy, ilmiy-amaliy asoslarda o'rganilib, o'sha vaqt uchun qimmatli bo'lgan tasniflar amalgam oshirilgan. Shuning uchun ham professor I. I. Zarubin, prof. K. K. Yudaxin, prof. G'ozli Olim, prof. A. K. Borovkov, prof. V. V. Reshetovlar tomonidan shevalarimizni tasnif qilish bo'yicha olib borilgan ishlarni shevalarimizning mamlakatimiz va qo'shni davlatlarning hududlarida joylashishi jihatdan tasnifiga misol qilib aytish mumkin.

Prof. I. I. Zarubinning o'zbek shevalari yuzasidan qilgan tasnifi shevalari - inizing ilk tasnifiaridan biri sifatida quyidagilardan iborat. U o'zbek shevalarini to'rtta shevalar guruhiga bo'lgan: 1) Xiva guruhi; 2) Farg'ona guruhi; 3) Toshkent guruhi; 4) Samarqand-Buxoro guruhi.

Prof. I. I. Zarubinning bu tasnifida qipchoq (j-lovchi) va shimoliy o'zbek shevalari hisobga olinmagan. Bu hol ushbu tasnifning kamchiligidir.

Prof. K.K. Yudaxin tasnifida o'zbek shevalari tasnifining ikki varianti tavsiya qilinadi: 1-variantda shevalarimizning tojik tili bilan munosabati va singarmo-nizmini saqlash darajasiga qarab to'rtta guruhga ajratgan:

- a) asl turkiy tovush tizimli va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;
- b) o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;
- v) eron(tojik) tili unlilar tizimini so'zlashadigan o'zbek shevalari(i); g) o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik u (tasnifining 2-variantda) shevalarimizning o'ziga xos xususiyatlari bilan yaxshi tanishib, oldingi tasnifiga aniqlik kiritib, o'zbek shevalarini beshta guruhga bo'ldi:

- 1) Toshkent guruhi. 2) Farg'ona guruhi. 3) Qipchoq (-j) guruhi.

4. Xiva (Xiva - o'g'uz) guruhi. 5. Shimoliy o'zbek shevalari guruhi.

Prof. E.D.Polivanov tasnifida o'zbek tili sheva va dialektlari orasidagi eng mayda farqlarni ham ko'rsatuvchi klassifikatsiyani berdi. U o'zbek tilidagi quyidagi ikki holatni ko'zda tutgan:

1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) - turkiy tillarning o'zaro munosabati, ya'ni bir-biriga ta'siri;

2) gibridizatsiya (turli tizimdagi, qardosh boimagan tillarning chatishuvi, „ masalan hind-evropa tillar oilasiga mansub bo'Mgan tojik tili bilan o'zbek adabiy

tilining va shevalarining munosabati) - tojik tiining o'zbek shevalariga ta'siri.

Olim o'zbek shevalarida tojik tilining ta'sirini hisobga olib, o'zbek shevalarini: eronlashmagan va eronlashgan shevalar, deb bo'ldi. Toshkent, » Qo'qon-Mar-g'ilon, Andijon-Shaxrixon tipidagi shevalarda eronlashish elementi mavjudligini qayd qilgan. Buxoro, Samarqand, Xo'jand, O'ratepa tipidagi bir qancha shevalarni maksimal darajada eronlashgan, ya'ni tojik tili vokalizmini o'zida to'la aks ettirgan shevalar deb hisoblaydi. Eronlashmagan shevalarga Farg'onaning singar-monizimli qishloq shevalarini (Saroy, Andijon, YoMguzar) va o'zbek-qipchoq (dj/j-lovchi) lahjasidagi shevalarni kiritadi.

E.D.Polivanov tasnifida shevalardagi quyidagi ikki holatning t.Vsirini misollar bilan asoslab ko'rsatgan:

1. Metisatsiya (qardosh tillarning o'zaro ta'siri).

2. Gibridizatsiya (qardosh bo'Mmagan tillarning o'zaro ta'siri).

Maksimal eronlashgan shevalar: Samarqand va Buxoro shevalari.

Eron elementlari mavjud: Toshkent, Marg'ilon, Andijon shevalari. Eronlashmagan shevalar. Unga

Farqonaning singarmonizimli qipchoq

lahjasi (shevalari) oiddir.

Yuqoridagilar asosida prof. E.D. Polivanov o'zbek shevalarini uchta dialektga bo'lib o'rgangan:

1- dialekt: Eronlashgan shevalar. Ular 7 ta shevalar tipiga boingan:

1- tip shevalar: Samarqand-Buxoro shevalari.

2- tip shevalar: Toshkent shevalari.

3- tip shevalar: Qo'qon-Marg'ilon shevalari.

4- tip shevalar: Andijon-Shahrixon shevalari.

5- tip shevalar: Uyg'urlashgan shevalar (Namangan, Chortoq).

6- tip shevalar: Shimoliy o'zbek shahar shevalari.

7- tip shevalar: Shimoliy o'zbek qishloq shevalari.

2- dialekt: O'g'uz lahjasi 2 ta shevalar tipiga ajratilgan.

1- tip shevalar. Unga janubiy Xorazm (Xiva, Urganch, Shovot, Hazorasp, Xonqa, Sho'raxon) hududidagi shevalar mansub.

2- tip shevalariga Shimoliy o'g'uz gruppasi shevalari (Iqon-Qorabuloq, Jizzax viloyati Forish tumanidagi —> Bog'dod shevalari) oiddir.

3- dialekt: qipchoq lahjasi 5 ta shevalar tipiga bo'lingan:

1 -tip shevalar: O'rta Xorazm (Gurlan, Bog'ot, Shavvoz) va shimoliy Xorazm (qipchoq, Qo'ng'iroq) Mang'it).

2- tip: a -lovchi (qozoq-nayman, Farg'ona-Qaraqalpoq) shevalari.

3- tip: Qurama shevalarga Ohangaron vodiysi shevalari mansubdir.

4- tip: Shimoliy o'zbek shevalari.

5- tip. O'rta o'zbek shevasiga qirq shevasi, janubiy o'zbek shevasi, laqay shevasi, Afg'onistondagi o'zbek-qipchoq shevalari ayni shu sheva tipiga kiradi.

Professor G'ozilim tasnifi

Professor G'ozzi Olim o'zbek shevalaridan o'zi to'plagan juda boy faktik materiallarga suyangan holda 1936-yili E.D.Polivanov tasnildan so'ng o'zbek she-valarini tasnif qildi. E.D.Polivanov ma'noga ta'sir qilmaydigan fonetik hodisalar-ni, tashqi ta'sirni o'z ishiga asos qilib olganini tanqid qilib, juft unilarning ma'no farqlash xususiyatiga, lahja, sheva vakillari orasida lushunilmaydigan leksik, morfologik, fonetik xususiyatlarga ko'ra tasniflashni ilgari surdi. Gozi Olim o'zbek shevalarni uch lahjaga ajratdi:

I. O'zbek-qipchoq lahjasi, unga to'rtta sheva kiradi: qirq shevasi, Jaloyir- laqay shevasi, qipchoq shevasi, Gurlan shevasi. Bu lahjaga Ohangaron vodiysi, Mirzachoi, Samarqand, Zarafshon, Buxoro atroflaridu, Qasliqadaryo, Surxondar-yoda yashovchi o'zbeklarning shevalari kiradi. Bu lahja vakillari Xorazrnda, An-dijonda, Namanganda, Qo'qonda, Qipchoqdu, Chimboyda, Qo'nqiroq tumanlarida hamda Tojikistonda va Afg'onistonning shimolida yashovchi o'zbeklarning she-vasi ham shu lahjaga kiradi. Bu lahjaning fonetik va morfologik xususiyatlari quyidagicha: $y > dj$: *yer -djer; yol - djol* $q > g'$: *aq - ag' ar; aq - aqb; qulaq - qulaqb* $p > b$: *np > Obi, qat - qahb*

$g, g' > y$: *tegdi - tiydi, egdi - iydi; ybg' ' n - djbyn* Ko'plik

qo'shimchasi: *-lar,-hr, -nar, -tar, -dar, d,<r* Hozirgi

zamon davom fe'li: *-yatbi r, -djata r.*

Bu lahjaga kiruvchi to'rtta shevaning fonetik-morfologik xususiyati quyidagilardan iborat:

1. Qirq shevasida qisqa "i" o'rnida cho'ziq iy (i:) uchraydi: *it (it)*

Jo'nalish kelishigidagi kishilik olmoshlari: *mag'an, sag'an, ugan*

shakllarda uchraydi.

2. Jaloyir-laqay shevasida so'zning ikkinchi bo'g'inida ham «e» tovushi kelishi mumkin: *kechen, bergen.*

3. Qipchoq shevasida lab garmoniyasi uchinchi bo'g'inda ham saqlangan bo'Madi: *uyuga, to'y uga.*

4. Gurlan shevasiga o'zbek-qipchoq lahjasining hamma xususiyatlarini saq-lagan, ammo ayrim so'zlarda esa so'z boshida «dj»ni yo'qotayotgan o'zbek shevalari kiradi. Bu shevada *bola* so'zining ko'pligi *bag'alar (bachalar)* bo'ladi.

II. Turk-barlos lahjasiga Toshkent, Qo'qon, Namangan, Andijon, Marg'ilon shaharlari va ularning atrofida yashovchi o'zbeklarning shevalari kiritilgan. Bosh-qa joylarda ham bu lahjada gapiruvchilar uchraydi. Bu lahjada jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qattiq o'zak unililar va jarangsiz undosh bilan tugasa *-qa*, jarangli bilan tugasa *g'a*. yumshoq o'zak jarangsiz undosh bilan tugasa *-ga* tarzida qo'shiladi. Tushum kelishigi qo'shimchasi: *-m>, -ni* holatida qollanadi.

Prof. G'ozzi Olim bu lahjani to'rtta shevaga bo'ladi:

1. Sayram-Chimkent shevasi.

2. Toshkent-Xovos shevasi.Unda tushum kelishigi *-l'* shaklida bo'ladi.

Istak fei yasovchi *-luk: keliyluk.* Hozirgi zamon davom fe'li: *-vDt*

ke(/)Ottb, 2\Ottb. kemby:tb

3. Andijon shahar shevasida tushum kelishigi *-n,-ni,-t,-ti,-d,-di* tarzida bo' ladi.

Hozirgi zainon davom fe'li: *-yap, -yoyap* bilan yasaladi: *kelayapman*

4. Namangan shahar shevasida hozirgi zamon davom fe'lining qo'shim- chasi: *-ut keluttr,man, kelmuttbman.*

III. Xiva-Urganch lahjasiga Xiva, Xonqa, Kat; Toshovuz, Eski-Yangi Urganch,

To'rtko'lda yashovchi o'zbeklar kiradi. Jo'naiish kelishik qo'shimchasi -g' a,-ga,-a,- a kabi ishlatiladi. Kelasi zamon fe'l yasovchi affiksi -*djaq*, -*djak*. Istak fe'l yasovchi: (*kel ali, al al*).

Prof. G'ozim Olim Xiva-Urganch lahjasini ikki guruhga bo'ldi:

1. Xiva shevasi. Bu shevada singarmonizmning saqlanishi, cho'ziq unilarga (a:i) ega boiishi, "q" o'mida "k" undoshining kelishi muhim ahamiyatga egadir.

2. Qarluq shevasi (xususiyatlari berilmagan). Bu tasnifda o'zbek-qipchoq lahjasidan boshqa shevalarning lingvistik xususiyatlari farqlab berilmaganligi uchun tanqid qilingan, ya'ni olimning bu tasnifi o'sha vaqtdagi o'zbek shevalari-ning xususiyatlarini qamrab ololmagan. Ayrim shevalarning lingvistik farqlarini ko'rsatuvchi belgilar berilmagan.

U o'zi to'plab o'rgangan materiallari asosida o'zbek shevalarini quyidagicha tarzda ikkita guruhga bo'lib tasnif (klassifikatsiya) qilgan:

1) o (D) - lovchi shevalar; 2) a - lovchi shevalar.

O(D) - lovchi guruhiga shahar shevalari va ular atrofidagi tumanlardagi shevalarini kiritadi.

A-lovchi guruh shevalarga esa singarmonizmni saqlagan shevalarni kiritib, uni ikkiga ajratadi: 1) y-lovchi shevalar; 2) dj-lovchi shevalar.

y-lovchi guruhiga Janubiy Qozoqistondagi o'zbek shevalari va Janubiy Xorazm shevalari kiradi, dj-lovchi guruhiga esa Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand oblastidagi qishloq shevalari kiritildi.

Keyinchalik prof. A.K.Borovkov to'plagan materiallarini jiddiy o'rganib, o'zbek shevalari tasnifining boshqa bir variantini taqdim etdi. O'zbek dialekt va shevalari orasidagi tarixiy-lingvistik xususiyatlarini hisobga olib, to'rtta dialektga bo'ladi:

1. O'rta o'zbek dialekti.

2. Shayboniy-o'zbek yoki dj-lovchi dialekt.

3. Janubiy Xorazm dialekti.

4. Alohida guruh o'zbek shevalari.

1. O'rta o'zbek dialekti ikki guruhga ajratib o'rganilgan:

a) O'rta O'zbekiston shevasi (Toshkent, Samarqand, Buxoro va Farg'ona). Unda 6 yoki 7 unli fonema bor, so'zning 1,-2- bo'g'indan 3 fonemasi bor.

b) Shimoliy o'zbek shevasi (Chimkent, Sayram, Jambul, Marki, Janubiy Qozog'iston).

2. Shayboniy-o'zbek yoki j-lovchi dialekti. Bu dialektga Samarqand, Qashqadaryo, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Farg'ona. Bu dialekt unililar soni 8 ta, o'zlashayotgan D fonemasi bilan 9 tadir.

djol < yol (yo 'il) dprOn <

yOnon (yomon)

3. Janubiy Xorazm dialekti (Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G'azovot, Sho'raxon).

Unlilar 9 ta. Hozirgi zamon davom fe'l: -y.ilor. *Galyalor*.

Kelasi zamon fe'li fe'l o'zagiga; -*djaq*, -*djuk* qo'shimchalarini qo'shish bilan yasaladi.

4. Alohida guruh shevalar (kelib chiqishi turlicha bo'lgan ayrim shevalar). Ular ikkiga bo'linadi: 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent shevalar guruhi; 2) «Umlautli» shevalar (Namangan viloyatida uchraydi) guruhi. Bunday shevalarda lablanish hodisasi aniq sezilib turadi: *ulvm, birum., kch/ltv*

Bu olim o'zbek shevalarining tarixiy-1 lingvistik xususiyatlarini va ayrim dialektlarga qo'shni tillarning (tojik, qozoq, qoraqalpoq, turkman) munosabatini hisobga olgan holda XX asming 60-yillarida o'zbek shevalarining tasnifini amalga oshirib, o'sha

Professor V.V.Reshetov tasnifi

davr uchun mukammal tasnifini tuzdi. Bu olimning tasnifi oldingi tasniflardan lingvistik xususiyatlarning ko'p berilganligi bilan ajralib turadi va hozirgi kunlarda ham ma'lum bir belgilari borligi bilan ahamiyatlidir. O'zbek xalqining tarkibida tarixiy-lingvistik jihatdan bir-biridan ajraladigan, farqlanadigan uch dialekt birligi bor: 1) Qipchoq dialekti; 2) o'g'uz dialekti; 3) qorluq-chigil-uyg'ur dialekti.

Demak, o'zbek tili uch turkiy qism(komponent)ning birikishi natijasida vujudga kelgan. Ular quydagilar: 1) Qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi qardosh uyg'ur tiliga fonetik va leksik jihatlardan yaqin bo'lib, tojik tili bilan juda yaqin etnolingvistik munosabatda bo'ladi; 2) qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqal-poq tillari bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi; 3) o'g'uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin munosabatda bo'ladi.

Prof.V.V.Reshetov, asosan, turk tillari tasnifi uchun ham asos bo'lgan ikki lahjani (qipchoq va o'g'uz lahjasini) tasnifi uchun asos qilib oladi. U uchinchi

* lahja sifatida qadimdan o'zbek xalqining shakllanish tarixida muhim rol o'ynagan qorluq, chigil va uyg'ur qabilalarining birligini ko'rsatib turadigan qorluq-chigil-uyg'ur dialektini e'tiborga oladi. Ularning lingvistik, * xususiyatlarini hisobga olib, ularni lahja atamasi bilan quyidagicha tarzda ataydi:

1. Qipchoq lahjasi.
2. O'g'uz lahjasi.
3. Qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi.

O'zbek tilining qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Mazkur lahja shahar shevalarini, shahar"" tipidagi qishloq shevalarini o'z ichiga oladi. Bu guruh (Toshkent, Namangan, Andijon, Farg'ona va bir qator aholi punktlari) bir dialekt kompleksini tashkil qiladi. Buni shu shevalarning bir qator maxsus xususiyatlari borligini ko'rsatib turibdi:

1. Ba'zi bir undoshlarning almashinishi uchraydi: *ch //l* ning almashinib keli-shi: Toshk.: *tishla ch(b) mla // uyg'. ch(d)shb*; Toshk.: *tushtb // chusht, uyg', :chushtb*.

2. So'z o'zagi va qo'shimchalarining oxiridagi *k-q //g-g'* undoshlarining saqlanishi hollari ham tez-tez uchrab turadi:

Uyg'ur.: *tan //tanq, sangurug', otbk*.

So'z oxiridagi undoshning tushishi kuzatiladi:

Toshk.: *qatlbq', taru: taro//tara., orta., qtshh lb //qvshl: :h*

3. Turli qolatda ham *q // x* undoshlarining almashinishi: uyg'ur.: Toshk., Namangan.: *toqta// toxta, toqsan//loxsan, baqtuk/Z baxtuk*.

4. *l//n* undoshlarining almashinishi:

Koynek // koyhk // kohk // konghk.

Toshk.: *koynak // koyhk // koynay.*

5. To'liq progressiv assimilyatsiya faol qo'lanadi:

Toshkent: *tuzz-b < tuzm // tuzm>ng*

Dshsln < Dslnn // Dslining tenrrrb < tembrm,

// temr>rm>ng

Namang.: *qushsh-t < qushm> // qushm>ng*

6. Qardosh uyg'ur tilining fonetik xususiyatlaridan biri: «umlaut» bo'lib, birinchi bo'g'ida kelgan quyi ko'tarilish *a // a* unillarining ikkinchi bo'g'ida kelgan yuqori ko'tarilish 'V' unlisi ta'sirida "e" ga o'tishidir: *at > stb*. Bu hodisa Namangan shevasida uchrasada, Toshkent, Marg'ilon shevalarida uchramaydi.

7. Namangan shevasi va uyg'ur tilidagi tovushlarning tushishi va tor unillar-ning qisqaligi kabi xususiyatlar Toshkent shevasida ham mavjud.

Toshk.: Namang.: *a da mb keldbh, bi>za > bza, sbna > sh.*

8. Toshkent, Namangan, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon shevalarining ham- masida turlovchi qo'shimchalardan *-m* affiksi ham qaratqich, ham tushum kelishigi ma'nolarini ifoda etadi: *3//?> satti,, 2 tti, blshr, (ning>ni)*.

9. Bu shevalar guruhi hozirgi zamon davom fe'lni ifodalovchi ikki inorfologik belgiga ega:

1) *-vat* va uning fonetik variantlari: *-vat*, *-ut*. Toshkent va unga yaqin qishloqlar shevasi (Parkent) *-vO/...* Toshk.: *-v3i, Uychi* - *vat*; Namangan *-nt*.

2) *-yap* shakli Farg'ona vodiysidagi shahar va shu kabi shaharlarga yaqin qishloq shevalariga xos: *qtlyapman > qylyr/ppsni; horyapman > b:ryappan*.

Farg'ona paradigmasiga (shevadagi hozirgi zamon davom fe'linihg ko'rinishi) Samarqand va unga yaqin shahar va qishloqlar shevasi ham kiradi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiruvchi dialekt va shevalarni individual xu-susiyatlarini saqlash-saqlamaslik nuqtayi nazaridan bir necha guruhga va dialektga bo'lish mumkin. Bu lahja o'z ichida to'rt guruhga bo'linadi:

1. Farg'ona guruh shevalari.

2. Toshkent guruh shevalari.

3. Qarshi guruh shevalari.

4. Shimoliy o'zbek shevalari guruhi.

I. Farg'ona guruh shevalarida to'rtta dialekt mavjuddir:

1. Namangan diaiekti. Namangan shahar va Namangan viloyati shevalari ayni shu dialektga kiradi.

2. Andijon-Shahrixon diaiekti. Unga Andijon shahri, Shahrixon, Andijon viloyatidagi shevalar kiradi.

3. O'sh-O'zgan diaiekti. Mazkur dialektga O'sh, O'zgan, Jalolobod shevalari kiradi.

4. Marg'ilon-Qo'qon diaiekti. Bunga Marg'ilon, Farg'ona shaharlari, Vodil, Qo'qon shevalari kiradi.

II. Toshkent guruh shevalari. Ushbu guruh ikki dialektga bo'lin^an

1. Toshkent diaiekti. Ayni shu dialektga Toshkent shahar va viloyati shevalari kiradi. Lekin j-lovchi qipchoq shevalar kirmaydi.

2. Jizzax diaiekti. Ushbu dialektga Toshkent, Samarqand, Jizzax, Qashqa- daryo viloyatidagi

Poiati kabi shevalar kiradi. J-lovchi shevalar kirmaydi.

III. Qarshi guruh shevalari esa ikkita dialektga ajratib o'rganilgan:

1. Qarshi dialekti. Bunga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' tumaniari shevalari kiradi. J-lovchi shevalardan tashqaridagi shevalar unga mansubdir.

2. Samarqand-Buxoro dialekti. Unga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Far- g'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryo vodiysidagi Koson shevalari shu dialektga kiradi. Bu shevalar qardosh bo'lmagan tojik tili elementlarining turli darajada borligi bilan ajralib turadi.

IV. Shimoliy o'zbek shevalari guruhi. U ikkita dialektga bo'lingan:

1. Iqon-Qorabuloq dialekti. Mazkur dialektga Tqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt kabi aholi punktlaridagi kishilarning shevalari kiradi. Bu dialekt o'g'uz va qipchoq shevalari elementlarining borligi bilan xarakterlidir.

2. Turkiston-Chimkent dialekti. Unga Turkiston, Chimkent, Sayram shevalari kiradi. O'g'uz elementlarining kamayishi, qipchoq, qozoq elementlarining ko'payishi bu dialektidagi shevalarga oiddir.

(O'zbek tilining qipchoq lahjasi Ushbu lahjaga xos fonetik, leksik, morfologik xususiyatlar prof.

E. D.Polivanov, prof. G'ozim Olim tasniflarida atroflicha mukammallikda berilgan.

$g > y$: *tegdi > tiyet*

$g' > y$: *yig' in > dj-bybn*

$y > dj$: *yol > djol, yaman > djaman*

Shaxsni bildiruvchi olmoshlarning jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olgandan keyingi shakli quyidagichadir: *mag'an, sag'an, o'g'an*.

Hozirgi zamon davom fe'li *-djatir* bilan yasaladi.

Qaratqich, tushum kelishigi qo'shimchalarida *t/d/n* tovushlari almashinadi: *-nbing, -ning, -dung, -ding, -tbing, -ting, -nbi, -ni, -dbi, -di, -tbi, -ti*.

Mazkur lahja boshqa lahjalardan o'zining fonetik xususiyatlari bilan farq qilgani kabi leksik xususiyatlari bilan ham farqlanadi.

O'zbek tilining o'g'uz lahjasi Bu lahjaning o'ziga xos xususiyatlari quyidagicha:

a) qipchoq shevalaridagi kabi juft unlilar mavjud;

b) qisqa va uzun unlilar farqlanadi: *a: t, a:d*

(hayvon) (ism);

v) so'z boshida *t* va *k* tovushlarining jaranglashinishi mumkin: *dil < til, gel < kel*;

g) *k, g* undosh tovushlarining talaffuzda yumshalishi ham kuzatiladi;

d) qaratqich kelishigi qo'shimchasining *-bing, -ing* fonasi faol ishlatiladi;

e) *bol* fe'ldagi *b* ning tushishi: *o/ > ol...* (Xorazmda yashovchi aholining aksariyat ko'pchiligi o'g'uz lahjasida gapirishi).

O'zbek shevalari va ularning xususiyatlari (*y, j, D (o)*) oldingi tasniflarda mukammal tarzda berilgan.

Ma'lum bir voha yoki viloyat shevasining tasnifi

Bilamizki, ma'lum bir voha yoki viloyat shevalarini tasnif qilish oldingi davrlarda, ya'ni XX asrning 50-90-yillarida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda uchraydi. Masalan, F.Abdullayev, A.Shermatov, B.Jo'rayev,

A. Aiiyev, Saidmuso Rahimov o'zbek shevalarini guruhlab o'rganishgan.
F. Abdullayev Xorazm viloyati shevalarini qipchoq va o'g'uz lahjalariga bo'Mib o'rgangan. A.Shermatov, B.Jo'rayev Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalarini yuqori va quyi Qashqadaryo shevalariga ajratgan. A.Aiiyev Namangan viloyati o'zbek shevalarini guruhlab, tadqiq etgan. Bu sohaga oid ba'zi bir ilmiy manbalarda oraliq shevalar haqida fikr yuritilgan. O'zbek tilining oraliq shevalarini T.Qudratov tadqiq etgan. Saidmuso Rahimov esa Surxondarvo viloyatidagi o'zbek shevalarini ikkita guruhga bo'lib o'rgangan:

1. J-lovchi shevalar (qipchoq lahjasiga xos shevalar).

2. Y-lovchi shevalar (qorluq lahjasiga xos shevalar). Ularda V.V.Reshetov tomonidan talqin etilgan qipchoq va qorluq lahjalariga oid xususiyatlar uchraydi.

B.To'ychiboyev va B.Hasanovlar qipchoq lahjasini sharqiy, g'arbiy va Farg'ona guruh qipchoq shevalari deb uchga bo'lishgan.

Savollar

1.1.1. Zarubin tasnifida o'zbek shevalari necha guruhga bo'Mingan, nega ?

2. K.K. Yudaxin o'zbek shevalarini necha guruhga bo'Mib tadqiq etgan?

3. E.D. Polivanov tasnifining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

4. G'ozim Olim o'zbek shevalarini necha lahjaga bo'lib tadqiq qilgan?

5. A.K. Borovkov o'zbek shevalarini qanday xususiyatlari asosida o'rgangan va uning keyingi tasnifi qanday dialektlarga bo'lingan?

6. V.V. Reshetov tasnifining o'ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.

Adabiyotlar

Aliyev A. Namangan guruh o'zbek shevalari // O'zTA. 5. I., 1969.

Qodirov Q.Q. O'zbek shevalarini o'rganish va tasnif qilish masalasi. Fargona., 1949.

Borovkov A.K. Voprosi klassifikatsii uzbekskix govorov // I. vestiya AN UzSSR. 5. T., 1953.

Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 19%. 76-78-betlar.

Reshetov V.V. O'zbek dialektlarining monografik o'rganishi // O'zbek tili va adabiyoti masalalari. 1. T., 1960.

Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., 1962.

Reshetov V.V. O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi // OTA. 1-son. T., 1966.

To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, T., 2004.

3 - MAVZU

O'ZBEK SHEVALARI FONETIKASI. O'ZBEK.

SHEVALARI VOKALIZMI Reja:

1. O'zbek shevalari fonetikasining individual xususiyatlari.

2. A.K. Borovkovning birinchi tasnifi shevalar fonetikasiga asoslanganligi.

3. O'zbek shevalariga oid fonetik hodisalarning xususiyatlari.

Tayanch so'z va tushunchalar

O'zbek tili lahjalarida unlilar. Unlilarning cho'ziq hamda qisqaligi.

Singarmonizm va uning turlari. Tanglay uyg'unligi.

Lab uyg'unligi.

Shevaning muhim fonetik xususiyatlari.

Singarmonizm.

Qisqa unlilar.

Cho'ziq unlilar.

Fonetik ultra (emfiatik) cho'ziqlik.

Taniqli olim prof. A.K.Borovkov o'zbek shevalarini tasnif qilishda o'z yoiiga ega boigan olimlardan biridir. To'plab ulgurgan faktik materiallar asosida ushbu olim o'zbek shevalari tasnifining ikki xil variantini taklif qilgan. Bu tasnifida o'zbek dialekt va shevalarini, ulardagi eng muhim fonetik (shuningdek, fonetik-morfologik) xususiyatlarga ko'ra ikki guruhga ajratildi:

1. D - lovchi shevalar.

2. A- lovchi shevalar.

D - lovchi guruh shevalarga shahar shevalari (Kattaqo'rg'on, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Andijon, Qo'qon, Margilon, Farg'ona, Qarshi, Jizzax shahar shevalari) va ular atrofidagi tumanlarning shevalarini kiritdi.

A-lovchi guruh shevalarga esa olim singlarmonizmni saqlagan shevalarni kiritdi. Mazkur guruh o'zbek shevalari (bu guruh shevalarda uchraydigan fonetik xususiyatga ko'ra) *y -lash* va *-dj -lash* xususiyatiga ko'ra o'z navbatida ikkiga ajratiladi:

1) y-lovchi $g, g' > tegdi - tiydb$

2) dj-lovchi $egdi - iydi, ybn - djybn$

Y-lovchi guruhga Janubiy Qozog'istondagi (Chimkent, Mankent, Turkiston va shu kabilar) o'zbek shevalari va Janubiy Xorazm shevalari kiritildi.

dj - lovchi guruhga esa Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlaridagi qishloq shevalari mansubdir:

$y > dj\ yer - djer, yol - djol$

Bilamizki, o'zbek xalq shevalari o'z tarkibi jihatdan murakkabdir. O'zbek tili dialektlari kompleksi tarkibiga qorluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahja-lari kiritiladi. Bu lahjalarning har biri o'z navbatida vokalizm jihatidan fonetik noo'xshashliklarga ega boigan shevalarga bo'linadi. Unlilar ikkinchi bir nom bilan vokal, ularning majmui vokalizm deyiladi.

Ilmiy tadqiqot ishlaridan ma'lum bo'lishicha, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida 10 ta unli fonema bor: *i, -b, o', u, o', a; a, e, 3, e*.

O'g'uz lahjasidagi shevalar esa tovush jihatidan ancha murakkab, chunki ularda ba'zi unli fonemalar sifat jihatidagina emas, balki miqdoriy jihatdan harn farq qiladi. Bu lahjadagi shevalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bularda ma'no farqlovchi, ya'ni ma'lum Semantik vazifaga ega boigan va mustaqil fonema hisoblanadigan alohida cho'ziq va mutlaq qisqa fonemalardan tashkil topgan bo'lib, bu fonemalarning soni ba'zi shevalarda 18 taga ham etadi (ya'ni unlilarning qisqa, cho'ziqligi ham ma'noga ta'sir etgani uchun eiborga olinadi).

O'zbek adabiy tiliga asos boigan shevalarda unli fonemalar soni - 8 tadan oshmaydi: *a, a, 3, u, o', ye, e, i*. Bunga "e" fonemasini ham qo'shish mumkin.

O'rta Qashqadaryo je-lovchi qipchoq shevalarida umumturkiy orqaqator "a" unlisi saqlangan, "3(o)" unlisi esa nazkur shevalarda sporadik holda (ya'ni "a" unlisiga moyilroq tarzda qo'lanadi - *qara(fe'l), qara(sifat)* II adabiy orfografik <jwa(fe'l), *qora(sifai)*) uchraydi.

Toshkent va Samarqand shevalarining vokalizm tizimi 6 fonemalik (*a, e, 3, u, o', e*), bu fonemalarning ba'zilar boshqa shevalardan sifat jihatdan farq qiladi.

Toshkent shevalarida quyidagi unli tovushlar bor: *-b, e, a, 3, o, u*.

Samarqand shevalarida quyidagicha unli fonemafar mavjud: t, e, a, ʒ, e,

и.

Ushbu holni Qarshi, Buxoro, Xoʻjand, Chust shevalarida ham koʻrish mumkin.

Iqon shevasida esa vokalizm - unililar quyidagicha: oldingi

qator

orqa qator

qisqa i, ye, e, u, ʒ

bi, a, u, ʒ

choʻziq i:, e:, e:, u:, ʒ:

w:, a:, u:, ʒ:

Demak, Iqon shevasi vokalizmida qisqa unililar toʻqqizta : i; yc, e, u, y, bi,

a, u, ʒ (9). Choʻziq unililar: i:, e:, e:, u:, ʒ: , m:, a:, u:, ʒ:

Qoʻqon va Margʻilon shevalarida sifat jihatdan farq qiladigan, ammo miqdor jihatdan farqlanmaydigan 7 fonema (t, u, ye, ʒ, a, a, e) mavjud (tʔ, y, e, ʒ, a, a, ʒ).

Toshkent shevalarida ʒ. ʒ unilarini koʻrsak, Buxoro, Qarshi, Samarqand, Xoʻjand, Chust shevalarida ham a. ʒ unililarni bilgan holda, Qoʻqon, Margʻilon shevalarida a. a, ʒ unililar borligini koʻramiz.

Andijon, Shahrixon, Fargʻonaning qishloq shevalari, Turkiston, Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryodagi j-lovchi oʻzbek shevalarida, Ohangaron vodiysi-ning qurama shevalari vokalizmi tarkibida 10 ta fonema mavjud: a, a, e, D, o, oʻ, u, y, -b, i.

Oʻzbek shevalarida unililarning choʻziq va qisqaligi ham ahamiyatga egadir: a:t/ad - ism, at - ot (hayvon nomi); a:ch (a:sh), a:j - och (qorin och bcʻganda ayti-ladi); ach - Dch (eshikni och); kul (kulmoq), ku:l (koi); o t (inson organizmi) - oʻI (olov), ot - oʻt (oʻtmoq).

Xiva shevasida <7z // ad.orf.yoz (xat yoz), ya:z // ad.orf.yoz (yoz keldi). Oʻzbek shevalarida ikkinchi darajali choʻziq unililar bor boʻlib, ular yondosh undoshning tushishi natijasida hosil boʻladi: shahar > sha: ar > sha.r, b: r > ba: tegma > te.ma

Fonetik ultra choʻziqlik (emfatik choʻziqlik) jumla ohangdorligi bilan bogʻliqdir: mam bhlma:: man (men bilmayman), sam bblmar.san (sen bilmaysan), u b-blma::ch > (u bilmaydi).

Yaqin kelajakda D-lovchi, a-lovchi shevalar vokalizmi - unililari tizimidan 'e' unlisi mustahkam oʻrin oladi.

Singarmonizm

Singarmonizm deb soʻzdagi tovushlarning bir-biriga hamda qoʻshimcha- larning oʻzakkitalaffuz jihatdan uygʻunlashishiga aytiladi.

Turkiy tillarda, jumladan, oʻzbek tilida singarmonizmning ikki xil koʻr- inishi bor; 1.

Tanglay uygʻunligi (unililarning qattiq va yumshoqligiga koʻra)... bat-bigʻ - borish, kimka - kimga, ilgari ilgari, doingʻ a - dalaga

2. Lab uygʻunligi - birinchi boʻgʻindagi unliga keyingi boʻgʻindagi unlining yoki oʻzakdagi unliga qoʻshimchadagi unlining lablanishi jihatdan moslashuvidir:

i,m > m (inim) - ukam,

uzum - uzum

kozom - koʻzim,

tuzum - tuzumi.

Singarmonizm termini grekcha soʻz boʻlib, sun - birga, harmonia - ohangdoshlik degan maʼnoni bildiradi. Bu - soʻzning asosi va qoʻshimcha (affiks) tarkibidagi unililarning oʻzaro

uyg'unlashuvi, garmoniyasidir. Bu hodisa ayrim turkiy tillar uchun, o'zbek tilining esa ayrim shevalari ucliun xarakterlidir. Masalan, o'zbek tilining qipchoq tip shevalarida uchinchi shaxs egalik qo'shim-chasining -o',-u kabi variantlarga egaligi singlarmonizm belgisidir: ishi, atbi,ozu (o'zi) kabi. Misollarga murojaat qilaylik:

kopruk - ko' prik

bltur - botir

q:tur - qotir

x:tun - xotin

noku - moki

daydu - daydi

o 'qydu - o qiydi

mudur - mudir

o 'qush - o 'qish

muqum - muqumt

Yuqoridagilar singarmonizmning lab uyg'unligi (lab garmoniyasi)ga misol⁶. Shuni alohida ta'kidlash keraki, shevalariniizda faol uchraydigan singarmoniz hodisasi o'zbek adabiy tilida juda kam - yo'q hisobi. Mana shu xususiyati bilan adabiy tilimiz boshqa turkiy tillardan ajralib turadi.

Savollar

1. Kim shevalami fonetik xususiyatlariga ko'ra ikkiga bo'lgan?
2. Y-lovchi, D-lovchi, a-lovchi sheva vakillari qaysi hududlardayashaydi?
3. Qorluq-chigin-uyg'ur lahjasida unlilar qancha?
4. O'g'uz lahjasida unlilar miqdori qanchaligini ayting?
5. Qo'qon va Marg'ilon shevalarida qancha unli fonema bor?
6. Unlilarning cho'ziq va qisqaligi ma'no farqlaydimi?
7. Fonetik ultra cho'ziqlik nima?
8. Tanglay va lab uyg'unligi to'g'risida so'zlang.

Adabiyotlar

G'ulomov H. O'zbek tilining Jizzax shevasi // O'DM. I.T., 1957. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., 1962. Ishayev A. Mang'it shevasi fonetikasi materiallar // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. IV. T., 1962.

Ibrohimov S.I. O'zbek tilining Andijon shevasi. T., 1967.

Mirzaev M. O'zbek tilining Buxoro guruh shevalari. T., Fan, 1969. Egamov V. O'zbek tilining G'allaorol shevalari. Samarqand, 1970. Abdullayeva D. O'zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. AKD. T., 1999. 25 bet.

Abdullaev F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. T., Fan, 1978.

Jo'raev X. O'zbek tili turk-kaltatoy shevasining fonetik va leksik xususiyatlari. T., 1981. 120 bet.

Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996. Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari (qarluq va qipchoq tip sheva materiallari asosida). T., Fan, 1981. II kitob. 370 bet.

4-MAVZU

O'ZBEK SHEVALARIDA UNDOSHLAR Reja:

1. O'zbek shevalarida undoshlar.
2. Shevalarda uchrovchi va uchramaydigan undoshlar.
3. Lab undoshlari hamda bo'g'uz undoshi.
4. Til oldi, til o'rta va til orqa undoshlari.
5. Undosh fonemalar tavsifi.
6. Undoshlarning orttirilishi hamda tushib qolishi.
7. Unli va undoshlarning orttirilishi hamda tushib qolishi.
8. Dissimilyatsiya va assimilyatsiya, ularning turlari.

Tayanch so'z va tushunchalar

Toshkent tipidagi y-lovchi shevalar. Affrikat tovush.

Fonema. Lab undoshlari.

Til oldi undoshlari. Til o'rta undoshlari.

Til orqa undoshlari. Bo'g'uz undoshi.

Undoshlarning ortishi va tushib qolishi. Unli va undoshlarning ortishi.

Unli va undoshlarning tushishi. Dissimilyatsiya.

Assimilyatsiya.

⁶ Mirzaev M. O'zbek tilining Buxoro guruh shevalari. T., Fan, 1971. 32-bet.

Tarixan xilma-xil boʻlgan oʻzbek shevalarining undoshlar (konsonantizm) tizimini fonologik jihatdan, yaʼni printsiplial farq qiladigan undosh fonemalarni aniqlash va ularning talaffuz qilinish xususiyatlarini belgilash uchun maʼlum guruhdagi shevalar oʻzaro qanday xususiyatlari bilan hir-biriga yaqin yoki bir-biridan nimalar bilan farq qilishini aniqlash lozim. Shuning uchun quyidagilarga etibor qarataylik:

1. Bir-biridan printsiplial farq qiladigan undosh fonemalarning niqdori va ularning sifat jihatdan xarakteristikasiga koʻra, j-lovchi shevalar oʻzbek adabiy tiliga birmuncha yaqin turadi. Ammo Toshkent tipidagi ^-lovchi shevalarda uchramaydigan, biroq j-lovchi va singarmonizmli >-lovchi shevalarda mavjud boʻlgan “h” fonemasi bundan mustasno.

Janubiy Xorazm shevalaridagi “k”, “g” undoshlari ham qoʻllanilishi jihatidan birmuncha oʻziga xos xususiyatlariga ega. Til orqa burun “ng” tovushi ham shevalararo, bir xil emas: ng // ngʻ (// gʻ).

2. Barcha y-lovchi shevalardagi undoshlar tizimi deyarli har xil holatdadir.

X tovushining tavsifi, uning mavjud boʻlish, boʻlmasligi bilan y-lovchi shevalar bir-biridan farq qiladi. Undoshlar tizimi tarkib jihatdan y-lovchi shevalar qipchoq gruppasidagi turkiy tillarga, birinchi navbatda, qoraqalpoq, qozoq, qirgʻiz tillariga yaqin turadi.

3. J-lovchi shevalardagi “dj” affrikati oʻmiga “y” fonemasini qoʻlaydigan shevalar y-lovchi shevalarning alohida guruhini tashkil qiladi. “Y” fonemasi y-lovchi shevalarga nisbatan j-lovchi shevalarda kam qoʻllanadi, chunki bu shevalarda qadimgi turkiy “y” tovushi soʻz boshida “Jf” yoki tovushi bilan almashadi.

j-lovchi shevalar taʼsirida “y” tovushining “dj” tovushiga oʻtishi y > dj tamomila tugagan. Oʻzbek adabiy tili barcha shevalardan “f”, “y”, “s” fonemalarga egaligi bilan farq qiladi.

/fonema. Samarqand-Buxoro shevalarini mustasno qilganda barcha sheva vakillari talaffuzida “p” fonemasiga aylanadi. Ruscha “j” tovushi “dj” tarzida talaffuz qilinadi. Oʻzbek shevalarida quyidag: undosh fonemalar bor:

1. Lab undoshlari: p, b, (f), v, m.

2. Til oldi undoshlari: a) t, d, s, z, ch (j), sh, dj; b) til oldi sonorlari: n, l,

r.

3. Til oʻrta: y.

4. Til orqa: q (kIx >, g (g/gʻ), ng (ng/ngʻ), x, q, gʻ (gʻ)

Boʻgʻiz undoshi: h (h).

“p” fonemasi lab-lab, portlovchi jarangsiz p undoshi barcha oʻzbek shevalarida soʻzning barcha boʻgʻinida uchraydi: *paxta, tepa, pantlja*.

Baʼzi shevalarda “p” oʻmida “b” qoʻllaniladi: jl. *tepa > teba; kepak > kevak-kebak*. p > b, p > v hodisasi j-lovchi shevalarni y-lovchi shevalardan farqlaydi.

“A” fonemasi. Lab-lab “b” undoshini talaffuz qilganimizda tovush paychalari birmuncha titraydi. Bu xususiyati bilan “é” undoshi “/ >” dan farq qiladi. b > p: jl aytbip parayatbiptbi, ketip paradbi.

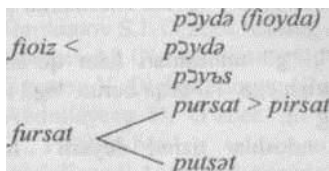
b > v xususiyati uchraydi: *ozbay > ozvak; albalta > alvalla*.

Toshkent tipidagi shevalarda uchraydigan hozirgi zamon feʼl yasovchi - rol affiksidadagi “v” tovushi ham “b” > “v” holatidan deb qarash kerak:

Y-lovchi shevada: *barubyat > bln > b ylt > bonoi*. f fonemasi. Ushbu tovush qadimdan qabul qilingan soʻzlarda, shuningdek, yaqinda qabul qilingan internatsional soʻzlarda ham uchraydi.

Shevalarimizda nutqiy jarayonda “f” tovushi barcha oʻrinlarda “p” tovushi bilan almashinadi:

m fonemasi. Bu tovush lab-lab, portlovchi undosh boʻlib, burun rezanansi ishtirokida

talaffuz etiladi:

qambish, tamur, malal (malol), kDmtl (komil) qbimmat, maydan,

mamyg' (momiq), c:mca (somsa)

Ba'zi so'zlarda "w" fonemasi "6" undoshi bilan almashinib qoilanadi: *bayna - mayna;*

boldjal > mo 'ljal

So'z oxirida d//l almashinishi uchraydi (animo bu holat shu undoshlar qatnashgan hamma so'zlarga ham tegishli emas): *dard > dan, mard > mart.*

So'z boshida b//m undoshlarining almashinishi hodisasi ham bor: *bilan // minan > mnan > man.*

J-lovchi shevalarda m > ng holati mavjud: *nimani > ningani.*

Til oldi undoshlari jarangli-jarangsiz bo'lishiga ko'ra quyidagi juft fonemalarga bo'inadi: [t-d], [s-z], [sh-j], [g-dj].

t fonemasi. Til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh tovush so'z(lar)ning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *i > d batrak > badrak. i > ch tush > chush, tish > tush > chi,sh.*

d fonemasi. Bu tovush portlovchi fonemasining jarangli ju'nidir, u so'zning hamma joyida kela oladi: *d > t baland > balani balan; xursand > xursant > xursan; hbdlap > hbllap* (reg. assimilyatsiya).

Unli va undoshlarning orttirilishi hamda tushib qolishi

O'zbek tilidagi shevalarda nutq jarayonida unli va undosh tovushlar ba'zan orttiriladi, ba'zan esa tushirilib qoldiriladi. Unli va undosh tovushlarning orttirilishi so'zdagi tovushlar miqdorini ko'paytiradi va shu bilan birga uning talaf-fuzini uzaytiradi. Bu hodisa bir tomondan talaffuz qilishni osonlashtirsa, ikkinchi tomondan, tilning tarixiy fonetik evolyutsiyasi nuqtayi nazardan, ba'zi so'zlarda orttirilgan tovushlar uni talaffuz etishni qiyinlashtiradi. Misollar tahliliga murojaat qilaylik:

1. Unli orttirilishi: "i"

a) so'z boshida: jl. *bilay < lay; ulay qbdambiz* (loy qilamiz),

b) so'z oxirida: jl. *lapti < lap; lapbi vrmag' in* (lof urmag' in)

2. Undosh tovushlarning orttirilishi ham uchraydi:

a) so'z boshida: "j" undoshi orttiriladi: jl. *hayv on < ayvan, xasal < asal; dj. jl. djoldam < oldam.*

djibak < ipak djuzum < uzum

djuzugum < uzugim ch jl. chertek <

ertak;

b) so'z o'rtasida "v" undoshi orttiriladi:

ovzi < pzi, suvrat < sural, navmart < nomarl; duvchar < duchar

y: rteychek < necha; kiytini < ketini; iygs < ega.

v) so'z oxirida "y" undoshi orttiriladi:

jl. *sarpjy < sarpa; manikey < rnaniki; qudey < quda*

njl. *ketmakchbin < ketmakchi; bermakchbin < bermakchi;*

bala-chaqan < bala-chaqa. q jl. mazaq

qdbbt < *maza qbúbip*

g) ikki so'zning tutashgan joyida quyidagi undoshlar ortadi:

1: *pellidi* < *pei edi*; g: tomangalda <

toman elda

y: *buyamas* < *bu emas*; *shuyames* < *shu emas*; *uy emas* < *u emas*.

Tovush orttirilish jarayonida so'z tarkibida boshqa fonetik hodisa ham boiishi mumkin.

Lekin bu so'zda tovush orttirilishi ekanini esdan chiqarmaslik lozim.

Tovush tushishi hodisasi so'zdagi unli va undosh tovushlar uehun tegishlidir. Shuning uchun tovush tushish hodisasini tilshunoslikda eliziya hodisasi deb nomlangan. Eliziya hodisasi quyidagicha ro'y beradi: 1. So'z o'zak negizida eliziya hodisasi:

jl. *xardar* < *xandar* // *tosh. xardor. naman. xoddorll* ad.orf. *xaridor*.

hamsha < *hemisha* // ad.orf. *hamisha*; *ek* < *eki II* ad.orf. *ikki*.

2. So'z o'zak-negizlariga qo'shimchalar qo'shilganda: *bailar* < *balalar*, *er: da* < *erida II* ad.orf. *eridi*.

3. Ba'zi ikki bo'g'inli so'zlar oxiriga unli tovush bilan boshlanuvchi qo'shimcha qo'shilsa, yopiq bo'g'indagi unli tushib qoladi:

yl. *qDnn* > *qDrm*, > *q:nnb*, *burun burnb* > *bunm* > // *rnurun* > *murm*, > *munrtb*, *boyun* > *boyrrb*.

jl. *avuz* > *ivzbi*;

yl. *og' bil* > *og' li* >.

4. Ikki so'z birgalikda talaffuz qilinganda ikki xil fonetik hodisa yuz beradi:

a) agar ikkinchi so'z unli bilan boshlansa, birinchi so'z oxiridagi unli tushiriladi: jl. *altau me ha* < *eltu ayy' acha*; *djolqochinda* < *djolqu ichinda*.

b) agar ikkinchi komponent undosh tovush bilan boshlansa, birinchi so'z oxiridagi unli talaffuz qilinmaydi:

jl. *ekqolbinbi eki qolbinbi*; *ekkazungeb* < *eki kozungeb*; *nardjaita* < *narbt- djaqa*

5. O'zak-negiz yoki qo'shimchalar boshidagi undosh tovushlar tushib qoladi:

aydaymbiz < *haydaymbiz*; *isha* < *shisha bizar* < *bizlar*.

6. So'z o'rtasidagi undosh tovushlar tushiniladi: *sha: a r* < *shahar*; *su. uq* < *suvuq*

< *sovuq*; *taradi* < *taraddud*

7. O'zak-negiz yoki qo'shimchalar oxiridagi undosh tovushlar tushadi: *gun2* < *giw:h* ;

gb)o < *gr>y:h*; *guvj* < *guvoh*; *su* < *su:* < *suv*; *dos* < *dost*.

8. Ikki o'zak-negiz tutashgan joyda yoki qo'shimchalar qo'shilganda o'zak-negiz boshidagi, oxiridagi undosh tovush tushirib qoldiriladi:

Barg' an djog' ali < *bargan djog' hali*; *mag' anam* < *mag' anham*; *gapira ekan* < *gapirar ekan*; *kela edi* < *kelar edi*.

Dissimilyatsiya so'zdagi bir-biriga o'xshash tovushlarning boshqa noo'x- shash tovushlarga aylanishi bo'lib, bu bilan assimilyatsiyaga qarama-qarshi bo'l-gan fonetik hodisadir. O'zbek shevalarida sonor (*l*, *r*, *n*) tovushlarga ega bo'lgan so'zlar dissimilyatsiya hodisasiga uchraydi: *zarar* - *zalar*; *devir* - *davdl* - *deiol*; *andjir* - *andjil*; *rom:l* - *yonOl*

Assimilyatsiya so'z(lar)dagi undoshlarning o'zaro o'xshash bo'lishini bildi-radi. Shevalarimizda uning ikkita turi bor: 1) progressiv assimilyatsiya - bunda oldingi tovush keyingi tovushi o'ziga o'xshatib olinishi jarayonidir: ad.orf. *bizni* - *bbznb*, ad. orf. *qorni* - *q:m*, ad.orf. *shahami* - *s ha*: *am*. ad.orf. *tolni* - *t llb*, ad.orf. *mushl* - *mushshb*.

2) regressivi assimilyatsiya - bunda keyingi tovush oldingi undosh tovushni o'ziga o'xshatib oladi: ad.orf. *berdi* - *berdb* > *beddh*. ad.orf. *turdi* - *turdb* > *tiiddb*, ad.orf. *o'rnim* - *ornbm* > *onnbm*, ad.orf. *zamonlarni* - *zaminlarnb* > *zam: llarnb*, ad.orf. *atlas* - *etlas* - > *allas*

Ko'pchilik o'zbek shevalarida quyidagi jarangli va jarangsiz undosh tovushlarning talaffuzi

bilan yozilishi bir-biriga mos kelmaydi:

1. p, t, k. q jarangsiz undosh tovushlar jaranglashish hodisasiga ega: epladi - evladi, tovush - dDvush, bilaki - bibgi, terak - ter.iy kabilar.
2. b,v,d, z jarangli undosh tovushlar jarangsizlashishi kuzatiladi: obod - 3bDt, yuzta - yusta, o'ttiz - o'ttis, kitob - ktop, avtor - afDr, avtomat - aftomat singarilar.
3. Quyidagi undoshlar o'zaro o'rin almashadi: q-x: to'qson - to'qsDn, to'xtash - to'qtash; t-d: qant - qand, po'lat - po'lad; h-m: bo'g'in - bo'g'im, mabodo - nabDd3; b-m: bo'yin - mo'yin, bunday - munday; b-v: sabzi - savzi, xabar - xavar; ch-sh: uchta - ushta, pochta - pDshta; s-ch: sochiq - chDchiq // chachwq, supurgi - shipirgi va boshqalar.

Xulosaqilib aytganda, o'zbek tili shevalaridagi fonetik hodisalar amalda, nutq vaqtida boiib turadi, ya'ni sheva vakillari tomonidan nutq jarayonida aytiladi. Shuningdek, har bir shevada tovushlarning tushishi va orttishi liodisalari tez-tez qo'lanib turadi. Bu ham shevalarning o'ziga xosligini anglatadi.

Savollar

1. O'zbek shevalarida undosh fonemalar tizimi qanday hoida?
2. Undoshlar necha guruhga bo'linadi?
3. t, b, f, d fonemalarini izohlab bering.
4. Undoshlarning orttirilishi va tushishiga misollar ayting.
 5. Unlilarning orttirilishi hamda tushishiga misollar keltirib izohlang.
6. Dissimilyatsiya nima va unga misollar ayting.
7. Assimilyatsiya hodisasiga oid misollarni qayd eting.

Adabiyotlar

- Reshetov V.V., Shoabduraxmonov Sh. Fonetika. T., 1953.
- Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., 1962.
- Tursunov U., Doniyorov X. O'zbek tilidagi singarmonizm haqida // Alisher Navoiy nomidagi O'zbek Davlat universitetining asarlari. S., 1959. 37-44-betlar.
- Ishayev A. Foneticheskie osobennosti Mangitskogo govora uzbekskogo yazika. AKD. T., 1962.
- Jo'rayev B. O'zbek adabiy tili va o'zbek dialektlari. T., 1963.
- Mirzayev M. O'zbek tiliining Buxoro guruh shevalari. T., Fan, 1969.
- Egamov V. O'zbek tiliining G'allaorol shevalari. Samarqand, 1970.
- Rajabov N. O'zbek dialektologiyasidan qo'lianma. S., SamDU nashri, 1974.
- Shermatov A. Qashqadaryo oblastidagi o'zbek xalq shevalari. T., Fan, 1978.
- Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996.
- Abdullayeva D. O'zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. AKD. T., 1999.
- To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, T., 2004.

5-MAVZU

O'ZBEK SHEVALARI LEKSIKASI VA SO'Z YASAUSHI

Reja:

1. O'zbek shevalarining o'ziga xosligi.
2. Shevalararo so'zlarning farqlanishi.
3. So'zlarning shakliy bir xilligi va boshqa-boshqa ma'nolarni anglatishi.
4. Shevalarda qo'llanuvchi so'zlarning semantik guruhlari.

5. Sheva soʻzlarida leksik qatlam.

6. Shevalarda sinonim, antonim, omonim va neologizmlarning qoʻllanishi.

Tayanch soʻz va tushunchalar

Leksika. Tarixiy grammatika.	Shevalar leksikasi.
Tarixiy leksikografiya.	Leksik qatlam.
Sheva soʻzlarining fonetik tipi.	Sheva soʻzlarining morfologik tipi.
Turkiy leksik qatlam.	Sheva soʻzlarining leksik tipi.

Soʻzlarning leksik-morfologik tipi. Oʻzlashgan leksik qatlam.

Sinonim. Antonim. Omonim. Neologizmlar.

Sheva soʻzlarining semantik tipi. Soʻzlarning semantik guruhlari.

Bilamizki, oʻzbek xalq shevalari lugʻati va uning koʻp tomli yangi variant-lari, shuningdek, ulami yaratish muammolari inurakkabdir. Oʻzbek shevalari fonetik, grammatik xususiyatlari bilan birga leksik xususiyatlarga ham ega. Bu xususiyatlar shevalarni adabiy tildan hamda ulaming oʻzini oʻzaro farqlashga yordam beradi.

Har bir til, shevada hayotiy zarur tushunchalar soʻzlar vositasi bilan ifodalanadi. Tilimiz leksik tarkibining asosiy qismini tashkil etuvchi soʻzlar oʻzbek shevalari va oʻzbek adabiy tili leksik tarkibining asosiy qismini tashkil etadi. Shevalar xalq tarixini yoritishda va tarixiy grammatika hamda tarixiy leksikografiyani yaratish uchun ham boy materiallar beradi: *gʻoʻrgʻuduq* (qarovsiz, tashlandiq quduq), *qasmaq* (sutning qozonga yopishib qolgani), *qinjir* (ovqatni kam yeydigan), *tushama* (beshbarmaq, lazcha, shilpildiq, Qash.qip.) va boshqalar.

Oʻzbek xalq shevalari tarkibida *arna*, *yap* (Xora/m), 3d 3sh // DdDgʻ, yDvuq // uzoq-yovuq kabi adabiy tildan shaklan oʻzgargan yoki adabiy til taraqqiyotida allaqachon chiqib ketgan ayrim soʻzlar mavjud. Bunday soʻzlarni oʻrganish til tarixi, adabiy til tarixini oʻrganishda muhim ilmiy qimmatga egaligini taʼkidlash lozim. Oʻzbek adabiy tilida boʻlmagan soʻzlar oʻzbek xalq shevalarida uchraydi. Masalan, *gavara* (oshqozon), *gajman* (e pchil, harakatchan qiz), *hie,day* (semiz), *chorsillagʻan* (ishchsn), *jayir* (dovyurak), *chayir* (qotmadan kelgan odam), *togʻi* (yana), *taytuv* (mahmadona), *haddili* (irodaliy), *kasir* (zarar, ziyon), Qash.qip.), *adresman* (fisiriq), *girdikana* (koʻrpacha), *sarpxi* (tovuq), *tikech* (chekich/ sola fhasa/ arish (shoti), *yarqnal* (koʻrshapalak), *yavan* (qishloq) va boshqalar.

Bunday so'zlarni yosh avlod vakillari eshitmagan, tushunmaydi. Shuning uchun ular arxaik so'zlar hisoblanadi. Bunday so'zlar shevalarning leksikasi tarkibidan chiqqan boshlagan. Shevalarni bir-biridan leksik jihatdan farqlaydigan xususiyatlar barcha so'z turkumlari doirasida uchraydi. Buni uchala lahja misolida ko'rsak:

Qarluq lahjasi	Qipchoq lahjasi	O'giz lahjasi
<i>Chaqabq</i>	<i>bovak</i>	<i>bovak</i>
<i>tuxum</i>	<i>mayak</i>	<i>yimirta</i>
<i>muchtcha</i>	<i>muchchi</i>	<i>qumri</i>
<i>chopch ay</i>	<i>ertay - matal</i>	<i>ertay</i>
<i>chum 3 lb</i>	<i>chumali</i>	<i>qarandja</i>
<i>og' nr .</i>	<i>keli</i>	<i>SDqo'</i>
<i>narr 3/7</i>	<i>narvan</i>	<i>Zanggi</i>
<i>7>shk:m</i>	<i>vayish</i>	<i>dns</i>
<i>3Vb</i>	<i>ena</i>	<i>JiP- _ .</i>
<i>srq 3n</i>	<i>arqan</i>	

O'zbek shevalarida dialektal so'zlarning fonetik, morfologik, leksik- morfo-logik, semantik va leksik tiplari bor: *ch:ch* (soch), *zbray* (zirak), *qubq* (quloq), *Ishshb* (oshni); *mrν:n* (Far.), *shatb*, *zanggi*; *keh>*, *sl.qi*; *r:vach*, *chukrb*; *nlnpar*, *chebch* va boshqalar. Shevalarimizda shunday so'zlar ham uchraydiki, bunday so'zlar shakl jihatidan bir-biri bilan o'xshash bo'Mishlariga qaramay, shevalararo boshqa-boshqa ma'nolarda ishlatiladi. Misol: *aravaning qismi* (Toshkent)

shltb

narvon, *aravaning qismi* (Farg'ona) *onayoki otaning onasi* (Toshkent)
 3na, Dy-b (Farg'ona) *tuxum*, *mayak* (Toshkent)
buvb < *untg'* - (qipchoq lahja) *pashsha* (Toshkent)
tuxum *pashshaS*
 \ *chivin* (Farg'ona)

O'zbek shevalarining leksik tarkibida an'anaviy leksika asosiy o'inni egal-laydi. Shevalarning an'anaviy leksikasi hozirgi kunda asosan keksalar nutqi(tili)da qo'lanadigan so'zlar majmui bo'lib, ular sof leksik dialektal so'zlar hisoblanadi. Shevalarda qo'llanuvchi dialektal so'zlarning semantik (ma'noviy) guruhlari ko'p bo'lib, ulardan namunalar sifatida quyidagilarni keltiramiz:

1. Ovqat nomlari: *bo'rsiq* (mog'orlab qolgan non), *nishlnh*, *singcha* (qizarib, singib pishgan non), *jutum* (yeyish mumkin boigan narsa), *piyova*, *?sh*, *laxchatoppa*, *g' ilvindi*, *chalop* singlarlar.

2. Dehqonchilikka xos soʻzlar: *sanga* (koʻp bosilgan yer), *jabiz* (qotib qolgan yer), *oʻrpang* (ekilniagan yer), *oq an>q*, *baqhjln*, *shah an>q*, *m:la*, *q2 v:q*, *ashkadi*, *bugdDy* // *biyday*, *djox:n*, *qzlda*, *kasek*, *chopiq*, *blhdbrng*, *suvm*, *loppak*.

3. Chorvachilikka oid soʻzlar: *3t/at*, *sbq-br*, *i,nek*, *qoy*, *echkb*, *luye*, *xotuk*, *tayxar*, *qulun*, *tuye*, *aygʻ-br*, *biys*, *uloq*, *hay tal buzoq*, *hbza*: // *bi>z1g«DviO.i*, *m:lx3na*, *ulov*, *lo ʻk* (erkak tuya) va boshqalar.

4. Uy-roʻzgʻor buyumlarining nomlari: *lagan*, *sandugʻ*, *paq-br*, *lesha*, *xurma*, *gʻalvbr*, *chlvlv*, *tushok*, *toh>sh*, *alacha*, *chʻpqi*, *panshaxa* va boshqalar.

5. Ovchilikka xos soʻzlar: *lor*, *luz3q*, *q:pq3n*, *ura* (ov urasi), *temir qlpqln*, *keyez*, *qarmafl*, *Dv ora*, *sanchqbi* singarilar.

6. Baliqchilikka xos soʻzlar: *sazan*, *zogaʻara*, *qarrCq*, *sanchqbi*, *laqqa*, *:3gʻara balbiq*, *laqqa baliq*, *chavaq*, *charlan balbiq* kabilar.

7. Binokorlikka xos atamalar: *bosaga*, *chalditvar*, *duradgar*, *sʻpqOn*, *daqtibz*, *ship*, *Ocha*, *sinch*, *ustun*, *sarrlv*, *xan*, *pDydevDr*, *plytesha*, *qasava*, *ravaq*, *Dmor-b*, *oy*, *mbir*, *yolak*, *Okcha* singarilar.

8. Onomastik soʻzlar: *Mamas:dbiq*, *Toshmal*, *Eshmat*, *shar.r*, *dacha*, *sbyiw*, *checha*, *Qaynaquvdi* va boshqalar.

9. Kiyim nomlari: *gupicha*, *koynay* // *koynak*, *bziin*, *orama kamzul*, *orama chap:n*, *chlpon*, *chakmon*, *qalpOgjelak*, *maxsi-kovush*, *payp*: // *psypOg ʻ* kabilar.

10. Bogʻbonlikka oid soʻzlar: *shk:m*, *yer ok*, *b^ctsm*, *qalamcha* (yosh nihol), *togʻD/(bogʻli joy)*, *bztgʻdir* (bogʻ egasi, bogʻli joy) singarilar.

11. Qarindosh-urugʻ nomlari: *aya*, *ena*, *katta cna*, *amaki*, *chevara*, *devara*, *m:mj*, *in im*, *bo/a*, *Og ʻa*, *Og ʻavacha*, *qayni*, *qayinsingil*, *qaynOna*, *qayin uka* kabilar.

12. Hunarmandchilikka oid soʻzlar: *sinch*, *b:br*, *s2qqa*, *pDylesha*, *ambir*, *qoʻl lesha*, *koʻtarma* (ogʻir narsani koʻtarib beruvchi asbob), *Irmich*, *taqa*, *laqachi*, *das-kala*, *novit,nola*, *lapagʻ* (kuvacha), *shayOn* (*loʻgʻrilikni koʻrsaluvchi asbob*), *qubba*, *chackbq*, *kashta* (materiallarga gullar tikilib, uying devorlariga osib qoʻyiladi).

13. Atoqli otlar(kishi ismi, sharifi, toponim, zoonim, fltonim, etnonim va narsa, sarlavha, asarlarning atab qoʻyilgan nomlari)ga oid soʻzlar: *Elsh:d* - Elshod, *Mamaraim* - Mamaraim, *Mamasodiq* - Mamasodiq, *Kfolguzar* - Molguzar(aslida Morguzar), *Qaynaquvdi* - Qaynaquvdi(guzar), *Qayrabsoll-b* - QayrabsDldi(qishloq) va boshqalar.

Shevalarimizdagi soʻzlar shaklan tub va yasama soʻl.lar guruhlariga boʻlinadi: *3yi*, *tagʻnay*, *ena*, *yana*, *kosek*, *korek*, *xoppak*, *osbimli*, *sanchqbi*, *toshak*, *oq an>q*, *tara sha*, *ashkadi* singarilar.

Kelgusida oʻzbek shevalarining koʻp tomlik “Oʻzbek xalq shevalari lugʻati”ning tuzilishi kelajak avlodlarimiz oldidagi qarʻdir. Albatta, uning tarkibida sinonim, omonim, antonim, etnografik, leksik-fonetik dialektal, leksik- frazeologik, leksik-derivatsion, morfologik-dialektal soʻzlar lugʻatlari boʻlishi tabiiy holdir. Bunday dialektal lugʻatlar (“Rus dialektologiyasi” fani uchun) rus olimlari tomonidan tuzilib, nashr qilingan.

Oʻzbek shevalari leksik tarkibida tarixiy jihatdan ikkita leksik qatlam bor: 1) umumturkiy leksik qatlam soʻzlari; 2) oʻzlashgan leksik qatlam soʻzlari. Albatta, shevalarda asosiy soʻzlar turkiy leksik qatlamga oiddir: *ota*, *Opa*, *eno*, *vDvO*, *bOr*, *kel*, *ket*, *top*, *chop*, *yOp*, *qol*.

Oʻzbek shevalarida boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar ancha miqdori tashkil etadi: Bunday soʻzlar tilda qabul qilingan boʻlib, sheva fonetikasi va gram-matikasiga xos xususiyatlarni ham oʻziga oʻzlashtiradi. AniqrogʻM, sheva vakili oʻzlashgan soʻzlarga oʻz shevasiga oid boʻlgan baʻzi bir xususiyatlarni yuklaydi. Misol: *aqiil* (*aqil*), *aniel* (*amal*), *opat* (*ofat*), *vasvyat*, *qudral*, *dunya*, *shanʻm* (*sharm*), *shbpO* (*shifio*), *Ogoh* (*ogoh*), *balan* (*baland*), *das* (*das!*), *bey* (*burch*),

kavbshdoz, darax, duterchb, daraxsbz, xush-xavar, badovlat, Oshpaz, 7'shqyvOz, ama'paras. chOypurbsh, serho.nl va boshqalar.

Bir qancha o'zlashgan intematsional so'zlar shevalarimizda ba'zi bir o'zgarishlar bilan ishlatiladi: *pOezd, mashina, zavod, traktor, gazet, taksi, kosmos, palo, sol, shakf, botinka, rOman, teatr. kolxoz, fabnka* kabilar. O'zbek shevalarida shaklan o'xshash boiib, ma'nolari farqlanuvchi omonim so'zlar ham ko'p miqdorda qo'llanadi:

I *quraq-laxtak*, II *quraq-mayda*; III *quraq - hamishning qurigani*. (Jiz.);

I *tapa - balandlik*, II *tapa - bosh*\

I *chaqa - chaqa pid*, II *chaqa - iuxumdan chiqqan qush*, III *chaqa - aqliy qobiliyati zaif odam*\

I *ulaq - echki*, II *ulaq - ulama soch*\

I *qbiybiq - durracha*, II *qbiybiq - o'jar odam*\

I *botqa - semiz*, I *botqa - ovqatning bir turi*;

I *d-bm - hech*, II *qi>m - havn dim*, III *dbm - jim*, IV *dbm - siqilish*;

I *et - go 'isht*, **lie** / - *ayl*; *lui - o 'qi l, \ul -*

poydevor;

I *jav -yov*, II *jav - eshikni yop*, III *jav - non yopmoq*;

I *suvdaq - suvdek toza*, II *suvdaq - chiroyli*;

I *tu: - to 'g 'on*, II *tu: - bayroq*;

I *suxsur - parranda*, II *suxsur - chiroyli*;

I *xo 'mbo 'ya -xamirturush*, II *xo mbo 'ya - semiz*;

I *juban-yo 'g'on, qalinjo 'g'on arqan -yo 'g'on arqon*, II *juban - yugan*;

I *cho 't - te sha*, II *cho 7 - chama, taxmin*;

I *cho 'zma - yupqa ovqat*, II *cho 'zma - podnyajka*.

Sheva vakillari nutqida sinonimlar ham ko'p qoilanadi: *ualdar, ashg'al-*

dashg'al - tentak; mbtmbri, su quyd, shaytan - shum;

battol, qbiybiu, ters, aks - qaysar; pakana yerg 'altak; buvi, Oyi, biyi - ona;

chorsi - qbiybiu, qbiybiucha - belbog' diykat, pismiltiq - ayyor; balg 'ndar -

taxman, me. rOp ;

ch:rsb, ch:rsu, qbybqcha - belbog' chbroyli, koxlu, sulu:, gozal, bejbm; kuch, quarat - kuch; quyosh, oflob, kun - quyosh zahar, zaqqum — zahar; aniq, ravshan - aniq; kuvar, b:lg a,

Cvar - tes ha; padarvakil - quzata - vakilD at Shu jumladan, o'zbek shevalarida

antonim(qarama-qarshi ma'noli so'z)lar ham ko'p ishlatiladi: *janub - chushlik (tushlik); chin so*

'zli - allamchi; oqav (ach-chiq) - tattb (shirin); lez - jay (tez-sekin); sodda - qo'poi, yaxsh -

shildbir (yo-mon), kun chbqsh (sharq) - kun batsh (g'arb), past — yuqori; achchiq - shirin;

bobdk (chaqaloq) - soqbim (katta); choqor (chuqur) - tbk (baland); tuman (past) - bbybk (baland).

Shevalarda yangi so'zlar, ya'ni neologizmlar ham qo'llanadi: *karbcbr, pO/hkhinka, aLOp, klntll, semln, adris, aOm, xaladilniy. iOsnOs, iskalat (skalad), chekanka, tr:H;bus (trolleybus)* va boshqalar.

O'zbek shevalarida tilshunoslikda alohida bir so'z sifatida tan olinayotgan frazeologizmlar ham faol ishlatiladi. Ammo ularning dialektal lug'ati haligacha tuzilmagan. Ularning: a) adabiy tildagi frazeologizmlar bilan o'xshash; b) adabiy tildagi frazeologizmlar bilan o'xshash boimagan turlari bor. Misollar:

Oziminan ozi giripOr - O'ziminan o'zi giriptor (o'zi bilan o'zi ovora).

Itp-bshak bolnOq - It pishak boimoq (o'zaro urishmoq).

Guruchi suv kotarmaydbgan - Guruchi suv ko'tarmaydi (tanqidga chidamaydi).

Tekbn narsaga tDmdan tashlaydb - Tekin narsaga tomdan tashlaydi. *axmoqqa Makka ln, r qadam* - Axmoqqa Makka bir qadani.

Chap Omening irbn tuddngim - Chap tomoning bilan tuddingmi?
Tuya goshti yemoq // devol nrbngan - Tuya go'shti yemoq // devol mingan. *Devil ushlatip ketti* - Devol ushlatip ketti (aldab ketti).
OyOg'i Ortmedi - Oyog'i tortmedi(borgisi kelmadi).
Podachbnb qbizbnb poda keganda paxmb kiraymbsh - Podachini qizini poda keganda paxmi kiraymish.
Tijlb bbr qan,ch - Tili bir qarich (katta gapiradigan).
Oznga Oppb keSOLmagan, bbrOvga uvra kesaynibsh - O'ziga to'ppi kesolmagan, birovga uvra kesaymish (qoidan hech ish kelmaydigan). *arqasi tutti* - Arqasi tutti (jahli chiqdi).
Ichiga sholb ekkkan - Ichiga sholi ekkkan.
O'tlab kettb - O'tlab ketti (boshqa mavzuga otib ketdi).
Jag'btibyegan - Jag'ini yegan(ko'p gapiradigan).
Qoshig'bnb aytib qOlnOq - Qo'shig'ini aytib qolmoq (charchab qolmoq). *BiiOvdb tahoratiga nOmOz oqbydb* - Birovdi tahoratiga nomoz o'qiydi(Qash.).
Tekbn bosa, mbxyut - Tekin bo'sa, mix yut.
axmoqqa Quva bbr Osh - Axmoqqa Ouva bir tosh (Qo'qon sh.)
Lal-bga sill-b - Laliga solli (noz qildi).
ShayOnga ddrs beradi - Shaytonga dars beradi (hiylakor odam).
Koz-b kokard-b - Ko'zi ko'kardi (toqati toq boidi). Demak, shevalarning frazeologik lug'atini tuzish uchun ularni guruhlab yig'ish va izohlab borish sliart.

Darhaqiqat, o'zbek shevalari o'z hamda o'zlashgan qatlamlardan iborat bo'lgan va adabiy tildagi so'zlardan dialektal ma'nolari bilan jiddiy farqlanadigan, benihoya katta hajmdagi so'zlikka ega. Ularning hammasini bir lug'atda berib boimasligi tabiiy holdir. Bulardan anglashilib turibdiki, 1971- yilda nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati" ga kirmay qolgan, ammo shevalarimizda mavjud boigan quyidagi so'zlarning guruhlari ham bor (bizningcha, bular uchun o'z nomlari bilan atalgan alohida-alohida DLLar tuzish kerak):

1. Etnografik-dialektal so'zlar. "O'zbek adabiy tilida ham, shevalarimizda ham xalqimizning asrlar davomida shakllangan juda qadimgi turmush tarzi, urf- odatlari, moddiy va ma'naviy madaniyati bilan aloqador ko'pgina so'z, terminlar mavjud. Lekin bu xil so'zlar - adabiy tildagi etnografizmlar ham, adabiy til va shevalar uchun mushtarak bo'lgan adabiy-dialektal etnografizmlar ham, faqat sheva, dialektlarga xos etnografik so'zlar ham bir-birlaridan farqlangan holda tadqiq etilmagan. Xullas, DLga faqat shevalardagina qoilanadigan etnografizmlar kiritiladi va ular qanchalik ko'p boisa, DLning qimmatini shunchalik ortadi"⁷. Bunday so'zlar adabiy tilda kam, shevalarda anchagina. Demak, etnografik-dialektal so'zlarning DLLarini tuzish lozim.

2. Leksik-semantik dialektal so'zlar. "Sheva, dialektlardagi so'zlar adabiy tildagi, shuningdek, boshqa biror sheva, dialektidagi xuddi o'sha xil so'zlardan ma'nosiga ko'ra farqlanadigan bo'lsa, ular leksik-semantik dialektlar so'zlar guruhini tashkil etadi. Masalan, adabiy til va shevalarda mavjud boigan aka so'zi ayrim shevalarda "ota" va hatto "pochcha" ma'nolarida qoilanadi. Yoki adabiy tildagi va shevalardagi "dars" (urok) so'zi Xorazm va Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida "mahalliy o'g'it, go ng" ma'nolarida uchraydi. Ko'pchilik hol-larda bu xildagi so'zlarning har ikkalasi ham sheva vakillari tomonidan qoilanadi va ularning ma'nolari nutq jarayonida tushinarli boiadi.

Qiyoslang, *pasha* (Sayram, Chimkent, Forish, Andijon) ~ *pashsha* (Xorazm-qipch., QQASSR-o'zb., Buxoro, Farg'ona) ~ *peshshe* (Xorazm- o'g'uz) ~ *pa.sha* (Iqon) - *chivin* (komar), *cfo,bi>n* (Xorazm-qipch., QQASSR - o'zb.) ~ *ch-bVbn* (Xorazm-o'g'uz) - *chubbin* // *chbivbin*

⁷ Ishayev A. Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar // O'zTA. 1988 yil. 2-soni.37-42-betlar.

(Buxoro) ~ *chi:vin* (Qoramurt) ~ *chu.n* (Shahrisabz) - *pashsha* (muxa). Sh.Rahmatullayev “dialektizm-ma’no” deb atagan bu xil soʻzlar leksik-semantik dialektal soʻzlar sifatida DLga kiritiladi”⁸..

3. Leksik-fonetik dialektal soʻzlar, ya’ni shevada jiddiy fonetik oʻzgarish- larga uchragan soʻzlar. F.A.Abdullayev “...fonetik oʻzgalik ma’nodagi oʻzgalik bilan bogʻliq boʻlsa, bunday soʻzlar lugʻatga kiritilishi kerak”, - deydi. Ayrim dialektologlarimiz esa DLda “fonetik oʻzgarishli, ammo ma’no oʻzgaligiga ega boʻlmagan soʻzlar mustaqil soʻz sifatida berilmaydi”, - deyishadi. Bu fikrga qoʻshilish qiyin, chunki shevalarimizda mavjud boʻlgan xilma-xil fonetik hodisalar sababli adabiy tildagi baʼzi soʻzlar shu qadar oʻzgarib ketadiki, hatto ularning qanday soʻz ekanligini izohsiz aniqlab boiraaydi:

a) Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa shevalarda *jdav* soʻzi bor. Bu soʻz y->dj- hanida -g' > -v tovushlari oʻzgarishi tufayli sodir boʻlgan adabiy tildagi *yogʻ* soʻzining aynan oʻzidir;

b) Oshobo shevasida *burgulte*, *olta* kabi soʻzlar mavjud. Aslida ular -tl- - It- metatezasi va soʻzlar oxiridagi -r undoshining tushishi natijasida sodir boʻlgan, ma’noda farqlanmaydigan *burgutlar*, *oʻtlar* (travv) soʻzlaridir. Xoʻsh, *djav*, *olta* singari fonetik oʻzgarishga uchragan soʻzlarni DLga kiritmaslik kerakmi? Bu xil soʻzlar DLlarda berilmasa, qaysi xildagi lugʻatlarda beriladi? Umuman shevalarimizdagi *kerye-qariya*, *koyeg-kuyov* kabi fonetik qiyofasi oʻzgargan soʻzlar ham-da *lapbida* - *rapida*, *zahl* - *zarar* singari dialektizmlar DLdan oʻrin olmogʻi lozim”.

4. Leksik-derivatsion dialektal soʻzlar. “Adabiy tilda yoki faqat shevalarda mavjud boʻlgan xilma-xil soʻz yasovchi affiksalar shevalardagi soʻzlarga yoki adabiy tili va shevalar uchun mushtarak soʻzlarga qoʻshilishi natijasida sheva, dialektlarda adabiy tilda uchramaydigan dialektal soʻzlar vujudga keladiki, ularni “leksik-derivatsion dialektal soʻzlar” deb atagan ma’kul”.

5. Morfologik-dialektal soʻzlar. “Adabiy tili va shevalardagi soʻz oʻzaklariga forma yasovchi affikslarni qoʻshish orqali vujudga kelgan morfologik-dialektal soʻzlar turli xil boʻlib, ular, odatda, forma yasovchi affikslarning birgalikda qoʻllanishi, turli xil fonetik oʻzgarishlarga uchrashi yoki faqat shevalarga xos forma yasovchi affikslarning qoʻshilishi natijasida shevalarda (adabiy tilda //uchramaydigan) *3pangbh* - opanglar; *3taluvb* // *ataluyb* - otalari; *hammahys-b* - hammalari singari anchagina morfologik dialektal soʻzlar paydo boʻlgan”.

6. Frazeologik-dialektal iboralar. “Oʻzbek sheva, dialektlarida mavjud boʻlgan, adabiy tilda uchramaydigan yoki uchrasa harn ma’noda farqlanadigan frazeologik iboralar, birikmalar bir butun, yaxlit holdagina biror ma’noni, odatda, qoʻshimcha koʻchma ma’noni anglatadiki, ularni DLda qay tarzda bermoq kerak? Qozoq, boshqird, qoraqalpoq tili shevalariga oʻzi reestr soʻz sifatida berilgan. Tatar, yoqut shevalariga oid lugʻatlarda esa ular bir butun holda berilmay, odatda, undagi birinchi soʻz tariqasida berilgandan keyin frazeologik iboraning oʻzi qayd etilgan. Xullas, lugʻatlar tuzish qiyin, lekin savobli ish. Leksikologiya sohasida qilingan ishlar baʼzan unitilishi mumkin, biroq leksikografiya boʻyicha bajarilgan ishlar - tuzilgan yaxshi lugʻatlar hech qachon unutilmaydi. Shunga koʻra, DL tuzuvchilari oldida turgan eng muhim vazifa shevalarimizdagi mavjud dialektal soʻzlarni xalqimiz soʻz boyligini oʻziga xos xazinasi boʻlgan DLlarda qayd etib, kelgusi avlodlar uchun saqlab qolishdan iborat”⁹.

7. Kitobiy uslubga xos boʻlgan soʻz hamda terminlar.

8. Sheva vakil lari ma’nosiga tushunmaydigan diniy aqidalarga oid (oʻzlashgan) soʻzlar va iboralar.

9. Varvarizm, parnografik (ma’nodagi) soʻzlar.

10. Adabiy tilda mavjud boʻlgan professionalizmlar va terminologik leksika.

⁸ A. Ishayevning yuqoridagi asaiiga qarang.

⁹ Yuqorida berilgan.

11 Fonetik (o'zgarishga uchragan) dialektizmlar.

Shuningdek, shevalarimizning hozirgi ahvolidagi shevalararo leksik farqlarni, bir tushunchani ifodalovchi shevalararo so'zlarning adabiy tilga munosabatini chuqur ilmiy asosda aniq belgilab olish mumkin emasligi tabiiy holdir. Bunday qilish uchun esa shevalarimizning ko'p tomli lug'atini shakllantirish va nadhr etish shartdir. Yuqoridagilarni rejali tarzda amalga oshirish shevalarimizning bugungi leksik, fonetik, morfologik, semantik, frazeologik boyligini bir butun holda saqlab qolish demakdir. Bular esa o'zbek shevalarining leksik xususiyatlarini jiddiy o'rganishni va ko'p tomli "O'zbek xalq shevalari lug'ati"ni tayyorlab, o'zbek xalqi shevalariga xos so'zliklarni guruhlariga bo'lgan holda to'plab, nashr etish lozimligini ko'rsatib turibdi.

O'zbek xalq shevalarida so'z yasalishi

Bu mavzu o'zbek shevalariga bag'ishlangan har bir dialektologik ilmiy ishda ma'lum ma'noda o'z ifodasini topa oigan. Sh.Shoabdurahmonov, X.Doniyorov, F.Abdullayev, A.Aliyev, B.Jo'rayev, Yu.Jumanazarov, N.Rajabov, K.Sharipova singari dialektolog olimlarning ishlarida mazkur mavzu qisqa bo'lsa ham berilgan. Ot, sifat, fe'l va ravish so'z turkumlarida ko'proq so'z yasalishini kuzatish mumkin. Bu sohada affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan so'z yasalishini shevalarimizda ham uchraydi. O'zbek adabiy tilida bo'lganidek, sheva va lahjalarimizda ham so'z yasashning affiksatsiya usuli bilan yangi so'zlarni hosil qilish ancha unumli so'z yasash usullaridan biri. Albatta, so'z yasalishi hodisasi shevalarimizning ham boyish manbalaridan biri sanaladi. Shu bilan birga shevaga oid ba'zi bir ilmiy tadqiqot ishlarda so'z yasalishiga namuna sifatida keltirilgan misollardan bir qanchasi o'zini oqlamaydi.

Shevalardagi so'z yasalishiga keltirilgan misollardan namunalar:

-*cha q-b~vlcha* (qizil lavlagi, Farg'ona.); -*Ibiq dambizbiü* (tomizg'i, Xorazm.)
-*shug'/-skbq yelbshug'* (T.); -*shak yelimshak* (X.); -*fcq* foto/q3 (Qo'q.)
-*dan xavardan* (xabardor, X.); -*g'-bch suzZrng bch* (T.); -*lug'tuzlug'* (A..T.);
-*ag' uyag'* (uyg'oq, X.); -*gbr bazargvr* (bozorbob, And.); -*ch inanch* (ishonch);
-*da shaqrda* (shaqirla jl.); -*alt /-ali gerdli, baralbi* (ketaylik, boraylik, X.); -*chsng/-chan mahsbchan// mahsbchaing* (mahsisiz) (F.,A.)

Otlarda so'z yasashning affiksatsiya yo'li bilan hosil boigan yasama so'zlar ko'p uchraydi: *bog'bOn, xalvogar*. Biror kasb, ixtisosga mansub shaxs otlarini yasovchi qo'shimchalar: -*chb naycln, surmaychb, tegbrmOnchb, a'bchb; ~bOz,~Oz mOr-bOz, guruhboz; -kor sOhbplOr; -gar nOsgar; -kash pblakash; -tarosh juntarOsh; -paz salmusapaz; -bof shoybbof; -sho'y po stsho 'y; -mand ayolmand*

Oiin-inakon ma'nosini bildiruvchi otlarni yasovchi qo'shimchalar:

- *z:r, -bslen, -gOp -dort, -q, -Oq, -qOq (blrqOq)*

Aniq va abstrakt (mavhum) prednietlar ma'nosini bildiruvchi otlarni yasaydigan yasovchi qo'shimchalar: -*a: gora, kosa, qalama; -ak kunjak, elak, tulak; -chb.-kb surtki>, -Oq orjq; -g'bch / -g'uch qbrg'bich, surg'uch, -chOq yarg' uchoq* (qoi tegirmoni); -*itsh (ulush - to'y-marakalarda beriladigan yemishlik ma'nosida).*

Mavhum (abstract) ma'noli otlarni yasovchi qo'shimchalar:

- *l-bk, -h>q, -lik yaxshblbk, s'g ' Itq*
- *chblbk : de:qonchbh>k, uzumchblvk*

Old qo'shimcha: *ham - / -cbsh hamsoydzsh*
hamkasp / kasbchsh, sohbatdosh, hamnOm //

adash.

Shevalarda so'zga so'z qo'shib so'z yasash holatiga, ya'ni kompozitsiya usuli bilan so'z yasalishiga ham misollar kop miqdorda uchraydi:

sh:k:sa, gosh(l) barak, palavkadb, nankadb,

tuxumbarak, guh,ra:nD, borbkalla, nOskadb,

patma chbtinchbq (jibljibon, And.), qOra yalaq (chug'urchuq, Far.).

Sifat yasovchi qo'shimchalar unumli va unumsiz so'z yasovchi qo'shim- chalar ko'rinishlarida uchraydi: *-Ib. -I-bk, -sbs, -gan, qgbl, -akb; bala-chaqalb, x'jmakb; -q, -qOq, -g 'bn, -ma, ba-, -be, nO-, ser-, ham-, Yumuq, urushqoq, maxtan-choq, qbzg'bn, purg'un, qovurma, to'g'rama bama.nb, bamaza, nOaniq, hamtavoq.*

Odatda, sifat yasovchi old qo'shimcha shevalarda keng ko'Mamda qo'llarmdi: *ba-, be-, n>, ser-, ham-,* Bulardan ko'rinib turibdiki, shevalarimizda so'z yasalishi qisman bo'lsa ham o'zbek adabiy tilidan farq qiladigan holda uchraydi. Bu farq ma'nodagi noziklikda va shakliy jihatdan o'zgachalikda aniq bilinadi.

Savollar

1. O'zbek shevalarining o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi?
2. Shakliyl bir xil, ma'nolami esa boshqa-boshqa so'zlarga misollar yozing.
3. Sheva so'zlarining qanday semantik guruhlari mavjud?
4. Shevalardagi omonim, neologizmlarga misollar keltiring.
5. Shevangizga oid so'z yasalisidan misollar keltib, izohlang.

Adabiyotlar

- Shoabdurahmonov Sh.Sh.O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari.T., 1962.
- Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. T., Fan, 1979.
- O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1966.
- O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1971.
- O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1991.
- Ishayev A. Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar // O'zbek tili va ada- biyoti. 1988 yil. 2-soni.37-42-betlar.
- Bobojonov Yu.Janubiy Xorazm etnografik leksikasi. AKD. T.,1997. 23 s.
- Shoimova N. Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi. Qarshi, Na-saf, 2000.140 b.
- 4 Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. T.,Fan, 2005.
- Saidova M. Namangan shevalaridagi qarindoshlik terminlarining leksik- semantik tahlili. AKD. T.,1995. 23 b.
- Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari.T.,Muharrir, 2011. 466 bet.
- Abdiyev M.O'zbek tilida shaxs nomlarining yasovchi affikslar xarakteristikasi.Filol.fanlari nomzodi diss.T.,1990. 25 s.
- Bobojonov Yu.Janubiy Xorazm etnografik leksikasi. AKD. T.,1997. 23 s.
- Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. Kulollik, tandirchilik va shuvoqchilikka oid. ADD.T.,1956. 144 b.
- Pardayev I.O'zbek tilining zargarlik terminologiyasi. Avtoref. diss. kand. filol.n.T., 1994.27 bet.
- Abdullayev F.A. Andijon oblast Yangiqo'rg'on rayon qipchoqlari shevasidagi ba'zi leksik xususiyatlari // Toshkent Chet tillar pedagogika instituti. Ilmiy ishlar.Yil. T., 1963.107-121-betlar.
- Abdullayev F. A. Xorazm shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi. T.,1966. 18-120-betlar.

-dan xavardan (xabardor, X.); -g' bch suzlng' bch (T.); -hig' tuzlug' (AT.);
 -ag' iyyag' (uyg' oq, X.); -gi, r bazargbr (bozorbob, And.); -ch inaneh (ishonch);
 -da shaqrda (shaqirla jI.); -all / -ali getali, baralbi (ketaylik, boraylik, X.); -chang/-chan mahsbchanJ/
 mahsbchaing (mahsisiz) (F., A.)

Otlarda so'z yasashning affiksatsiya yo'li bilan hosil boigan yasama so'zlar ko'p uchraydi:
 big' b: n, xal vigor. Biror kasb, ixtisosga mansub shaxs otlarini yasovchi qo'shimchalan -chb naychb,
 surnaychb, tegbrminchb, a'llchb; -biz, -viz mlr-blz, guruhblz; -klr slhbpkir; -gar nlsгар; -kash pblakash; -
 tarlsh juntarlsh; -paz salmusapaz; -blf shlybblf -sho'y po stsho 'y; -mand ayllmand

O'rin-makon ma'nosini bildiruvchi otlarni yasovchi qo'shimchalar:

- zlr, -bslen. -glp -din. -q, -lq, -qlq (bltqlq)

Aniq va abstrakt (mavhum) predmetlar ma'nosini bildiruvchi otlarni yasaydigan yasovchi
 qo'shimchalar: -a: gora, kosa, qalama; -ak kunjak, elak, tulak; -chb.-kb surtkb, -iq orlq; -g' bch / -g' uch
 qbrg' bich, surg' uch. -chlq yarg' itchoq (qo'l tegirmoni); -ush (ulush - to'y-marakalarda beriladigan
 yemishlik ma'nosida).

Mavhum (abstract) ma'noli otlarni yasovchi qo'shimchalar:

- Ibk, -Ibq. -lik yaxshblbk, slg' Ibq

- chblbk : de.qonchblbk, uzumchblbk

Old qo'shimcha: ham - / -dish hamsoydlsh

hankasp / kasbdlsh, sohatdish, hamnlm //

adash.

Shevalarda so'zga so'z qo'shib so'z yasash holatiga, ya'ni kompozitsiya usuli bilan so'z
 yasalishiga ham misollar kop miqdorda uchraydi;

shlklsa, gosh(t) barak, palavkadb, nankadb,

tuxumbarak, guh>ra:n1, bonkalla, nlskadb,

patma chbinchbq (jibljibon, And.), qlra yalaq (chug'urchuq, Far.).

Sifat yasovchi qo'shimchalar unumli va unumsiz so'z yasovchi qo'shim- chalar
 ko'rinishlarida uchraydi: -lb, -Ibk, -sbs, -gan, qgbl. -ah.; bala-chaqalb, xlmakb; -q, -qlq, -g'bn, -ma, ba-, -
 be, nl-, ser-, ham-. Yumuq, urushqoq, maxtan-choq, qbzg'bn, pur gun, qovurma, to'g'rama bama.nb, bamaza,
 nlaniq, hamtavlq.

Odatda, sifat yasovchi old qo'shimcha shevalarda keng koiamda qo'Mlanadi: ba-, be-, nl-,
 ser-, ham-. Bularan ko'rinib turibdiki, shevalarimizda so'z yasalishi qisman bo'lsa ham o'zbek
 adabiy tilidan farq qiladigan holda uchraydi. Bu farq ma'nodagi noziklikda va shakliy jihatdan
 o'z.gachalikda aniq bilinadi.

Savollar

1. O'zbek shevalarining o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi?
2. Shakliy bir xil, ma'nolami esa boshqa-boshqa so'zlarga misollar yozing.
3. Sheva so'zlarining qanday semantik guruhlari mavjud?
4. Shevalardagi omonim, neologizmlarga misollar keltiring.
5. Shevangizga oid so'z yasalishdan misollar keltib, izohlang.

Adabiyotlar

Shoabdurahmonov Sh.Sh.O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari.T.,
 1962.

Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. T., Fan. 1979.

O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1966.

O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1971.

O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1991.

Ishayev A. Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'z.lar // O'zbek tili va ada- biyoti. 1988 yil. 2-

soni.37-42-betlar.

Bobojonov Yu. Janubiy Xorazm etnografik leksikasi. AKD. T., 1997. 23 s.

Shoimova N. Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi. Qarshi, Na-saf, 2000. 140

b.

Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. T., Fan, 2005.

Saidova M. Namangan shevalaridagi qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili. AKD. T., 1995. 23 b.

Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari. T., Muharrir, 2011. 466 bet.

Abdiyev M. O'zbek tilida shaxs nomlarining yasovchi affikslar xarakteristikasi. Filol. fanlari nomzodi diss. T., 1990. 25 s.

Bobojonov Yu. Janubiy Xorazm etnografik leksikasi. AKD. T., 1997. 23 s.

Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. Kulloqlik, tandirchilik va shuvoqchilikka oid. ADD. T., 1956. 144 b.

Pardayev I. O'zbek tilining zargarlik terminologiyasi. Avtoref. diss. kand. filol. n. T., 1994. 27 bet.

Abdullayev F. A. Andijon oblast Yangiqo'rg'on rayon qipchoqlari shevasidagi ba'zi leksik xususiyatlari // Toshkent Chet tillar pedagogika instituti. Ilmiy ishlar. VII. T., 1963. 107-121-betlar.

Abdullayev F. A. Xorazm shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi. T., 1966. 18-120-betlar.

6- MAVZU
O'ZBEK SHEVALARI MORFOLOGIYASI. TURLANISH

Reja:

1. Shevalaming adabiy tildan farqlovchi morfologik xususiyatlari.
2. Shevalarda kelishiklar tizimi va ifodalanishi.
3. Shevalarda egalik qo'shimchalari.
4. Shevalarda ko'plik kategoriyasi va uning ifodalanish yo'llari.
5. Ko'plikning morfologik va sintaktik yo'l bilan ifodalanishi.

Tayanch so'z va tushunchalar

Morfologiya. Shevalar morfologiyasi.
Shevalarda egalik qo'shimchalari.
Shevalar morfologiyasiga xos xususiyatlar.
Shevalarda turlanish. Kelishik. Shevalarda kelishik.

Turlanish

O'zbek xalq shevalari adabiy tildan o'ziga xos morfologik xususiyatlari bilan ham farqlanib turadi. Bu xususiyatlar turlanish (so'zning kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini olib o'zgarishi), tuslanish (so'zning shaxs-son, zamon, may! qo'shimchalarini olib ma'ium bir holatda o'zgarishi), shuningdek, yasalish (yangi so'z yasalishi, forma yasash) va shu kabilarda yaqqol seziladi.

Albatta, o'zbek xalq shevalaridagi turlanishga xos xususiyatlar kelishik, ko'plik, egalik qo'shimchalarining shevalararo so'zlarda ma'lum bir tartib va me'yorda qo'llanishida ko'rinadi.

Kelishik kategoriyasi

O'zbek adabiy tilida kelishiklar miqdori oltita bo'lib, ularning shakli va nia'no xususiyatlari XX asming 50-yillaridayoq professor A.G'.G'ulomovning «O'zbek tilida kelishiklar» asarida to'liq yoritilgan. 1973-yilda M.Shoinoyatova esa shevalarimizdagi kelishiklarning tizimini maxsus tadqiq etib, nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Shevalarda kelishiklar turlicha ishlatiladi: ba'zilarida oltita, ba'zi birlarida yettita, boshqa birida beshta, yana boshqa birida esa to'rttadir. Besh yoki to'rtta kelishikka. ega bo'lgan shevalarda ikki kelishik vazifasini bitta qo'shimcha bajaradi. Masalan, Toshkent shevasida tushum hanida qaratqich kelishiklari unidan so'ng «-n-b» qo'shimchasi, undoshdan so'ng o'zgarishga uchragan shakllari bilan 19 xil shakl orqali ifodalangan. Shuningdek, Qarshi shevasida tushum va qaratqich kelishiklari -m>- Bi>/Atb qo'shimchasi orqali, o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari -ya, -ga //-ka // - qa qo'shimchasmi orqali ifodalanadi. Qiyos qiling: dj - lovchi shevalarda:

			Undoshdan so'ng O
-dbing //-	Kelishiklar	Unidan so'ng	twng, -ding //-ting -di //-tbi,-qi,-di
//-ti -qa //	B.k.	0	g' a-ga //-ka-, -a, -na //- a,-
-da //-ta-	Q.k.	-nbing //-nbing	da // la -dan //-tan-dan //-lan- nan//-
nan	T.k.	-nbl // -ni	
	J.k,	-g' a//-ga	
na	O'-p.k.	—da //-da	
	Ch.k.	—dan //-dan,-nan //-nan	

Y-lovchi shevalarda (masalan, Toshkent shevasida): Kelishiklar

Unlidan so'ng		Undoshdan so'ne
B.k.	0	0
Q.k.	-mb ng,v,y undoshlaridan so'ng-m,,qolgan	
	hollarda o'zak-negiz oxiridagi un- doshga moslashadi: -m'b, -li>,-slvb,-eT>,-	

gT>-

J.k.	-ga	-ga // ka, -qa
O'-p.k.	-da	-da // -ta
Ch.k.	-dan	- dan // -tan

Farg'ona shevalarida:

Kelishiklar	Unlidan so'ng	Undoshdan so'ng
B.k.	0	0
Q.k.	-n-b	-dii,-yu, -ti,
J.k.	-ga	-ga // -ka // -qa
O'-p.k.	-da	-da // -ta
Ch.k.	-dan	-dan // -tan

0'g'uz grupp shevalarda (masalan, Xiva-Urganch):

Kelishiklar	Unlidan so'ng	Undoshdan so'ng
B.k.	0	0
Q.k.	-nbi'//-ni	-nbi'//-ni
J.k.		-g' a // -ga // -ya -a // -a,-na // -na
O'-p.k.	-da // -da	- ta // -da
Ch.k.	-dan// -dan	- tan // -dan

Qarshi shevasida:

Kelishiklar	Unlidan so'ng	Undoshdan so'ng
B.k.	0	0
Q.k.	-m>	-m>,-dTj // -tb
J. va o'-p.k.	-ya	-ga // -ka // -qa
Ch.k.	-dan	-dan// -tan// -nan

Bosh kelishikning o'zbek shevalarida adabiy tildagi kabi grammatik ko'rsatkichi yo'q. Qaratqich kelishigining ifodalanishi y-lovchi va dj-lovchi shevalarda ma'lum darajada farq qiladi.

Dj-lovchi shevalarda kelishiklardan qaratqich kelishigi qo'shimchasi quyidagi shakllarda ifodalanadi: Unlidan so'ng: 1) qattiq o'zak-negizlarda - *nbing*: *atanbing*; 2) yumshoq o'zak-negizlarda -*ning*: *encmng*. Bu kelishik qo'shimchasi o'zak-negizda lablangan tovushning bo'lishiga qarab -*nung*, - *nyng*, -*dung*, -*dyng*, -*lung*, -*tyng* shaklida bo'ladi: *konunung*, *urushtung*.

Undoshdan so'ng: a) jarangli undosh bilan tugagan qattiq o'zak-negizlarda -*dbing* (*tavdbing*), yumshoq o'zak-negizlarda *dbng* (*bizdbng*): b) jarangsiz undosh bilan tugagan qattiq o'zak-negizlarda -*nbing* (*atnung*) yumshoq o'zak negizlarda —*bttbng* (*btbng*) shaklidir.

Y-lovchi shevalarda esa mazkur qaratqich kelishigining *-nb-db/Z-tb* qo'shimchalari bilan ifodalanadi, bu qo'shimcha ayni vaqtda tushum kelishigi qo'shimchasining o'rnida ham ishlatiladi: *sbzn ozbyizga munasbp* (sizning o'zingizga munosib).

Toshkent, Namangan shevalarida qaratqich kelishigi qo'shimchasi *~b* o'zi qo'shiladigan o'zak-negizning qanday undosh bilan tugashiga qarab, bir necha xil fonnaga ega bo'ladi. Iqon, Qorabuloq va Hazorasp shevalarida qaratqich kelishigi qo'shimchasi unidan so'ng: *-nbing, -nbnng*, undoshdan so'ng: *-bing, -ing* tarzida ifodalanadi: *atbing, dashbing, tuyznbing*.

Tushum kelishigi. Bu kelishik qo'shimchasi ifoda lanish jihatidan *y-lovchi, dj-lovchi* shevalarda farq qiladi. *Dj-lovchi* shevalarda tushum kelishi: Unidan so'ng) qattiq o'zak-negizlarda *-ny (a!any);b*) yumshoq o'zak-negizlarda *-ni (enani)*.

Tushum kelishigi qo'shimchasi o'zak-negizda lablangan tovushlarning bo'lishiga qarab, *-nu, -iu* shaklida bo'ladi: *do'stii, lulkunu, qozunu*.

Undoshdan so'ng: jarangli undosh bilan tugagan qattiq o'zak-negizlarda *-dbi : tavdbi, djigillerdi uyga votqazda*. Yumshoq o'zak-negizlarda *-di: oldi*. Jarangsiz undosh bilan tugagan qattiq o'zak-negizlarda *-Ib: alibi*. Yumshoq o'zak-negizlarda *-li: itti*. Tushum kelishigi qo'shimchasi o'zak-negizda lablangan tovushlarning bo'lishiga qarab *-du, -dy, -iu, -ty* shaklida keladi: *djoldu, sozdu. Sozdu bblgan soylasvn, qoshuqtu bblgan tbinglasbn*.

Y-lovchi shevalarda bu kelishik *-nb, -db // -Ib* qo'shimchalari orqali ifodalanadi: *sen bashbynb tarlasan* (And.). Toshkent shevasida tushum kelishigi qo'shimchasi *-nb* o'zi qo'shilgan o'zak-negizning qanday undosh bilan tugashiga qarab bir necha xil formaga ega bo'ladi: *-kb padegDkbb; -mb sbmmb. -djb garadjb; -z' Lem'zn,; -Ib mnb; -sxi rribssb; -Ib koIIb; -xb m'xxb; -shb ushshb; -chb chDchIn, -qb oqqb, -g'b tug'g'b*.

Jo'nalish kelishigi. O'zbek shevalarda jo'nalish kelishigi qo'shimchasining ifodalanishi *y-lovchi, dj-lovchi* shevalarda ma'um farqlarga ega. *Dj-lovchi* shevalarda jo'nalish kelishigi quyidagicha ifodalanadi: Qattiq o'zak-negizlarda: a) unli va jarangli undoshdan so'ng: *-g'a: suvg'a, b) jarangsiz undoshdan so'ng -qa, qapqa, atqa*.

Yumshoq o'zak-negizlarda: a) unli va jarangli undoshdan so'ng: *-ga: djerga*; b) jarangsiz undoshlardan so'ng: *-ka : ishke, djipka*. I va II shaxs egalik qo'shimchalaridan so'ng *dj-lovchi* shevalarda jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qattiq o'zak-negizlarda *-a(atama, atanga)*, yumshoq o'zak-negizlarda *-a(ishima, ishinga)*. III shaxs egalik qo'shimchalaridan so'ng qattiq o'zak-negizlarda *-na (bolasbina)*, yumshoq o'zak-negizlarda *-n3 (sarkasina)* bo'ladi

Dj-lovchi shevalarda shaxs va ko'rsatish olmoshlari jo'nalish kelishigi bilan turlanganda *mag'am/mag'an, sag'anO'sag'an, og'an, shog'an* shakllarida bo'tadi (bunda *n, g'* tovushlari metatezasi ro'y bergandir) (*mang a-mag'an*).

Y-lovchi shevalarda jo'nalish kelishigi qo'shimchalari bir necha xil: Toshkent, Farg'ona: *-ga (uyga), -ka (otka), -qa (h->qqa)*. Xorazm, Xiva-Urg. *-g'a (qurvaqa-g'a), -ya(tangaye); -a(ekiza); -na (yanuna); -na (erkina)*. *Qorabuloq shevasida liam Xorazm shevasidagidek holdir*.

Samarqand-Buxoro shevalarida, shuningdek, Qashqadaryo viloyati shevalarida jo'nalish va o'rin-payt kelishiklarining qo'shimchalari almashtirib qo'Mlashr holati uchraydi. Ushbu hodisa Jizzax shevasida ham uchraydi turadi: *ozbgga yoq llamga yoq* (o'zingda yo'q, olamda yo'q). Bu shevalarda o'rin-payt kelishigini qo'Mlashdan ko'ra jo'nalish kelishigini qo'ilash ko'p uchraydigan holdir. Jizzax shevasida ba'zan tushum kelishigi qo'shimchasi o'mida ham jo'nalish kelishigi qo'ishimchasi ishlatish hollari uchraydi: *passajrga kutbp turbps b'zrm*, (passajirmi kutib turibsizmi).

O'rin-payt kelishigi. Bu kelishik qo'shimchalarini ifodalanishi *dj-lovchi* va *y-lovchi* shevalararo farqli hollarga ega. *Dj-lovchi* shevalarda o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi: qattiq o'zak-negizlarda: a) unli va jarangli undoshlardan so'ng *-da (qoluda)*; b) jarangsiz undoshlardan so'ng *-la (qishloqta)*. Yumshoq o'zak-negizlarda esa: a) unli va jarangli undoshlardan so'ng *-da*

(ezida); b) jarangsiz undoshlardan soʻng: *-ta (miynatkashita)*.

Y-lovchi shevalarda bu kelishik qoʻshimchalari bir necha variantlarga ega: Tosh., Fargʻ.,: *-da (bolada);-ta (:tta)*.Xorazm, Xiva, Urganch, Hazoras: *- da (suvda), -da (ichinda), -ta(yurta)*. Samarqand-Buxoro shevalarida oʻrin-payt va joʻnalish kelishiklarini almashtirib, *-da* oʻmiga *ga*; *-ga* oʻmiga esa *-da* qoʻlay-dilar: *buldamlar sant oldbngga m>ma qbladb?* *-ga* qoʻshimchasining *- da* affiksiga almashinishi yoʻnalish maʼnosini bildirganda sodir boʻladi: *rayOnda kettb* (rayonga ketti).

Bu shevalarda joʻnalish va oʻrin-payt kelishiklari vazifasini asosan *-ga* qoʻshimchasi bajaradi. *-ga* qoʻshimchasining *-da* affiksiga almashinishi yoʻnalish maʼnosini bildirganda sodir boʻladi: *raylna kettb* (rayonga ketti). Bu hol Qashqadaryo viloyati shevalarida ham mavjud. Lekin bu shevalarda oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasi vazifasini ham faqat joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi bajaradi. Masalan, Qarshi shevasida oʻrin-payt kelishigi joʻnalish kelishigi bilan ifodalanadi: unidan soʻng *-ya,-yb*, undoshdan soʻng *-ga,-gb, -ka, -kb, -qa*.

Misollar: *u kbttb bkbSbyb xurmbyb qatbx llbp b:rgbn chlqqa yolgb yimbr ylqqan* (u katta akasiga xurmachadan qatq oliʻo borgan chogʻda yoʻlda yomgʻir yoqqan); *bu kbshb BuxOrlyayashaydb* (bu kishi Buxoroda yashaydi).

Y-lovchi shevalarda oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasi oʻmida joʻnalish kelishigi qoʻshimchasini qoʻmlash uchun: *uyga otiribdi* (uyda oʻtiribdi).

Chiqish kelishigi. Mazkur kelishik qoʻshimchasining qoʻlanishi ham dj-lovchi va y-lovchi shevalararo farqlanadi. Dj-lovchi shevalarda bu kelishigi qoʻshimchalari quyidagi shakllarda ifodalanadi: hatto oʻzak-negizlarda: a) unli va jarangli undoshlardan soʻng *-dan (qarzbdan, tavdan)*; b) jarangsiz undoshlardan soʻng *-tan (altan)*.

Yumshoq oʻzak-negizlarda a) unli va undoshlardan soʻng *-den (tebeden)*-, b) jarangsiz undoshlardan soʻng *-ten (badraktan)*, qattiq oʻzak-negizlarda sonor

m, n, ng tovushlari va egalik qo'shimchalaridan so'ng *-nan (tamnan)* yumshoq o'zak-negizlarda sonor *m, n, ng* tovushlari va egalik qo'shimchalaridan so'ng *-nan (djuzumnan)*.

Y-lovchi shevalarda chiqish kelishigi qo'shimchasi o'zi qo'shilib kelgan o'zak-negizning qanday tovush bilan tugashiga qarab bir necha fonetik variantlar-da bo'ladi: Tosh.shevasida: *-dan // -tan (ylrdan, daryadan, daraxtan)*. Farg'she-vasida: *-dan-tan // -tan (qoldan, kopruktan)*. Xorazm shevalarida: *-dan // -dan // -tan // -tan // -nan // -nan (ylpraqbi'dan) (Htan)*. Qarshi shevasida: *- dan//tan// -nan (baladan, qalamnan)*.

O'zbek tilining Turkiston, Iqon va Qorabuloq shevalarida chiqish kelishigi qo'shimchasi: *-dun (undbin, tamdbin)*; *-din (aptadin, betidin, ata- inandin)*; *-tbin (choqtbiin, ziya:pattbin)*; *-tin (Chimbitin)*. Dj-lovchi shevalarda turlanish:

B.k. *ata eny qozu tulku*
Q.k. *atanbiif enami qozuniq tulkunuiif* T.k. *atanu enani qozunu tulkunu*
J.k. *otag' a enaga qozug' a tulkuga* O'-p.k. *atada enada qozuda tulkuda*
Ch.k. *atadan enadan qozudan tulkudan*

B. k. *dala ni bsh* Q.k. *dalanb OИб*
bshshb J.k. *dalaga Olga bshka* O'-p.k. *dalada*
Olda bshta Ch.k. *daladan tildan bshtan*

Farg'ona shevasida

B. k. *shltb chly ish* Q.k. *shltbnb chlyev*
Dshtb J.k. *shltbga chlyga ishka* O'-p.k. *sh:tbda*
chlyda ishka Ch.k. *shltbdan chlydan Ishtan*

Xiva-Urganch shevasida

B. k. *kush gui* Q.k. *kushmbt*
gulni J.k. *kusha gula* O'-p.k. *kushda*
guida
Ch.k.

B.k. *bala* Q.k.t.k.
balanb J.k.o'-p.k.
balaya

kushdan kuldun

Qarshi shevasida

qalam qalamnb qalamga

Ch.k. *baladan qalamdan*

Qorabuloq shevasida

B.k.	<i>bala</i>	<i>lepa</i>	<i>at</i>
Q.k.	<i>ba.lanbing</i>	<i>tepamng atbing</i>	
T.k.	<i>balanu</i>	<i>te paga</i>	<i>atqa</i>
J.k.	<i>ba.lag'a</i>	<i>lepada</i>	<i>alqa</i>
O'-p.k.	<i>balada</i>	<i>lepada</i>	<i>alia</i>
Ch.k.	<i>ba.ladbm</i>	<i>tepadin</i>	<i>attbin</i>

Xulosa qilib aytganda, kelishik kategoriyasi o'zbek tilining shevalariaro o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanib turadi.

Adabiy tildagi oltita kelishik shevalarda bir xilda qo'lanilmaydi. O'zbek shevalaridan ba'zi biri arida bitta, yagona kelishik sifatida ishlatiladigan qaratqich-tushum yoki tushum-qaratqich, shuningdek, jo'nalish-o'rin-payt yoki o'rin-payt-jo'nalish kelishiklari bor. Bu esa ba'zi ishlardagi ma'lum otlami rad etadi¹⁰. Qaratqich kelishigi formasiga ega bo'lgan dialekt shevalarda kelishiklar oltita; qaratqich kelishigi uchun ham tushum kelishigi formasini qo'llovchi shevalarda kelishiklar beshta; o'rin-payt kelishigi o'rnida jo'nalish kelishigi formasini ishlatuvchi shevalarda kelishiklar to'rtta. Umuman, o'zbek shevalarida qaratqich kelishigi 20 (yigirma) xil formada, qaratqich-tushum kelishigi 35 (o'ttiz besh) xil formada, jo'nalish kelishigi 15 (o'n besh) xil formada, o'rin-payt kelishigi 4 (to'rt) xil formada, chiqish kelishigi 14 (o'n to'rt)

* xil formada ishlatiladi. Shevalarimiz kelishik qo'shimchalarining xilma-xilligi hamda miqdoriy jihatdan ko'pligi bilan boshqa turkiy tillar va ularning shevalaridan jiddiy farq qiladi.

* /

Shevalarda egalik qo'shimchalari

Shevalarga oid egalik qo'shimchalarini K.Nazarov prof.A.Gulomov rahbarligida maxsus o'rgangan. Bu qo'shimcha predmetning uch shaxsdan biriga qa-rashlilikini anglatadi va birlik, ko'plik shakllariga egadir. Bu qo'shimchalar y-lovchi Farg'ona va Xorazm shevalarida adabiy tildagiga mos holda teng kelsa ham, boshqa y-lovchi (Jiz., Tosh., Parkent) shevalarida va j-lovchi o'zbek shevalarida farqli xususiyatlarga ega. J-lovchi shevalarda egalik qo'shimchalari o'zak-negiz-ning qattiq va yumshoqligiga ko'ra bir necha variantlarga ega:

Unli bilan tugagan o'zak-negizlarda birlik, qattiq o'zak-negizda

- I sh. *-m* *atam toqlum*
- II sh. *-ng* *atang toqlung*
- III sh. *-su, -su atasbi toqlusu*

Ko'plik, qattiq o'zak-negizda

- I sh. *-mbiz, -muz atambiz toqlumuz*
- II sh. *-ngbiz, -nguz atangbiz toqlunguz*
- III sh. *-lari, -larbi atalari toqlularu*

Qarang: Q'zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984. 55-bet.

Unli bilan tugagan o'zak-negizlarda Biriik,

yumshoq o'zak-negizda

I sh. *-m akam tulkum*

II sh. *-ng akang tulkung*

III sh. *-si, su akasi tulkusu* Ko'plik, yumshoq

o'zak-negizda

I sh. *-miz -muz akamiz tulkumuz*

II sh. *-ngiz -nguz aksngiz tulkunguz*

III sh. *-tari -tari aksiori tulkutari*

Undosh bilan tugagan o'zak-negizda

Birlik, qattiq o'zak-negizda

I sh. *-bim, -um qbishlag' bim, qushum,*

II sh. *-bmg, -ung qbishlag' bing, qushung*

III sh. *-bi, -ti qbishlag' w, qushu* Ko'plik, qattiq o'zak-negizda

I sh. *-bimbiz, -umuz qbishlaqbtmbiz*

qushumuz

II sh. *-bingbiz, -unguz qbishlaqbingbiz*

qushunguz

III sh. *-larbi, -narbi, -darbi, -tarbi, qbishlag' larbi*

qushlarbi

Bular aniq egalik qo'shimchalari sanaladi. (Jlar gap boshida

qaralmish

bo'lib keladi: *qushum katta*. Shuningdek, *-nbkb, -dbkv, -bkb* shakllaridagi egalik ko'rinishi ham bor, uni adabiyotlarda abstrakt egalik ham deyishadi. Ularni oigan so'zlar gap oxirida kelib, ot kesim vazifasida keladi: *Bu chapani meningki, buqag' az imungki, uchaska Lutpbnbkb* (Lutfiniki).

Ba'zi so'zlarda uchinchi shaxsda egalik qo'shimchalari ketma-ket qo'shilishi mumkin: s'hynisi., yarmish, un-bst. Shuningdek, Jizzax va Toshkent *-(u)vuz* shevalarida egalik qo'shimchalari tushishi ham mumkin: *hbzdb maktab, sbzdi, qbshhq*. Egalik qo'shimchalari otlarga va sifatoshlarga qo'shilib keladi: *yeyanm, yep, bcha-rbnb *chi>p* (eyarini eb, icharini ichib). Toshkent shevasida egalik qo'shimchalari:

ko'plik

I sh.	I sh.	birlik	<i>vuz //-vuzza //-\za, uvuz //-u; z //-uz //-uvuzza</i>
//		<i>-m, -t>m</i>	

	II sh.	<i>oylari</i>	<i>-u vza //-u:za // - 1 iza -ybz // -yla, -byhz</i>
	III sh.	<i>kiOvum</i>	<i>//->» z //-bz //>yla —s'b //-larb, -b //-bn,</i>
	<i>-ng, --bng -</i>	<i>kiovang</i>	
	<i>Sh, -b</i>	<i>kiOv</i>	Mirishkor shevasida:
		<i>uz</i>	I sh.
	<i>oyim</i>	<i>kiOvi</i>	II sh.

oyi oylari

III sh. *kiOvi*

Ko'plik

O'zbek shevalarida ko'plik ikki usulda ifodalandi:

oying II sh. *yiz //*

III sh.

oyuvuz kiOvbri

oyiyiz

1) morfologik (affiks) vositasida ifodaianishi: *bolelar-boala - bolls - bag' alar, molhr - moldar - mOllar -lar* tarzida qo' ilanadi;

2) sintaktik yoi bilan (ko'plikni bildiruvchi so'zlar yordamida) shakllanishi *on odam - o'n odam, katt?-kbcln>k, har.xvl qalam - har xil qalam, toda-todo mol - to'da-to'da mol.*

Ad.orf. *-lar* ko'piik qo'shimchasi o'zbek shevalarida quyidagi ko'rin- ishga ega: j1 - lar: *qbishhqlar > qishloqlar -hr mazgillar // ad.orf. manzillar; - nar miymannar // ad.orf. mehmonlar, djuzunnar // ad.orf.uzumlar; -dar maldar II ad.orf.mollar; -tar attar //ad.orf otlar; - tar djigittar/Zyigitlar .*

yl. *-lar qushlar (And.); -hr gullar //gullar (And.); -la qbt.zla // qizlar (Xo-razm);-la odamh //odamlar (Toshkent); kishih // kishilar (Xorazm); -ar hbzar // bizlar (Parkent); -a bt>za > ln,za > bza // bizlar (Toshkent).*

Til oldi unililardan keyin: *-hr kishihr, elhr, ishhr. narsalar* So'z til orqa unlimi, o'zak sonor tovush. bilan tugasa: *-nar postunnar, chopannar, tannar, miymannar.* O'zak-negiz til oldi unililar bilan tugasa: *-nar kunnar, tunnar, mergennar, hukunnar, gilannar.*

Savollar

1. Dj-lovchi shevalarda nechta kelishik bor hamda ularga misollar yozing.
2. Y-lovchi shevalarda kelishiklar miqdori qancha?
3. Farg'ona shevalaridagi kelishiklarga misollar keltiring.
4. O'g'uz guruh shevalarida nechta kelishik bor va ularga misollar yozing.
5. Qarshi shevasida kelishiklar miqdori qancha va ularga misollar keltiring.

Adabiyotlar

- Aliyev A. Namangan guruh shevalari // O'TA. 5-son. T., 1969.
Abdullaev F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. T., Fan, 1978.
Ibrohimov S.I. O'zbek tilining Andijon shevasi. T., 1967.
Mahammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfolo- giyasi. T., Fan, 1983.
Nazarov K. Qa'ni shevasida egalik affiksining formalari // O'TAiVf. 5-son. T, 1963.
Shoinoyatova M.Sh. Padeji v uzbekskix govorax. AKD. T., 1971.
O'zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984.
G'ulomov A. G'. O'zbek tilida kelishiklar. SSSR FA O'zbekiston filialining asarlari. 2-seriya, filologiya. T., 1941.
Ishayev A.Qoraqalpog'istondagi o'zbek lahjasi.T.,Fan, 1977.
Jumanazarov Yu.Hazorasp shevasining morfologik xususiyat-lari.T.,1961.
Aliyev A. Uychi shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. T.,1961. 348-359- betlar.
Nazarov K.O'zbek shevalarida egalik ma'nosining ifodalanish yo'llari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 9-15-betlar.
Nazarov K. Shimoliy O'zbek shevalari haqida // O'zbek filologiyasi masalalari. T., 1970.
Shermatov A. Qarshi shevasida kelishik va egalik qo'shimchalari // OTA masalalari.3-son.45-50-betlar.
O'rinboyev B., Jo'rayev X. O'zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. T. Fan. 1985.

7- MAVZU
O'ZBEK SHEVALARI MORFIOLOGIYASI. TUSLANISH

Reja:

1. Shevalarda tuslovchi qo'shimchalarning farq qilishi.
2. O'tgan zamon fe'llarining tuslanishiga misollar berish.
3. Tarixiy oigan zamon feiining tuslanishining talqini.
4. Uzoq oigan zamon feiining tuslanishiga misollar keltirish.
5. Hozirgi zamon feiining tuslanishiga misollar yo'lish.
6. Kelasi zamon gumon va maqsad feilarining tuslanishi.

Tayanich so'z va tushunchalar

Tuslanish. Fei zamonlari.
O'tgan zamon. Hozirgi zamon.
Kelasi zamon. Shevalarda tuslanish.
Tuslovchi affiksar (qo'shimchalar).

Tuslanish

O'zbek adabiy tilidagi kabi xalq shevalarida ham shaxs-son, zamon va mayl shakllari tuslovchilardir. Bu mavzuning talqini doirasida Sh. Shoabdurahmonov, Yo.G'ulomov, K.Usmonov, Q.Muhammadjonov, T.Yoidoshyev singari olimlar tomonidan jiddiy tadqiq etilgan va zarur ilmiy- nazariy xulosalarga kelingan. Tuslovchi qo'shimchalar, masalan *jl, -di /-m* (fonetik variantlari bilan); yl. *-db/-m* (fonetik variantlari bilan) ham zamon, ham shaxs-sonni ko'rsatadi: *jl keldim*.

yl. *keldbm* - o'tgan zamon, birinchi shaxs birlik).

Tuslovchi qo'shimchalar shevalararo ozmi-ko'pmi farq qiladi:

<i>-dbiq qaradbiq</i> jl.	<i>-dbk keldbk</i> il.And.
<i>-duv kelduv</i> (Tosh.).	<i>-tby kuttby</i>
jl - <i>vatbirman kelvatbirman</i>	yi - <i>vDmm.in bonomman</i> (Tosh.)
<i>-yappan baryappan</i> (And.)	<i>- Otn,m borvltbm</i> (Park.)
<i>-Omman boromman</i> (Sam.)	<i>-nth,man blrutbman</i> (Nam.).

O'tgan zamon O'tgan zamon aniqlik

feii, dj-lovchi shevalarda: birlik ko'plik

I sh. <i>qaradbim tuttum</i>	Ish. <i>qaradbik tuttuk</i>
II sh. <i>qaradbing tuttung</i>	II sh. <i>qaradbingbi: tuttunguz</i>
III sh. <i>qaradbi tuttbi</i>	III sh. <i>qarabdar) tultu(lar)</i>

y-lovchi shevalarda: birlik

ko'plik

I sh. *keldbm kuttm* I sh. *keldbk kulthy*

III sh. *barg'an edi > barg' andbi barg' anedi > berg' andbi* y-lovchi

shevalarda:

I sh.	<i>turganebm</i>	<i>turganzduv</i>
II sh.	<i>lurganbdb</i>	<i>turganbduz</i>
III sh.	<i>turg' anbdb</i>	<i>turganduvda</i>

O'tgan zamon hikoya fe'li, j-lovchi shevalarda, birlik

I sh. *kelib edim > kelivedim > kevedim*

II sh. *kelib eding > keliveding > keveding*

II sh. *kekhting kutt-bng* 11 sh. *keldbyner kutt-bybz*
 III sh. *keldb kutfb* 111 sh. *kelbshtb kutfb (le)*
 Tarixiy o'tgan zamon fe'li

1 sh. *chbiqqanman* > • *chiqqanman* 1 sh. *chbiqqanmbiz*
 11 sh. *chbiqqansan* II sh. *chbiqqansbiz*
 III sh. *chbiqqan* III sh. *chbiqqan*

y-lovchi shevalarda:

1 sh. *blrganman* *borganvuz*
 11 sh. *blrgansan* *b3rgansi>la*
 III sh. *b:rgan* *bJn>shkan*

Uzoq o'tgan zamon davom fe'li, j - lovchi shevalarda:

1 sh. *barg 'an edim* > *barg and im barg andik* > *barg' andbi k*
 II sh. *barg 'an eding* > *barg 'andbing barg 'an endingiz* >
barg 'andbingbtz

III sh. *kelib edi* > *kelivedi* > *kevedi*
 ko'plik

I sh. *kelib edik* > *kelivedik* > *kevedik*
 II sh. *kelib edingiz* > *kelivedingiz* > *kevedingiz*
 III sh. *kelib edi* > *kelivedi* > *kevedi*
 y-lovchi shevalarda, birlik

I sh. *lluvdbim lluvduv*
 II sh. *lluvffbng Oluvduvze*
 III sh. *iluvet ll-bshuveb*

Hozirgi zamon Aniq hozirgi zamon fe'li j-Iovchi shevalar, birlik

I sh. *kehdjalbirman* > *kehyatbirman* > *kelivatbirman:*
 II sh. *kefodlatbirsan* > *keliyatbirsan* > *kelivatbirsan*
 III sh. *kehdjatbir* > *kehytbir* > *kelivatbir*
 ko'plik

I sh. *kebdjatbirmiz* > *kehyaturnmz* > *kelivatbirmbiz*
 II sh. *keladjatbirsbiz* > *kehyatursbiz* > *kelivatbirsuz*
 III sh. *kehdjatbir* > *kehyatbir* > *kelevatbir*
 y-lovchi shevalar:

I sh. *blrvlnman blrvlmmv.z*
 II sh. *blnOssan torvlss-bla*
 III sh. fonO/fi> *blr-bshvlttb*

Kelasi zamon gumon fe'li, j-lovchi shevalar:

I sh. *qararman qararmbiz*
 II sh. *qararsan qararsbiz*
 III sh. *qarar* *qarar(lar)*
 y-lovchi shevalar:

I sh. *bir dr man blrarmvz*
 II sh. *blrarscm blrsrst>lar*
 III sh. *birsr* *blrbshar*
 Kelasi zamon Kelasi zamon maqsad fe'li, j-lovchi shevalar:

I sh. *qalmaqbi*man *qalmaqbtir*rbiz

II sh *qalmaqbt*san *qalmaqub*siz

III sh *qalmaqch*bi *qalmaqbi*(lar)

Savollar

1. O'zbek shevalarda ko'plik qay tarzda ifodalanadi?
2. Tuslanish nima va unga bir necha misollar keltiring.
3. Tuslovchi qo'shimchalarning farqlari nimalarda?

Adabiyotlar

Nosirov Sh. Yom shevasining ba'zi bir morfologik xususiyatlari // Tilshu- noslik masalalari. T., 1960.

Rajabov N. O'zbek xalq shevalarida fe'lning morfologik tuzilishi. T., Fan, 1990.

Usmonov K. O'zbek shevalarida fe'lning o'tgan zamon formalari. T., Fan, 1991.

Shermatov A. Qashqadaryo o'zbek shevalari. I., 1972.

Yo'ldoshyev A.Y. Mankent shevasida fe'llarning /junon formalari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T., Fan, 1968. 16-25-betlar.

Yoidoshiyev T. Tojikistondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1986.

Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1983. 166 b.

Nazarov K., G'ulomov Yo. O'zbek dialektologiyasi. I., Universitet, 1993. Enazarov T. O'zbek dialektologiyasi. Ma'ruza matni I., 2000.

O'rinboyev B., Jo'raev X. O'zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. T. Fan. 1985.

O'zbek xalq shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1984.

G'ulomov X. O'zbek tilining Jizzax shevasi. O'DM. I. I.: 1957.

8- MAVZU

O'ZBEK SHEVALARIDA SO'Z TURKUMLARI Reja:

1. Ot so'z turkumi.
2. Sifat so'z turkumi.

3. Olmosh soʻz turkumi.

4. Son soʻz turkumi.

Tayanch soʻz va tushunchalar

Egalik qoʻshimchalari. Kishilik olmoshlari. Kelishik qoʻshimchalari.

Koʻplik qoʻshimchalari. Qoʻshma otlar. Yasamaotlar.

Asliy sifatlar. Nisbiy sifatlar. Jamlovchi son.

Koʻrsatish olmoshlari. Oʻzlik olmoshi. Boinishsizlik olmoshlari.

Gumon olmoshlari. Belgilash olmoshlari. Sanoq son.

Tartib son. Taqsimson. Chama son.

Oʻzbek shevalarining xarakterli xususiyatlaridan biri bu soʻz turkumlarini ifodalovchi soʻzlarda shevalarga xos morfologik, leksik-morfologik xususiyat- larning nisbatan aniq ifodalanishidir. Chunki shevalarimiz xilma-xil boigani kabi soʻz turkumlarini ifodalovchi soʻzlar ham, yasovchi qoʻshimchalar ham bir- biridan farq qilib turadi. Bu haqida mukammal maumotlar “Oʻzbek xalq shevalari morfologiyasi” nomli kitobda berilgan¹. Shuning uchun bu yerda soʻz turkumlariga qisqa maMumot berish yoiidan borildi.

Ot soʻz turkumi

Ot soʻz turkumiga oid soʻzlar koʻplik va egalik qoʻshimchalarni olib turlanadi. Oʻgʻuz shevalarida koʻplik tushunchasi **-lar**, **-hr** qoʻshimchasi vositasida ifodalanadi. Koʻplikning bu tarzda ikki forma bilan berilishi shevada singlarmonizm hodisasi mavjudligini asoslab turibdi. Shevalarda koʻplik qoʻshimchasining -nar / -nar shakllari ham mavjud. Ot soʻz turkumiga oid soʻzlar egalik, kelishik va koʻplik qoʻshimchalarini oigan holda kelishi mumkin. Bu hoi quyidagicha koʻrinishga ega:

a) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar faqat egalik qoʻshimchasini oladi;

b) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar kelishik qoʻshimchalarini oladi;

v) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar koʻplik va egalik qoʻshimchalarini olib keladi:

balalarbim balalarbinmz

balalarbingz balalarbingiz

balalarbi balalari

g) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan turlanadi:

B.k. **Otbim**

Q.k. **Olbimnbin**

T.k. **Otbimmbi**

Oʻ-p.k. **Otbimds**

J.k. **Otbimga**

Ch.k. Otbimdan

d) ot soʻz turkumiga oid soʻzlar faqat kelishik qoʻshimchalarini olib turlanadi:

B.k. **at soz**

Q-k. **atnbi sozni**

T.k. **alrtbi SOZHbl**

Oʻ-p.k **alta sozdbi**

J.k. **ala soza**

Ch.k. **altan sozdan**

¹ Qarang: Oʻzbek shevalari morfologiyasi. T.,1984. 55-bet.

Pashshalarbin a.lamg'a be:gan bajbi,
Ustinde sarpayo', ba.shbinda ta.jbi (Qarnoq).
Zaqcha, birtbul, bolo'i ba'/a yarashmas,
Kiyiklin ozgasi la://ayarashmas (Qarnoq).

Buxoro guruh shevalarini tadqiq etgan Mustaqini Mirzayevning ta'kid- lashicha, bu dialektning lug'at tarkibini o'rganishdan sliu narsa aniqlandiki, jonsiz va jonli mavjudotlami bildiruvchi so'zlar, ya'ni grammatik otlar boshqa so'z tur-kumlariga qaraganda son - miqdor jihatdan eng ko'pchilikni tashkil etadi. Otlar tuzilish jihatdan sodda, qo'shma va juft ko'rinishlarda uchraydi. Sodda otlar tub (*boq 'hal*0) hamda affiksatsiya yo'li hilan hosil bo'lgan yasama so'zlardan (*bog 'bon, xalvOgar*) iborat.

Qo'shma otlar ikki so'zdan yasaladi: *nenkarti,, nOskan7», bo 'rikalla, palav-kaeb*. Juft otlar ma'nosi o'zaro yaqin yoki zid bo'lgan ikki so'zning tiziluidan yasaladi, ko'pincha ular yuklamalar bilan bog'lanadi: *qOzOn-lavOq; savzb- pbyOz; toyu lOmOshO ; kechayu kunduz; dostu dushman, yOr.u qhsh*

Biror kasb ixtisosga mansub shaxs otini yasovchi qo'shimchalar:

- *chb* *naych-b. surnaychb, legbrmOnchb, ahbchb.*
- *kOr* *sohbpor, paxtakOr*
- *gar* *rOsgar*
- *kash* *pblakash, darkash (darkash)*
- *larOsh* *juntarosh, toshlarosh*
- *paz* *sambisapaz*
- *bof* *shoybbof*
- *sho 'y* *po 'slsho 'y*
- *mand* *ayolmarul*
- *bOz,-vOz morboz*

O'rin-makon ma'nosini bildiruvchi otlar yasovchi qo'shimchalar:

- *zOr. -bsten, -goh, -don, -q. - Oq, -qOq (bOlqOq)*

Aniq va mavhum predmetlar ma'nosini bildiruvchi otlar yasaydigan yasovchi qo'shimchalar:

- *a* *go'ra, ko'sa, qalama.*
- *ak* *kunjak, elak, tblad.*
- *chb, -kb* *surtkb*
- *Oq* *o 'irOq*
- *g bch/'-g uch (fbrg 'o ch, surg 'uch*
- *ch'jq* *yarg'uchoq (qo l tegirmoni)*
- *ush* *uhtsh (lo 'y -marakalarda beriladigan eniishlik*

ma nosida).

Mavhum ma'noii otlarni yasovchi qo'shimchalar va ularga misollar:

- *h>k, -Ibq, -lik yaxshbkk, .vDg ' Ib.*
- *chblbk : de.qonchblbk, uzumchbh,k*

Oid qo'shimcha:

ham - / -d:sh hamso:bat, hamkasp / kasbchsh, sohbatcbsh, hamrQm/adash.

Kompozitsiya usulida yasalgan otlarga misollar: *shllosa, gosh(t) barak, iu-xiimbarak, guiara* : «a va boshqalar.

¹ Sodiqov T. Sifat. Son. Ohnosh // O'bek shevalai'i morfologiyasi. T.,1984.57-105-betlar.

Sifat so'z turkumi

Bu so'z turkumiga oid xususiyatlarni va son, shuningdek, olmoshlarni T. So-diqov o'rgangan¹. Mazkur so'z turkumiga oid so'zlarni qo'llashda boshqa sheva-lardan ham, adabiy til normasidan ham asosan farqsizdir. Sifat so'z turkumiga oid so'zlar oxiridagi undoshning jarangli variantda qo'llanishi ham kuzatiladi: *samq, arbig| ossbig', achchbig', qattbg'*.

Iqon shevasida ba'zi bir sifat so'zlari oxiridagi undosh jarangsiz: *qattbiq, sassuq, achchbiq, saruq, suyuq*.

Asliy sifatlarning qiyosiy darajalari Buxoro dialektida quyidagicha yasa- ladi: a) *-r:q yaxskbrlq, yamlnr:q| b)* ortirma (oshirma) daraja oddiy daraja for- masiga keladi, faqat uning oldidan ortirmalikni bildiruvchi so'zlar qo'lanadi: *juch issbiq, fimo kop bssbq*.

Sifat yasovchi qo'shimcha!ar unumli va unumsiz ko'rinishlarda uchraydi: *-Ib, -Ibk, -sbs, -gan, qgbl, -akb; bala-chaqalb, tuzsbl, x:makb; -q, -qlq, -g'bn, - ma, ba-, -be, nD-, ser-, ham-, Yumuq, urushqoq, maxlanchoq qbzqbn, purg 'un, qovurma, to g 'rama bama:m, bamaza, nlanig, hamlavZq*.

Sifat yasovchi (prefiks) oid qo'shimchalar sheva vakillari nutqida juda kengmiqiyosda va faol qo'llanadi: *ba-, be-, «>, ser-, ham-*,

Otlardagi erkalash formasi sifatlardan ham qo'lanadi. Asliy sifatiarda keladigan erkalash formasi shevalarda (Buxoroda) keng tarqalgan: *shbnamgbna havlb, bssbqwuipatr; navchagbna bir 'Jdam kellb; dommuqqbna og' bicha*.

Oimosh so'z turkumi

Olmoshlarning shevalardagi qo'llanishida adabiy tildagidan farqli holatlar mavjud. Kishilik olmoshlar shevalararo farqlanadi: *man, san, u l / u ; biz, - bizar - bizlar; siz-silar - sillar; ular - ulalar*.

Ko'rsatish olmoshlarining lurlanishi:

B.k.	<i>bu</i>	<i>anav</i>	<i>manav</i>
Q.k.	<i>munbing</i>	<i>anavnbing</i>	<i>maniavnbing</i>
T.k.	<i>munbi</i>	<i>anavnbi</i>	<i>manavnbi</i>
O'-p.k.	<i>munda</i>	<i>anavda</i>	<i>manavda</i>
J.k.	<i>muna</i>	<i>anava</i>	<i>manava</i>
Ch.k.	<i>mundbin</i>	<i>anavdbin</i>	<i>manavdbin</i>

Ko'rsatish olmoshlarini qo'llashda yaqin-uzoq, aniq-noaniqlikka qat'iy rioya qilinadi, so'zlovchiga yaqin bo'lgan predmetga ishora qilinganda *bu. shu*; uzoqqa ishora qilinganda *u, o'sha* olmoshlari faol qo'llanadi.

So'roq olmoshlari: *kim, ne/ni, ni:du, nichik, nxbi nb/Xbi dedi, nechchi. qancha*. O'zlik olmoshi: or. Lining kelishiklar bilan turlanishi egalik olgan ot turlanishidan farq qilmaydi: *ozi, oziming, o.zinnqin, a •:ina, ozini / o.zinni, ozin.da. ozindin* Bo'l ishsizlik olmoshi: *herh kim. hech nt,ma*. Ciumon olmoshi: *kimdir, nimadir, birow birne* va boshqalar. Belgilash olmoshlari: *hamma, barchasi, bari, jamisi, butin, har kim, xar narsa*.

Sheva vakillari nutqida olmoshlar qatnashgan gaplardan namunalar:

1. Kishilik olmoshlari: *Sallaybz malmalabr, shaxaga bldbrmang, bgbt*,

Bbz ekav doc bolalbk, dushmanga bblbdrnang, bZbt (qo 'shiqd(tn). Mening hilbin djaxshbi dedb. men bjlbiq tutup djurupman, dedr>.

2. Ko'rsatish olmoshlari: *Shunda it shunnay dyptv: Man Itaym> inibydbM,*

itang olgannan keybn um> gon>nb zvytrat q-blbshga chushganbdbm. agar keray bop qlsam mana bu y:lm, dytatasan, dbp yiltan ylp ben,pit,da Ismjnga kotarblbptb.

3. So'roq olmoshlari: *Nechnn qiyo blqmaysiz, pnim Kim so 'rasa, fabnchidan deng. Shunda ahmlqla(r) bt>r-br,rbga shart qoyi,shbbdb: "agarda khm gap-brsa, osha qolga suv lh,p keh>p quys-bn», dhp.*

4. O'zlik olmoshi: *U chontbiq shag'al: "Man bir ozim chonlbiq bolup yuranda masqara (masxara) etatag'an edingiz, endi hammamiz birmiz - leng boldbiq".*

5. Bo'lishsizlik olmoshi: *Sizni hech kim so'rumadi Og'ri hcch nima ilmabdi.*

6. Gumon olmoshi: *Shunda kbmdir: "Taqsb, bu chalasavit, xat oqbyalmaydi", dbdb. litrlv nimadir aytdi, u ketti*

7. Belgilasholmoshlari: *llvisrjn aytiptu: Man kelaytinga h.ima yayraydi, menga ham nersalar bisyir boladi. Har saharda bi,r kelmaglbk adatbynan orgblay. Sblkbnbp turgan kbybgday qlmatbynan orgblay.*

Son so'z turkumi

Son va uning turlarining qo'llanishi ham adabiy tildan qisman farq qiladi. Sanoq sonlarga misollar: *(biy), e.kki, ush, tot, besh, sakkis, ottus, saxsan, toxsan.*

¹ Sodiqov T. Sifat. Son. Ohnosh // O'zbek shevalai'i morfologiyasi. T., 1984. 57-108-betlar.

olmish minan Olishib, yetmish minan yetishib, saksDn minan so 'rashib, loxsan minan to 'qnashing.

Tartib son: *-nji,-njb* qo'shimchalari qo'shib yasaladi: *birinji, ekinji, uchinji.*

Taqsim son sanoq songa *-din, -dbm* qo'shimchalari qoshish orqali taqsim son yasaladi: *beshdin, oltbidin, beshtadin.*

Chama son *-day, day,-choq* qo'shimchalari qo'shib yasaladi: *altbiday (oltitacha); chaqlu - besh chaqlbig' qa.lam.*

Jamlovchi son. Sonning bu turi so'z yasashning affiksatsiya usulidagi ikki qo'shimcha bilan yasaladi:

1. *-av/-av* qo'shimchalari qo'shib bilan *ekav, uchav onav.*

2. *-iab/-lab* qo'shimchasini qo'shib bilan: *onlab chaqbrbsh; torlav b:rm:q.*

Sonlar barcha shevalarda bir xil, ammo ularning talaffuzda juziy farqlar bor.

Savollar

1. Otlarga xos so'z yasashiga misollar keltiring.
2. Qo'shma va yasama otlarga oid misollarni qayd qiling.
3. Sifat yasovchi qo'shimchalarga va old qo'shimchalarga misollar yozing.
4. Son nimani ifodalaydi va uning ma'no jihatdan turlarini qayd eting.

Adabiyotlar

Jumanazarov Yu.Hazoras shevasining morfologik xususiyatlari.T.,1961. Nazarov K.O'zbek shevalarida egalik ma'nosining ifodalanish yo'llari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 9-15-betlar.

Nosirov Sh. Qo'qon shevasining ba'zi bir morfologik xususiyatlari // Tilunoslik masalalari. T., 1969.

Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996.

Sodiqov T. O'zbek shevalarida ko'rsatish olmoshlari // O'TA. 1-son T., 1980. 45-49-betlar.

O'zbek xalq shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1984.

9- MAVZU

O'ZBEK SHEVALARIDA SO'Z TURKUMLARI (davomi)

Reja:

1. Shevalarda fe'l so'z turkumiga oid xususiyatlar.
2. Sifatdosh hamda ravishdoshlarga oid xususiyatlar.
3. Ravish so'z turkumiga xos xususiyatlar va ularning yasalishi.
4. Bog'lovchilarning qo'llanishi.
5. Yuklama va undovlarga oid xususiyatlar.

Tayanch so'z va tushunchalar Fe'l so'z turkumi. Hozirgi zamon davom fe'li.
O'tgan zamon fe'llari. Kelasi zamon fe'li.

¹ Nosirov Sh. Fe'l // O'zbek shevalari morfologiyasi T., 1984. 106-200-betlar

Feilarning tuslanishi.	Yuklamalar.
Yaqin o'tgan zamon feii.	Fe'ning shart formasi. Tarixiy
Qo'shma fe'llar.	o'tgan zamon fe'li. Uzoq o'tgan
O'tgan zamon hikoya feii.	zamon fe'li. Ko'makchi fe'llar.
Hozirgi zamon fe'I shakllari.	Kelasi zamon fei shakllari.
Payt ravishi.	Kelasi zamon gumon fe'li.
Sifatdosh.	Ravishdosh.
Ravish. O'rin ravishi. Ravish	Holat ravishi. Daraja-
yasalishi. Bogiovchilar.	miqdor ravishi. Undovlar.

Fe'I so'z turkumi

Fei so'z turkumiga oid vositasida xususiyatlarni o'zbek shevalari materiallari so'z
Sh.Nosirov maxsus shevalarda turli o'rgangan¹. Ushbu (urkumiga oid so'zlar
ma'no nozikliklari bilan farqlanadi.

Hozirgi zamon davom feii -ySp /- ap qo'shimchalari bilan yasaladi:

I sh. iishlayDpman ishlayDpmtz	
II sh. ishlaySpSan tshleyDpstz	
III sh. ■bshayDptb -bshlayaptblar.	

Oigan zamon feilari **-db,-tb** shakllari bilan yasaladi: **bajarnm, kettbm, kettbk**. Kelasi zamon feii **-r, -ar** qo'shimchalari bilan gumon formasi, **~m:qch** qo'shimchasi bilan maqsad ma nosi shakllanadi: **chaqbrman, chaqbrarmbz; chaqbrarsan, chaqbrarmbz; chaqbrar chaqbrar**.

Feilar shevalarda ham shaxs-son qo'shimchalarini olil> tuslanadi:

Buyruq istakmayli (Xorazm o'g'uz) birlik	shevalarida) birlik
I sh. man barmag ¹ aybin	I sh. man barmynuq
II sh. san barma	II sh. san bat ma
III sh. xu barmasbin	III sh. u barmasu
ko'plik	ko'plik
I sh. bizla barmag 'aylb	I sh. bbzar barmaynuq
II sh. cizla barmag'aysbiz	II sh. sblar barmannar
III sh. xuha barmag'ayla	III sh. ular barmasu
(Shimoliy o'zbek	

Feining shart formasi **-sa /-sa** qo'shimchalari bilan yasaladi: **Bedananing yatqanyeri xas bolur; Chilla chussa, na.r tuyalar mas bolur**

Yaqin oigan zamon feining shakllari xuddi adabiy tildagidek, faqat fonetik qiyofasi boshqacharoq:

I sh. man aldbim	I sh. bizla aldbiq
II sh. san aldbtn	II sh. sizla aldunla

III sh. *xu aldbi* III sh. *xula aШы (la)*
Tarixiy o'tgan zamon fe'l so'z o'zagiga **-g' an, -gan, -g' an / -kan** va shaxs-son qo'shimchalari bilan yasaladi:

I sh. *man **БазHamman*** I sh. *bizla **barhammbis***
II sh. *säen **barg'ansan*** II sh. *sizla **barg' ansusla***
III sh. *xu **barg'an*** III sh. *xula **barg'' an (la)***

Uzoq o'tgan zamon fe'li -b, -ib ravishdosh shakliga *e(э)* to'liqsiz fe'lning tushlangan formasi qo'shilib kelishi orqali yasaladi.

I sh. *man **koribiydim*** I sh. *bizar **karibiduk***
II sh. *san **koribi: diq*** II sh. *silar **koribidinnar***
III sh. *u(l)**koribi:di*** III sh. *ular **koribi:di/lar***

O'tgan zamon hikoya fe'li so'z o'zagiga **-b,-p,-ib,-ip** shaklidagi qo'shimchalarini qo'shish orqali yasaladi:

I sh. *mat; **Базырman*** I sh. *bizla **boripmbis***
II sh. *san **barbipsan*** II sh. *sizla **baripsbis***
III sh. *hu **baruptbi*** III sh. *hula **baroptbda***

Hozirgi zamon fe'li shakllari **-yato'r** qo'shimchasi bilan yasaladi:

I sh. *man **baryaturman*** I sh. *bizla **barayatbirmbis***
II sh. *san **baryatbirsan*** II sh. *sizla **barayatbirsbis***
III sh. *hu **barayatbir*** III sh. *xula **barayatbir.***

Kelasi zamon fe'li shakllari so'z o'zagiga -jak qo'shimchasini qoishish bilan yasaladi: I sh. *barajakman* I sh. *barajakmz*

II sh. *barajaksan* II sh. *barjaksus*
III sh. *barajakla(r)*

Kelasi zamon gumon fe'li so'z o'zak-negiziga **-r,-ar** qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi: I sh. *man **Базарman*** I sh. *bizla **Базармыз***

II sh. *san **bararsan*** II sh. *sizla **bararsbtz***
III sh. *hu **barar*** UI sh. *ular **bar arlar***

Ammo qo'shma fe'llarning tuziishi adabiy tildagiga to'g'ri keladi¹

1. Ot - fe'l - *qol qoymaq, xizmat et mak.*

2. Fe'l - fe'l - *сўйп chbtxnOq, soylab bermak.*

bol, qol, al, kor, her, tur, et, qol ko'makchi (so'zlari) fe'llarining qo'mlanishi va ma'no jihatdan adabiy til normasidan o'hetga chiqib ketadigan joyi yo'q.

Sifatdosh

Sifatdoshning **-gan** formasi singarmonistik varianti bo'lgan **-gan** borligi bilan ham adabiy tildagi shaklidan ajralib turadi. Shuningdek, o'tgan zamon sifatdosh formasi **-gan, -g' an,-bn, -qan** qo'shimchasi bilan yasaladi: *barg'an a: dam, kalgan ba.la.*

Hozirgi zamon sifatdosh formasi fe'l o'zak-negiziga **-yatqan, -yato'rg'an** elementini qo'shish orqali yasaladi: *kelayato 'rg'an, barayatqan.*

¹ Nosirov Sh. Fe'l // O'zbek shevalari morfologiyasi T., 1984. 106-200-betlar

Kelasi zamon sifatdosh formasi *-cbg'un, -dag'an, -Og'un, -tag'an* shakllarida fe'llarga qo'shilib keladi: *baratog un a:dam, kebog'un miyma:n*.

-r, -ar formali sifatdosh adabiy tildagi singari tarqalishi e'tibori bilan cheklangan: *yanar la:g', uchar qush*.

-jaq,-jek formali sifatdosh Xorazm o'g'uz shevalarida keng tarqalgan. Chimkentdagi o'zbek shevalarida esa bu hoi qayd qilinmadi: *galjakman, man barjaqman*.

Ravishdosh

1. *-a, -a, -y* qo'shimchalari fe'l o'zak-negiziga qo'shib ravishdosh yasaladi: *Iqandbm chbixbiq tang ala; arbisqa hardbiq kun hala* (Iqon).

2. *-b,-ib* qo'shimchalarini qo'shiladi: *barbib, kelib*.

3. *-incha -bincha,-gincha. -g'incha* qo'shimchalarini qo'shib *balb galincha shundadur*.

4. *-gani. -g'anbi* qo'shimchalari bilan yasalgan ravishdoshlar maqsad ma'nosini ifodalaydi: *oqbig' ami ketli, oynag' am>i kedi*.

5. *-gali,-kali,-g'albi.-qalbi* bilan payt ravish yasaladi: *oquvg'a ketkali ush yol oldbi*.

Ravish so'z turkuini

Shevalardagi ravishlar qo'Mlanish jihatdan adabiy tildagi normalardan chetga chiqimaydi, faqat so'zlarning fonetik qiyofasi - tuzilishida shevalarga xos ba'zi bir fonetik o'zgarishlar bo'ladi.

Payt ravishlariga misollar:

Bngun, ertan, axsham, buyin, e:r, erta-kunduz, xeli, xa:zo'r, bo'lto'r, xarvax. Axsham qo'shnimiznikida to'y bo'Hi. Bo'llor ukamnikiga lug'ulgan kuniga brOgan edim.

O'rin ravishlariga misollar:

Shunda, baqa, ke.din, shaqbin, uzaqta, alistan, ayshaqa, mOyshaqa, shuya.na. Opam qizini uzaqqa uzatti. Akam "Baqa kel",- deb chaqirib olli.

Holat ravishlariga misollar:

Te.z, zo.rg'a, qoyo'n, ag'bir, onay, seki n, mu t (bekorga) to' xtavsbis.yayav.

Salim ishga zo'rg'a kelli.

Daraja-miqdor ravishlariga misollar:

kop, a:z,picha, Dbdan, shunchallbi, qanchallbi, lo ntaqdbiy, pila, so 'ra.

Ravish yasalishiga misollar:

1. Leksik yo'l bilan ravish yasalishi: *kop, a;z, yaxshu, chaqqan, albis*.

2. Morfologik yo'l bilan ravish yasalishi: *-cha, -cha. -day. -day,-lap,-bp. -chasbina, -chasina, -an,- an: -qastan, yigitchasiga*.

Bu so'z turkumini va ko'makchilarni M.Turopova sheva materiallari asosida tadqiq etgan¹. Shevalardagi bogiovcilar o'z xususiyatlari bilan adabiy tilga yaqin holatda. Fonetik ko'rinishda farq bilinadi: va o'rni bilan bogiovcchi vazifasini baja-radi: *sam bilan man. Ham bogiovcchisi qoilanganda "h" undoshi tushadi: Dsh :saysm onnu bashqa; kesamam, a:samam alama-da. -da yuklamasi ba'zan bogiovcchi vazifaarida qoilanadi: Bardbim-da, keldim. Aytqanbimmi ayltbi m-da arqag 'a qashtu m.*

Undovlar

Toshketn viloyati shevalarida adabiy tilda teng bog'iovchi vazifasini bajaruvchi *va, ham, hamda, biroq, chunki, garchi, holbuki* kabi bog'iovchilar uchramaydi. Shu bilan birga sheva vakillari tomonidan ko'p qo'lanadigan *ammo, lekin, biroq* teng bog'lovchilari auni bir vaqtda aytilishi ham kuzatiladi: ammo lekin biroq - Man sizga aytsam, *am(m)o lekin biroq* hecham ulgurmadim (Bu misolda *ammo* bog'iovchisida bitta "m" undoshi tushib qolgan, ham so'zida "h" undoshi tushgan(hani >am) shaklida talaffuz qilinib, yuklama vazifasida kelgan). Demak, bog'iovchi-yuklamalar haqida ham sheva materiallari asosida fikr yuritish lozim bo'adi.

Yukiamalar

Shevalarda qo'lanadigan yukiamalar -mi, im>, -mw, -ma, -n,-chi, -a, -ya, ham, Ov (o) shakllarida ishlatiladi. Ular ma'no jihatdan adabiy tildagidek ko'rinishlarga ega boisa ham, shaklan farqlidir: -a, -a yuklamasi istak, qistashni ifodalaydi: barsan-a, kesen-a.

-chi yuklamasi -a, -a yukiamasiga ma'no jihatdan yaqin: *alsay-chi, kesai-chi, barsayichchi*.

- na,-na yuklamasi ikki xil so'roq ma'nosini ifodalaydi:

a) adabiy tildagi -mi yuklamasi vazifasida keladi: *sanam a: damne, a:taq ba.zarbin kadi na?*

b) adabiy tildagi -chi so'roq yuklamasi vazifasida keladi: *o.zin, kapsa, ma.shi na na? man ketama, san na.*

-av yuklamasi: a) hayrat, zavqlanish taajjub ma'nolarini ifodalaydi;

v) achchiqlanish, achinish ma'nosida ham ishlatiladi: *ba huma yetasan - av, olumiqni be.su!*

Sheva vakillari nutqida -in, -ng qo'shimchasi -a,-ya yuklamasining ma'nosini beradi: *Tandbirbinda o:tbini ba.rmbi? - yoq-?! (Tandiringda o'tin bormi, yo'qa, yo'q edi-ya).*

Shevalardagi undovlarga alaqador leksik qatlani ham o'ziga xos xususiyat-larga ega. Emotsional undovlar. Shevalarda *hay rat, taajjub, achinish* kabi ma'no-larni ifodalovchi undovlar (Xor.) shevalarda *ihi, ibi-yey* holatida bo'ladi. Ular *eh, e-ya, iyys, voy-voy, atang* undovlariga to'g'ri keladi.

Uff - charchaganlikni, *uhh* - g'amginlikni bildiradi. Mushuk: *pish-pish*, tovuq *tu:tu*; ot: *box-box,-mox-mox*, tuya: *chok-chok*, sigir: *xav-xav*, buzoq. *jav- jav*, qo'y *quray-quray*, suvichishga chaqirish *quray-quray* Echki: *gich-gich* (haydash), *churi-churi* (chaqirish) xo'kizni (qaytarish): *hav, ke!*

Tovushga taqlid so'zlar ham uchrab turadi: *sont chiq-chiq qvlbi yurup toxtapib*

Bogiovcilar

Ko'makchilar

Ko'makchilar o'ziga xos xususiyatlari bilan adabiy tildagi (-y) farq qiladi: *bilan-mvnan*, marman holatida faol qoMIanadi - ishlatiladi: *kum, mi,nan ■bshladby* - kun bilan ishladik. *Uchun* ko'makchisi shevada *yuchun* formasida ishlatiladi: *mem,yuchun bshhsan bshlama* - meni uchun ishlama.

sayin - adabiy tildagi kabi: kuns3ym> yaxsh bobpti. - kun sayin yaxshi bo'lyapti.

Ber-b, baqa, buyon, boshlap, keybn, -blgarb, burun, avval, oldbit, qarab, qaraganda, qadar, uchun, jn,ian (b'blan.mnani, manan,man, man, mam, mam) kabi ko'makchilar shevalarda faol ishlatiladi. Shevalarda modal va taqlid so'zlar ham qo'llanadi. Ular adabiy tildagi kabi holatlarda ishlatiladi.

Hozirgacha shevaial morfologiyasining ancha materiallarl to'p!ab o'rganilgan. Shu hol ham o'zbek shevalari morfologiyasini organish ancha bahsli va murakkab ekanligini ko'rsatib turibdi¹. Yuqoridagilarni e'tiborga olib, xulosa qilinadigan bo'lsa, hali bu sohada, ya'ni o'zbek shevalari rriorfologiyasida ko'p ilmiy ishlarni qilish mumkin.

Savollar

1. Shevalarda fe'lga xos xususiyatlarni ko'rsating.
2. Fe'liarda qanday zamonlar bor?
3. Sifatdoshlar qanday qo'shimchalar bilan shakllanadi?
4. Ravishdoshlar qanday qo'shimchalar bilan ifodalanadi?
5. Ravish so'z turkumiga xos xususiyatlar niinalardan iborat?
6. Ravishning ma'no turlari nechta va ular qanday yasaladi?
7. BogTovchilar va yuklamalardan qaysilari shevalarda ko'p qoilanadi?
8. Shevalarda qanday undovlar ko'p ishlatiladi?
9. Ko'makchilaming shevalarda ishlatilishiga misollar kcltiring.

Abduruhmonov D. OV.bck shevalari morfologiyasining o'rgani!ishi // O'zbek flhevnlnri morfologiyasi. T.,1984. 248-271-betlar.

Adabiyotlar O'zbek shevalari morfologiyasi.

T.,Fan,1984.

Abdullayev F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. T., Fan, 1978. Jumanazarov Yu. Xorazm shevasining ba'zi bir fe'l formalari // II. T.,

1961.

Uzoqov H. Vodil shevasida fe'llarning tuslanishi // Tilshunoslik masalalari. T., 1960.

Usmonov K. O'zbek shevalarida fe'lning o'tgan zamon formalari. T., Fan,

1991.

Shamsuddinov I. Karakulskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1965. Abdullayev N.

Afg'onistondagi o'zbek shevalari leksikasi // O'TA. T., Fan, 1980. 1-son.

Rajabov N. O'zbek tilida fe'l shakllarining almashinib qyllanilishi. T.,

1991.

Nazarov K.,G'ulomov Yo.O'zbek dialektologiyasi.T.,Universitet,1993. 62

¹ Turotova M. BogMovchi. Ko'makchi // O'zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984. 222-238-betlar.

b.

Ibrohimov Y. Xo'jayli-Qo'ng'iro't shevasida tuslanish kategoriyasi // Tilshu-noslik masalalari. T., Fan, 1978. 212-215-betlar.

Egamov V. G'allaorol shevasining ba'zi bir morfologik kategoriyalari haqida // O'zbek Davlat universitetining asarlari. S., 1959. 83-101-betlar.

Eshmurodov A. Qorluq shevasidagi olmoshlarning ayrim xususiyatlari haqida // O'zbek tilshunosligi masalalari. T., Qarshi, 1976. 68-69-betlar.

Shermatov-A. Qarshi shevasida kelishik va egalik qo'shimchalari // O'TA masalalari. 3-son. 45-50-betlar.

Muhanimadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1983. 166 bet.

Yo'ldoshyev A. Y. Mankent shevasida fe'llarning zamon formalari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T., Fan, 1968. 16-25-betlar.

Rajabov N. O'zbek tilining G'arbiy Samarqand shevalari. T., 1977.

Rajabov N. Qarnob shevasida fe'l kategoriyasi // O'zDU asarlari. 77-yangi seriya. Samarqand, 1958.

Gulyamov Ya. G. Grammatika Tashkentskogo govora. T., 1968.

Djuraev B. Shaxrisabskiy govor uzbekskogo yazika. T., 1964.

10-MAVZU O'ZBEK SHEVALARI SINTAKSISI Reja:

1. So'zlashuv nutqining mukammal o'rganilmaganligi.
2. Dialektal nutqqa xos xususiyatlar va shevalari sintaksisining o'rganilishi.
3. Shevalarda ega, kesim, aniqlovchi, todiruvchi, hoi.
4. Namangan guruh shevalarida gap bo'laklari tartibi.
5. Xorazm shevalaridagi sodda va qo'shma gaplarning tadqiq etilishi.
6. Shevalarda qo'shma gaplarning qo'llanilishi.

Tayanch so'z va tushunchalar

Fikrolishuv. Ilmiy uslub. Badiiy uslub. O'zaro so'zlashuv uslubi.

Mahalliy hududlar. Dialektal nutq. Predikativlik (kesimlilik) qo'shimchasi.

Kesimning ifodalanishi. Eganing ifodalanishi. Aniqlovchining ifodalanishi.

ToMdiruvchi hamda holning ifodalanishi. So'z tartibi. Adabiy til.

Lingvistik-struktural soha. Sintaktik sinonimiya. Dialektal gap.

Til odamlar orasida fikr olishuv vositasi boisa, nutq esa shu fikr olishuv vositasining ro'yobga chiqishi va til materiallaridan foydalanish jarayonidir. Fikr olishuv esa nutqning ilmiy, badiiy va o'zaro so'zlashuv uslublari orqali voqe bo'ladi. O'zaro so'zlashuv nutqining adabiy uslubi va mahalliy hududlarga xos shakllari mavjud.

Shevalar sintaksisi o'zbek dialektologiyasining yangi, hali yetarli darajada o'rganilmagan sohasi hisoblanadi. Chunki shevalarning farqli xususiyatlari ularning fonetik, morfologik, leksik, sintaktik tizimlarida yaqqol ko'rinib turadi. O'zbek tilshunosligida mahalliy hududlardagi aholi nutqining fonetik, morfologik va leksik tomonlari ozmi-ko'pmi tekshirilgan. Ammo so'zlashuv nutqining mahal-liy sharoitga xos bo'lgan shakllari bilan adabiy og'zaki formasining o'zaro aloqasi, ular orasidagi farqlar atroflicha o'rganilmagan. Bu masala rus tilshunosligida akademik V.V. Vinogradov tomonidan o'rganilgan: nutqning og'zaki formasi o'zi-ga xos uslubga ega bo'lishini qayd qilganida rus tilining o'zaro so'zlashuv formasini e'tiborga olgan. Biz esa bugungi kundagi o'zbek shevalarining alohida farqli xususiyatlarini hisobga olishimiz shart. Bu narsa o'zbek tiliga ham bevosita aloqadordir. Sababi nutqning (o'zbek) formasidan tashqari o'zaro

so'zlashuvga xos og'zaki formasi hamda uning o'ziga xos bo'lgan nutqining takrorlanmas holatdagi uslubi o'z-o'zidan paydo bo'ladi, deb o'ylash xato bo'lar edi, degan fikri ham dialektal nutqning alohida xususiyati borligini, uning adabiy (og'zaki) nutq bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Dialektal nutqda mahalliy odamlarga xos pauza, intonatsiya, turli ifoda vositalari hamda undan mahalliy odamlarning tushunishiga oid bo'lgan doiraga taqlid qilish ham namoyon boiadi. Unda savol beriladi, javob olinadi, ortiqcha replika bo'Mmaydi, o'miga qarab replika, pauza, odamlar davrasi ham sharoitga moslashib qisqa bo'ladi. Unda o'ziga xos emotsionallik, gap bo'Maklarining urg'u va pauza bilan ajralib turish holatlari, bo'g'in va taktlami alohida ifoda qilishdan tashqari, birikma, fraza, sodda gap va qo'shma gaplami ajratib aytish hollari ham mavjud. Chunki til faoliyati til material va tizimi bilan dialektal bog'liqdir. Dialektal nutqda maxsus tayyorgarlik bo'lmaydi, nutq bunda dialogga asoslangani uchun so'zlovchi ma'lum erkinlikka asoslanib gapiradi. Nutq to'Miqsiz gap formasida tarixiy ravishda namoyon bo'ladi, unda ifodalilik, ekspressivlik, intonatsion tugallik mavjud boiadi.

Dialektal nutqning namunalarini o'rganish orqali o'zbek shevalari va dialektlarining alohida tarzdagi sintaktik xususiyatlarini yoritib berish mumkin boiadi. Hozirgi kunda sheva va dialektlarning sintaktik holatlarini oiganish ham juda katta ilmiy amaliy ahamiyatga ega. Mavjud monografik tavsifi va tadqiqotlarda sintaksis qismining boimasligi, birinchidan, ushbu soha traditsiya holatida o'rganilmaganligi bilan, ikkinchidan, sintaktik tahlilning nihoyat darajada qiyinligi bilan izohlanadi. Sheva va dialektlarning sintaktik xususiyatlari har xil janrdagi jonli nutqlami uzoq muddatii kuzatish natijasida to'plangan faktik materiallar asosida yoritib berilishi kerak.

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlarini, albatta, ajratib olingan ma'lum bir hudud doirasida M.Mirzayev, F.Abdullayev, Yu.Jumanazarov, A.Aliyev, B.O'rinboyev, M.Turopova, X.Jo'rayevlar o'zlarining ilmiy tadqiqotlarida o'rganishga harakat qilishgan.

Gap boiaklari shevalararo har xil ko'rinishga ega bo'ladi. Buxoro guruh shevalarda gapning kesimi sifatdosh bilan ifodalansa, e>a bilan shaxs-sonda moslashmaydi, bunda sifatdosh predikativlik (kesimlilik) qo'shimchasiga ega boimaydi: **Man kelgan, -bshlagan. San kelgan, bshlagan** holati yoritilsa, F.Abdullayev tomonidan kesimning 8 xil holatda ifodalanishi ko'rsatiladi:

1. Fe'l kesim bo'ladi: **Ya.ra ayto'n. oye gbrsbn.** (Qo'shiq)
2. Yoq, bar so'zlari kesim boiib keladi: **Manda ba:, sandayoq.**
3. Sifat kesim boiadi: **Baquraq dyen bolg'anb yaxshb, baqurub durg 'am, xunnaman yaxshb.**
4. Olmosh kesim boiadi: **Gelyalbrg'an yarnb uz, ya:m,ndakan bargaen**

soz.

5. Son kesim boiadi: **Ikkb ombesh - br ottz** (maqol).
6. Infinitiv kesim boiadi: **Maxsatim oqbimaq.**
7. Ish oti kesim: **Bbr geryan bblsh, ikkb gerybn - danbsh.**
8. Ravish kesim boiadi: **Deyxan deyxannan besh gun song.**

Ega 7 xil qolatda ifoda lanadi:

1. Ot: **Meyman girar eshiktan, de: ht grar deshbktan.**
2. Sifat: **Yaxshb tapbv solhr, yaman kapbp sollar.**
3. Son: **T>kkb yaxshb, bkkbdan uchyaxshb.**
4. Olmosh: **San solhdn, man chushbndm.**
5. Sifatdosh: **Oqug an ozbr, oqbimbgbn tozbr.**
6. Infinitiv: **Qosh qoshmbk - bOrmaq - kelmbk.**
7. Ish oti (harakat oti): **Er xatbnnb urbshi, - dakanan kursh,**

Aniqlovchi 5 xil koʻrinishda ifodalanadi:

1. Ot: *Sha:yb geynek yelpbldydb yuigendb.*
2. Sifat: *A:k kbybk qayda yayblur ta:gʻ olmasa, QbZbl gul qayda achblur ba:gʻ olmasa.*
3. Son: *Ba.zara barsang, oʻz, yoloʻng, oʻz volgʻay, uch-doqqbiz almagʻa qoynbing izi dolgʻay.*

4. Olmosh: *Xu uchakten bu ucheke baqaman, Qumn, qushibyn qanatbmnba qaqaman.*
5. Sifatdosh: *Ogʻmbyʻ sbyrbgʻan bulbul, cIbʻmʻn gu/nʻb xʻzʻn etnw.*

Toʻldiruvchi

1. Ot: *Agʻzbina qarap sola, gezzbg nya:gʻ baspb.*
2. Sifat: *L/Pʻnʻb xormel et, kchchini jzz.it.*
3. Son: *Kopn gordm, Bʻzʻnʻb so.dm, ya:zʻb Ba.zʻnʻb blmadhm* (qoʻshiq).
4. Olmosh: *Sanga chusfflb men yatbmnba, nʻzʻzʻb, Qachan olqay ikkb yetbm ba.zarb* (Qamoq).

5. Sifatdosh: *KopIʻnʻb ajralgʻannb Bogʻyuez.*
6. Ish oti: *Solhshnb yaxsh gardt vu* (Urganch).
7. Infinitiv: *Salam bermekma.m blsh garak.*

Hoi

1. Ravish holi: *Oy/amʻyn solbyan, ag rbrm>yn obdb.*
2. Payt holi: *Bʻy kun kech eksang, by xepʻta kesh orasa* (Iqon).
3. Oʻrin holi: *Bella gosh arzln, e:tta ikk somgʻa bergdbinb?* (Mankent).
4. Inkor gaplarning kesimi vazifasida qoʻllanadigan *emas, yoʻq* soʻzlari, baʻʻan oʻzaro alniashadi, qorishirib ishlatiladi: Bunday farqlamay ishlatish «ikki tilli» shevaning xususiyatidir: *- Bu kunjumamb? - Yoʻq, bu kunjumayoʻq, shamba. Jora kecha kelgan emas.*

Bu sheva da mumkin emas oʻrniga «*туткѣноуо*» birikmasi qoʻllanadi.

5. Oʻrin-payt kelishigi yordami bilan shakllanishi lozim boʻlgan boshqaruv aloqasi joʻnalish kelishigida shakllanadi: *Bbz(tur) qbshlqaqqa lurambz.*

6. Buxoro shevasida («ikki tili shevada») tojik tilidan oʻzlashgan izofa aniqlanmish-aniiqlovchi soʻz birikmasi keng ishlatiladi: *gulranʻj,-gulravnʻD, gidtljb xurbis - gult:jxor:z.*

7. Gap boiaklariga xos muayyan tartibning oʻzgarishi - inversiya adabiy tildagiga nisbatan shevalarda koʻp uchraydi. Soʻz tartibi shevalarimizda erkin holatda boʻladi. Masalan, Buxoro guruh shevalarida:

/ U:vqat koʻpyeydb - Ukoʻp Ivqatyeydb.

2. Utez vazifianb bajardb - vazifanb u tez bajarev - . . . lez u bajardb.

Sheva vakillari nutqida ellips(soʻzlarning tushib qolishi) ham uchraydi:

BʻIʻzʻyʻ zor bbrdb ybqar,

BʻIʻmʻb zor nnnfdb ybqar (Maqol)

Bu misolda aniqlaninish boʻlgan *odam* soʻzi tushib qolgan. Baʻzan shevada birikmali aniqlovchi ishlatilganda ham aniqlanish tushib qoladi:

эКIʻ kalta pan yayda, akIb uzun kan yaydb (Aqli kill la puna joyda, aqli uzun esa kon joyda) (Maqol).

Ushbu misolda ham aniqlanmish boʻlgan *odam* soʻzi tushgan - qoʻllanmagan.

Gapda soʻz tartibi sintaksisning muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Dialektal nutqda soʻz tartibi gapda ahamiyat berilgan boʻlaklarning. baʻzan esa soʻzlovchi tomonidan esga kelgan boiaklarning birinchi aytilishi bilan farq qiladi. Diqqat markazida boigan soʻz birinchi aytilaveradi. Doʻq qilish, qoʻrqitish, qatʻiy buyruq qilingan paytlarda olmosh egalarining «tushib qolishi», kesimning oldin aytilishi oddiy tartib bilan mos kelmaydi. Masalan, *tur oʻrningdan, yo qol bu erdan* kabi.

Dialektal nutqning intonatsiyaga boyligi, unda har xil nutqiy tovlanishlar raavjudligi gap boiaklarining joylanishiga ham ta'sir qiladi. Gapda so'z tartibi quyidagi vazifalarni bajaradi: gap boiaklarining o'zaro aloqasi ta'minlanadi, boiaklarning joylanishi, ilkrning ma'ium maqsadga qaratilishi uchun xizmat qiladi, gap boiaklarining ekspressiv-stilistik xususiyatini ko'rsatadi, so'zlovchining maqsadi, tinglovchining situatsiyadan kelib chiqadigan fikri oydinlashadi. Albatta, bularni oydinlashtirish uchun shevalar sintaksisi bo'yicha ko'p material yigish lozim boiadi.

Gapda boiaklarning joylanishi psixo-lingvistik ahamiyatga ham ega. Maqol va matallarda gap boiaklaridagi tartib ma'noni kuchaytirish maqsadi bilan bogiiq. Bularda qofiyalanish, ohangdorlik sezilib turadi: *Boybma yarasha tamag'bim, opkalama qonag'um* (Maqol). Gap boiaklarining tartibi adabiy til uchun ham, o'zbek shevalari, dialektlari uchun ham muhim lingvistik-struktural sohadir. Sodda gap boiaklarining odatdagi tartibi:

1. Ega - kesim - *Bacham kelli.*

2. Ega - toidiruvchi - hoi - kesim - *Bacham kitopni uyan keltirdi.*

3. Aniqlovchi - ega - toidiruvchi - hoi - kesim *Karimni ukasi sumkasini maktabga qoldirdi.*

So'zlar tartibining o'zgarishi natijasida gapdagi so'zlaming grammatik munosabati o'zgarsa, bunda tartib grammatik vazifani bajargan boiadi: *yelsbn yaxsh-b muratka* - Yaxshi etsin murodga...

Prof. A.Aliyev Namangan guruh shevalarida gap boiaklarining tartibini bu tarzda birma-bir bergan:

1. Ega-kesim: *Osm ketar, qlsh q:lar*

2. Ega-toidiruvchi-kesim: *Ylm:n yOmenlbgbnb q-bladb.*

3. Ega-toidiruvchi-toidiruvchi: *QassJp Oshnasbga sinya sltar.*

4. Ega-toidiruvchi-payt holi-kesim: *QbzjmOngga qoshblganda hur volur.*

5. Ega-ravish holi-kesim: *Yaxshi Opbp gapbrar.*

6. Qaratqich-qaralmish (ani.-ega)-kesim: *Jeyyb tevasr, - pes-b homeyd-b.*

I. Toidiruvchi-toidiruvchi-aniloqlovchi-kesim: *Echa:m> dadangga bhpadcbs*

kosatma.

8. Aniqlovchi-kesim: St. - *chbtaxOsa.*

9. Aniqlovchi-ega-o'rin holi-kesim: *Ulern, xe: !wb bey dan urop.*

10. Aniqlovchi-ega-kesim-toidiruvchi-ravish holi: *Gbnm kena; kbymayman y:qasb ybrtbq.*

II. Payt holi-payt holi-ega-o'rin holi-qo'shma kesim: *Ettasbga Oshbcharda bOsmackbla sho.rdan qOch.bp otbsht.*

12. Ega-aniloqlovchi-to'ldiruvchi-ravish holi-kesim: *Boz e t / ь gapbga laqqa choshuptb.*

13. O'rin holi-sifatlovchi-aniloqlovchi-qaratqich aniloqlovchi-ega-kesim: *Eshuvinnan*

Dqqan su.nb qadrb yo:

14. To'ldiruvchi-ravish holi -kesim: *Su. nъ kozmъy e!u: yecИтъ.*

15. Ega-to'ldiruvchi-kesim-maqsad holi: *Mbzzamamui yolga chvxt heymanzullashkanb.*

16. Aniloqlovchi-o'rin holi-ega-kesim: *Ozunъ tagbga lima chushmeydb.*

17. Aniloqlovchi-to'ldiruvchi-ega-to'ldiruvchi-kesim: *BъПppъ taratbmamsan Юm::ъ oqbm.*

18. Gap bo'laklari bilan grammatik bog'lanmagan so'zlar va konstruksiyalarga xos

dialektal kirish soʻzlar va iboralar ishlatiladi: Buxoro guruh shevalarida: *avvalam, magaramki, cheqbdan. manga qarang hama kehpt oturdb bvvblhm; u1ы ke1e1mьb!az cheqbilbn*

Turk-kaltatoy shevasida gap boʻlaklari bilan grammatik jihatdan bogʻlan- magan soʻzlarga undalma va kirish soʻzlardir: *Bolam, senga noma bollb?*

Shevalarda qoʻshma va murakkab gaplarga nisbatan sodda gaplar koʻp uch-raydi. Yu.Jumanazarovning taʼkidlashicha, u 1962-1967-yillar ichida Xorazmdagi 112 odarridan 2800 gap yozib oigan boʻlib, shundan 2100 tasi sodda gap, yaʼni 75 foizi sodda gap: *Aytqanim - shu; Degenim - degan, Bala - hala.*

Dialekt va shevalarda qoʻshma gap komponentlari oʻzbek adabiy tilidan keskin farq qilmaydi. Ikki komponentdan iborat qoʻshma gaplar uch va toʻrt komponentlardan tashkil topgan qoʻshma gaplarga nisbatan koʻp tarqalgan:

G a va bulit bo 'Idi. dag 'in gunem savip geni Damaqi o 'rtag 'a alip yemakə aylanishiptilar (ovqalni tayyor qilib eya). ekkkan xirman etar, ekmagan arman etar.

Qoʻshma gaplarning uch sodda gap komponentidan iborat boʻlishi ham ancha keng tarqalgan: *Ayttim, hazir galadi, bir zamin oliring.*

Qoʻshma gaplar toʻrt sodda gap komponentidan iborat boʻlishi ham mumkin: *Axsham buha boldi, paxtaniyag' navedik, yomadi, yaxshi voldi.*

Qoʻshma gaplar beshta komponentdan iborat boʻlishi mumkin: *Uya girip : anavi qana? - dedi, hazir galadi, dedim.*

Gap ichida har xil formada ishlatilib, bir-biriga yaqin maʼnoni anglatuvchi va gapda bir xil vazifani bajaruvchi parallel sintaktik konstruksiyalar sintaktik sinonimiyani tashkil qiladi: *qaling og'riydi? Ne.ring ag'riydi?*

Kennyim kehoitila - gelimbiyim gayatilla—yangam kehplila.

Qayqblarbm yajjan chbiqdb // Gorgan azaplarbm u mil boldi... juda kop...

1. *Men birludan paxta terdim.*
2. *Men dim kop paxta terdim*
3. *Men yer qaraqan paxta terdim*
4. *Men yer djahan paxta terdim.*
5. *Men yer xiri paxta terdbm.*

6. Men iqin-diqlin paxta terdbm (Xorazm v.)

Intonatsiya oraali scrzlovchining his-tuyg'usi, ichki kechinmalari, nutq predmetiga turlicha munosabati aniqlanadi. Og'zaki nutqimizda gapning gram- matik-fikriy bir butunligini intonatsiya bildirib turadi. So'z, so'z birikmasining gap yoki gap emasligini intonatsiya orqali bilamiz.

Dialektda intonatsiya predikatsiya vazifasini ham bajaradi. Buyruq gaplarda intonatsiya darak gaplardagiga qaraganda nutq tembri va sifatining kuchayishi bilan xarakterlanadi: qisqa va ixcham jummalarda ovoz kuchi alohida bo'adi: **bor, ket, oqi, tur** kabi.

So'roq gaplarda intonatsiya ovoznig gap oxirigacha so'ra!adigan so'zgacha kuchayib, ko'tarilib borishi bilan xarakterlanadi: **Siz paxtani nega Jz terdingiz? mekteptengelippaxlag'a barasa- a?**

Misollardan ko'rinib turibdiki, dialektal gaplarning o'ziga xos ohanglari, ya'ni aytilish xususiyatlari bor. Dialektal gaplarda intonatsiya masalasini oydin- lashtirish haqida berilgan misollar Xorazm shevasidan olingan dialektal gaplar bo'lib, ular misolida shevalardagi intonatsion holatlarni ko'rishga harakat qilindi. Sababi, ohang (intonatsiya) muammosi o'zbek shevalari va dialektlari doirasida yaxshi o'rganilmagan murakkab hodisadir.

Adabiy tilda bo'lgani kabi jonli tilda (sheva) ham har bir gapning o'ziga xos intonatsiyasi bo'ladi. Dialekt va shevalaming sintaktik qurilishini har tomonlama tavsif qilish hozirgi adabiy til, yozma yodgorliklar tili va etakchi shahar shevalari tili bilan qiyosiy o'rganishga asoslanadi. Dialektal sintaksis nisbatan olganda tor doiradagi kishilar, ya'ni tilshunos hamda dialektologlar uchungina xizmat qiladi.

Dialektal sintaksis dialogik jarayonlarga asoslangani uchun unda qisqalik, ixchamlikka erishish kabi xususiyatlar bor bo'ladi. Tilimizdagi shevalar va dialekt (lahja)laming sintaktik xususiyatlarini bilish uchun qiyosiy hamda tarixiy-qiyosiy plandagi ilmiy tadqiqotlami amalga oshirish juda zarurdir.

Savollar

1. Dialektal nutqning qanday xususiyatlari bor?
2. O'zbek shevalari sintaksisini kimlar o'rgangan?
3. Shevalarga oid gap bo'laklarini kim tadqiq etgan?
4. Namangan guruh shevalarida gap boiaklarini kim o'rgangan?
5. Shevalarda sodda gapning qanday turlari uchraydi?
6. Shevalarda qo'shma gaplarning qanday turlari mavjud?
7. Shevaga oid gaplar adabiy tilga oid gaplardan qanday farqlanadi?

Adabiyotlar

- Turopova M. O'zbek shevalari sintaksisi. T., Fan, 1984.
- Mirzayev M. Buxoro shevasining ba'zi sintaktik xususiyatlari // O'zbek tili grammatik qurilishining leksikologiyasi va dialektologiyasi masalalari. S.,1976.7-15-betlar.
- Egamov V.O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari. S., 1973. 130
- Egamov V. O'zbek shevalarining sintaktik qurilishi // O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari.S.,1973.
- O'rinboyev B. O'zbektili so'zlashuv nutq sintaksisi masalalari. T.,1974.
- O'rinboyev B., Jo'rayev X. O'zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. T., Fan, 1985. 76 bet.
- Abdullayev F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. T., Fan, 1978.
- Jumanazarov Yu. O'zbek tili janubiy Xorazm (o'g'uz) dialektining sintaktik tuzulishi. T., Fan, 1976.

bet.

11- MAVZU

LINGVISTIK GEOGRAFIYA VA LINGVISTIK GEOGRAFIYA USULI Reja

1. Lingvistik geografiya.
2. Lingvistik geografiya usuli va uning ahamiyati.
3. Lingvistik geografiyaga oid terminlar

Tayanch soʻz va tushunchalar

Lingvistik geografiya usuli. Lingvistik geografiya.

Lingvistik geografiyaga oid terminlar. Oʻzbek dialektologik atlas.

Geografik lingvistika. Izomorfema. Izoleksema. Izofonema.

Fokus nuqta. Struktur va zonal tuzilish. Fokus nuqtaning qurshovi.

Oʻzbek tilini dialektal zonalashtirish kontsepsiyasi. Sheva vakillari

nutqi.

J

Dialekt zonasi va azonal hududlar. Dialekt zonasidagi orol hodisalar.

Dialekt zonasidagi zona periferiyasi. Soʻzlashuv nutqi. Adabiy nutq.

Bilamizki, biror tilda soʻzlashuvchilar bir joyda yashashmaydi, balki turli hudud (tuman, viloyat, voha, qishloq) va geografik kengliklarda yashashadi. Har bir hudud oʻziga xos geografik boʻlinishga ega boʻlgani kabi alohida-alohida tarz-da yashovehi, ammo bir tilda soʻzlashuvchi kishilar borligini eʼtiborga olish shart. Lingvistik geografiya til hodisalarining tarqalish oʻrinlarini, ularda tarixiy taraqqiyot jarayonida yuz bergan oʻzgarishlarni oʻrganish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkiy tillar lingvistik geografiyasi haqida soʻz ketganda, til egalarining tarix taqo-zosi bilan muayyan oʻzgarishlarni oʻz boshlaridan kechirishlari, turli joylarga koʻchib yurishlari va hozirgi vaqtda oʻtroqlashib qolish sabablarini oʻrganish tushuniladi (Biz oldingi darslik va qoʻllanmalardagidek “Lingvistik geografiya” mavzusini avvalroq oʻtilishiga qarshimiz, ehunki talaba uni oʻzlashtirishga tayyor boimaydi. Shuning uchun ayni shu mavzuni fanning eng oxirgi dars mavzusi sifatida berishni oʻrinli bilamiz).

Lingvistik geografiya lahja va shevalarni oʻrganishda ham ahamiyatlidir. Chunki ularning tarixiy taraqqiyot yoʻllarini belgilashda, fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarini oʻrganishda xalq tarixi va til tarixi bilan ularning tarqalish joylari bilan oʻzvi bogʻliq holda olib tekshiriladi. Masalan, oʻzaro umumiy

xusu-siyatga ega boigan Toshkent, Parkent, Piskent, Qarnob kabi shevalarning yoki janubiy Xorazm, shimoliy Buxoro, Forish-Bog'don, shimoliy o'zbek shevalari va-killari kabilarning turli joylarda o'troqiyat qolib sabablari, ulardagi umumiy til xususiyatlari, tarixi kabilarni hisobga olish va o'ziga xos tomonlarini asos qilib olib, ularning xaritalarini chizib berish hamda lingvistik atlasini yaratish muhim-dir. Bunday ishlarning amalga oshirilishi ko'rgazmaii tavsifiy qurol vositasini o'taydi.

Alohida hududlarda yashovchilar bir tilning turli shevalarida gaplashadigan kishilardir. Ular tilning lingvistik inikoniyatlari bilan birga tilga bog'liq boi-magan ekstralingvistik imkoniyatlar ta'sirida boiadi. Demak, lingvistik geog-rafia deganda aslida bir tilda gapirib, turli hududlarda yashovchi kishilarning shevalarini ilmiy asoslarga tayanib tadqiqotlar olib borish tushuniladi. U bilan tilning aniq bir hududdagi taraqqiyotini, ya'ni aniq bir dialekt (sheva, lahja)ning taraqqiyot yo'lini, uning milliy tilga bo'lgan munosabatini o'rgatadi, shuningdek, lingvistik geografiya dialekt(sheva, lahja)larning tabiatini, umumiy manzarasini, uning chegarasini aniqlash, shevalarni guruhlash yo'li kabi muhim masalalarni aniqlashga yordam beradi, Ma'ium bir shevani ikkinchi sheva bilan farqlash jarayonida ham lingvistik geografiya usulining yordami benihoya kattadir. Ling-vistik geografiya til tarixi va xalq tarixi uchun qimmatli bo'lgan ma'lum otlarni topib, dalillar vositasida ochib ham beradi.

Bu balisli muammo haqida XX asming 60-yillarida D.I.Edelmanning tadqiqotlari bu sohada birinchi ishlar sifatida e'ion qilingan hamda A.Shermatov (Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? T. Fan, 1980), A.Jo'rayev (Djuraev A. B. Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva. ADD. M.,1991. 38 s.) singari olimlar tadqiqotlarni amalga oshirishgan. Albatta, shevalarga geografik muhit bilan bog'liq holda lingvistik va ekstralingvistik shart-sharoitlar ham ta'siri sezilib turadi.Sababi, har bir sheva alohida geografik hududda yashagani kabi bir umumiy tilning, shu jumladan, o'zbek tilining shu hudud odamlari nutqiga xos fonetik, leksik, grammatik o'zgachaliklarni ham ifodalaydi. Maria shunday o'zgachaliklarga ega boiishgani uchun ham ular o'zbek tilining shevalari sanaladi. Masalan, togiik hududlardagi o'zbek shevalari tekisliklardagi o'zbek shevalaridan qisman boisa hamki farqlanib turgani kabi bu holni tumanlararo farqlanib turuvchi shevalar misolida ko'rish mumkin. Shuning uchun ham Shahrisabz shevasi bilan Yakkabog' shevasi, Kitob shevasi bilan Shahrisabz shevasi, G'allaorol shevasi bilan Forish shevasining, qarluq lahjasining qipchoq va o'g'uz lahjaridan fonetik, grammatik va leksik farqlari aniq bilinib turadi.

Ammo ular lingvo-geografik usulda xaritalarga tushirilmagan. Ba'zi bir olimlar, jumladan, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliyev, A. Shermatov, B.Jo'rayevlar tomonidan yaratilgan xaritalar borligi ilmiy manbalarda bir necha o'rinlarda aytilgan, ammo ular ommalashmagan, ya'ni bir butun monografik ki-tob holidagi o'zbek shevalarining lingvistik atlaslari (aniqrog'i xaritalari) haligacha yaratilmaganligi bor haqiqat ekanligini e'tirof etish vaqti keldi. Biroq rus va evropa tilshunosligida lingvistik geografiya usuli hilan ishtangan tadqiqotlar XIX asning 50-yillaridan boshlangan bo'lib, bugungi kunda ham amaiga oshiril-moqda. Natijada, o'rganilgan shevalarning lingvo-geografik xaritalari tuzilganligi va nashr etilganligini e'lon qilingan monografik tadqiqotlarda ko'rish mumkin. Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili lingvistik geografiyasi ma'ium otlari Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy, G'ozim Olim Yunusov, A. K. Borovkov, Ulug' Tursunov, V. V Reshetov, Sobirjon Ibrohimov, Shonazar Shoabdurahmonov, Bolta Jo'rayev, Abdug'ani Aliyev, Hisom G'ulomov, Xudoyberdi Doniyorov, A'zam Shermatov, Nazar Rajabov, Aziz Jo'rayev, M. Mirzaev, Karim Na-zarov, Yo.G'ulomov singari zukko olimlarning nomlari bilan bog'langan.

Shu bilan birga lingvistik geografiya davrga ko'ra ikki turga ajratiladi:

1) sinxron plandagi lingvistik geografiya;

2) diaxron plandagi lingvistik geografiya.

Ulardan biri hozirgi kundagi sheva, mahalliy dialekt, lahjalarning hududiy tarqalishini amaliy talqin, ilmiy tadqiq etib, shevashunoslikka oid bo'lgan *leksema, morfema, fonemalarni izomorfema, izoleksema, izofonema, fokus nuqta, lingvistik geografiya, o'zbek dialektologik atlas, struktur va zonal tuzilish, o'zbek tilini dialekt zonalashtirish kontseptsiyasi, dialekt zonasi va azonal hududlar, fokus nuqtaning qurshovi, dialekt zonasidagi orol hodisalar, dialekt zonasidagi zona periferiyasi* terminlari asosida o'rganib, sheva(lar)imozning lingvogeografik xaritasining shakllanishiga zamin yaratadi. Ikkinchisi esa ularning til tarixidagi tarqalishiga oid xarakterli holatlarni shevalarga oid tarixiy yozma manbalarning materiallari asosida tahlil etib, izomorfema, izoleksema, izofonema terminlari asosida fikr yuritadi. Ilmiy adabiyotlarning matnlarida areal usul va lingvistik geografiya usuli degan terminlar ham uchraydi. Bu usulda turli hududdagi shevalarni qiyosiy o'rganishga imkoniyat yaratiladi. Yuqorida aytib o'tilganlardan shunday xulosaga kelish mumkin:

1. Lingvistik geografiya termini sheva va areal terminlari bilan ma'lum ma'noda sinonimik xususiyatga ega bo'lgan terminlardan biri sanaladi. Areal termini rus tilidan o'zlashtirilgan termin bo'lib, lingvistik geografiya terminining ma'nosini ifodalaydi.

Sheva termini asosida esa tilning kichik bir qismi tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilsa, lingvistik geografiyada mana shu sheva ham lingvistik, ham geografik jihatdan tavsiflanib, sheva elementlarini o'zida jamlovchi lingvogeografik xarita(lar), shevalarning tasnifini o'zida aks ettiruvchi lingvistik atlaslar tuzish masalasini ilgari suradi. Ushbu masala hozirgacha bir necha o'zbek olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, (achchiq haqiqat bo'lsa hamki, aytish kerak) mukammal holatga keltirilmagan holda o'zbek shevashunosligida o'lda-julda qolib ketmoqda. Bunga sabab shevashunoslar bilan birga geograflarning o'zaro jiddiy hamkorligi bugungi kungacha amalda bo'lmaganligidir. Ayni vaqtda shevashunoslik sohasida lingvist shevashunoslar bilan geograflarning doimiy hamkorlikka asoslanadigan faoliyatiga zarurat sezilmoqda.

Kelajakda lingvistlar hamda geograflarning hamkorligini tiklab, o'zbek shevalarining lingvo-geografik xususiyatlarini o'zida birlashtirgan lingvistik atlaslar yaratilishi davr talablaridan biri hisoblanadi. Albatta, o'zbek tilshunoslari bilan geograflarning yuqorida aytib o'tilgan sohadagi ilmiy, amaliy hamkorligini kuchaytirish kerak. Shu yo'l bilangina shevalarimizning atlas(lar)ni, ya'ni lingvo-geografik xaritalarini tuzish o'rinli holatlardan biridir.

2. Lingvistik geografiya usuli esa turli o'zbek shevalarini bir-biri bilan solishtirib, qiyoslab o'rganish jarayonini anglatadi. Bunda izoglassa, izomorfema, izoleksema, izofonema degan terminlar faol ishlatiladi. Buning natijasida o'zbek shevalarini XX asrdan keyingi mukammal tasniflash uchun zarur bo'lgan ma'teriallar jamlanadi. Yuqoridagilardan anglashilib turibdiki, lingvistika bilan geog-rafiyaning o'zaro munosabati doimiy jarayonligini o'zbek shevalari materiallari asoslab turibdi. Shu bilan birgalikda lingvistik geografiya, lingvistik geografiya usuli, sheva va lahjalar bir-birini taqozo qiladigan terminlar sanaladi. Sheva materiallari lingvistik geografiya usulida o'rganilsa, ularning ishonchliigi ancha ortadi. So'zsiz, lingvistik geografiya, areal, lingvistik geografiya usuli va sheva terminlari zaminidagi ma'noni o'zida bir butun tarzda ifodalaydigan ilmiy tadqiqotlar asosida o'zbek shevalari yangicha tarzda mukammal o'rganish ishlari boshlanib, o'zbek shevalarining XXI asrdagi mukammal tasnifini ham yaratishga imkoniyat tug'iladi. Buning uchun sheva materiallarini ko'p yig'ish lozim.

Hozirgi vaqtda o'zbek dialektologiya fani sohasida lingvistik geografiya (lingvogeografiya)ga parallel ravishda yangi ilmiy yo'nalish bo'lgan geografik lingvistika ham yuzaga kelmoqda. Bu yangi sohaga tegishli fikrlar keyingi ishlarda beriladi.

Savollar

1. Lingvistik geografiya nimani o'rganadi?

2. Lingvistik geografiya usulida nima qilinadi?
 3. Lingvistik geografiya bilan kimlar shug'ullangan?
 4. Lingvistik geografiya usuli bilan shevalarni o'rganishdan maqsad nima?
 5. Lingvistik geografiyaga oid qanday terminlar faol qoilanadi?
- Adabiyotlar
- Shermatov A. Qashqadaryo oblastidagi o'zbek xalq shevalari atlas. T., Fan, 1979.
- Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? T., Fan, 1980.
- Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. T., 1962.
- Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek tilining dialektologik atlas. O'TA, 3.T., 1969.
- Avenesov R.I. Lingvisticheskaya geografiya i istoriya russkogo yazika // Voprosi yazikoznaniya. №6. M., 1952.
- Edelman D.I. Osnovnie voprosi lingvisticheskoy geografii. M., Nauka, 1968. S.112.
- Muxamedjanov K. Arealnoe issledovanie uzbekskix govorov yujnogo Kazaxstana. ADD. T., 1988. 44 s.
- Djuraev A. B. Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva. ADD. M., 1991. 38 s.
- ishayev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. T., Fan, 1990. 140 b.
- Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. T., Fan, 2005.
- Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996.
- Saparov M. Xorazm vohasidagi turkiy tillarning o'zaro munosati. T., Fan, 1988. 120 bet.
- Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek tilining dialektologik atlas // O'TA, T., 1969.
3. G'ulomov Yo.G. O'zbek xalq shevalarini lingvogeografik tekshirish // O'zbek tilshunosligining aktual masalalari. T., 1987. 20-25-betlar.

II. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tganda samarali qo'llanadigan o'qitishning pedagogik texnologiyalari haqida

Bugungi kunda boshqa fanlarda bo'lgani kabi ushbu fanga tegishli bo'lgan mavzularni ma'ruza, amaliy mashg'ulot va seminar shakllarida o'tishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalasi dolzarb masalalardan biri sifatida ilgari surilmoqda. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ikkinchi bir nom bilan o'qitishning interfaol usullari deb ataladi. Shu bilan birga ular ilg'or pedagogik texnologiya, ya'ni mahorat mezonini sanaladi¹¹. Shuning uchun hozirgi vaqtdagi tan-texnika talablaridan kelib chiqqan holda "O'zbek dialektologiyasi" fanining darslari jarayonida qo'llanadigan o'qitishning ba'zi bir pedagogik texnologiyalari (interfaol usullari) to'g'risida maxsus to'xtalish o'rinli hisoblanadi. Chunki ularni e'tiborga olmasdan turib, bugungi talabalar auditoriyasiga biror fandan darslar berish uchun kirish, bizningcha, mumkin emas. O'qitishning interfaol usullari tushuntirish, ko'rsatmali va texnika vositalaridan foydalanish kabi an'anaviy usullardan uning samaradorligi yuqori bo'lib, ular talabalarni shaxs sifatida shakllanishi, xususiy qobiliyatini oshirish, ijodiy mustaqilligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. O'qitish talaba faoliyatini gavdalantiradigan sharoitda olib boriladi va muammoli vaziyatlarni hal qilishga qaratiladi. Ta'lim bilim, ko'nikma va malakalarni guruh bo'lib, jurno faoliyatida birgalikda o'zlashtirish imkoniyatlari yuzaga chiqadi. Bu

¹¹ Emazarova M.S., Abdullayeva M. Ilg'or pedagogik texnologiya - mahorat mezonini. Navoiy, 2004. 56 bet.

jarayonlarda talabalar o'z fikrlash faoliyatida jonlanish yuz berib, faollik oshadi. O'quv mashg'uloti munozaraii holatlar, vaziyatlarga doir topshiriqlar va o'qitishning boshqa shakl va usullarida olib boriladi.

Ayni vaqtda zamonaviy darslarga qo'yiladigan talablarni shartli ravishda to'rtta guruhga ajratish o'rinli: 1) tarbiyaviy talablar; 2) psixologik talablar; 3) gigiyenik talablar; 4) didaktik talablar. Demak, zamonaviy darslar, eng avvalo, o'quvchi shaxsining ta'lim olish ehtiyojlarini mustaqil tarzda qondirishga o'rgatuvchi usullar majmuidir. Bularni e'tiborga olib, mazkur fandan dars (ma'ruza, amaliy mashg'ulot, seminar)larni o'tganda quyidagi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish mumkin:

1. Muammoli o'qitish (darsda o'qituvchi mavzuga oid muammolarni birin-ketinlikka asoslanib qo'yadi, guruhdagi talabalar esa ularni misollar vositasida hal qilishga harakat qilishadi. Bunda oxirgi xulosani o'qituvchi aytadi).

2. Muloqot texnologiyasi (darslarda o'qituvchi(lar) hamda talabalar o'rtasi-dagi muloqot amalga oshiriladi. Ushbu jarayonda ham boshqarish, etakchilik asosan o'qituvchi(lar)da bo'ladi).

3. Tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi texnologiya (Bunda ma'lum bir fanga oid bo'lgan bir qancha mavzular fikrlashish, munosabatlar bildirish uchun talabalar guruhlarini o'rtasiga tashlanadi va shu mavzularga nisbatan talabalar guruhlarini o'rtasida tanqidiy fikrlar aytiladi. Aytilayotgan fikrlarning to'g'ri yoki noo'rin- ligini o'qituvchi kuzatib boradi va munosabat bildirib boriladi).

4. O'qitishning tabaqalashtirilgan va individualashtirilgan texnologiyasi (Bu holda esa talabalarning mavzu doirasida aytilayotgan o'zlashtirgan va individual fikrlari e'tiborga olinadi).

5. Bumerang texnologiyasi (o'qituvchi talabalarni darsda va darsdan tashqirida ham fanning biror sohasiga tegishli bo'lgan turli adabiyotlar, shevalarga xos matnlar bilan ishlashga, o'rganilgan materiallarni yodda saqlab qolish, mazmunini yoki butun matnni so'zlab berishga, fikrni erkin holda bayon eta olishga hamda bir soatlik dars o'tish davomida auditoriyadagi barcha talabalarni mavzu doirasida o'rinli va qoniqarli tarzda baholay olishga intiladi).

6. Tarmoqlar texnologiyasi (o'quvchi-talabani mantiqiy fikrlash, umumiy fikr doirasini kengaytirish, mustaqil ravishda adabiyotlardan foydalanishga o'rgatish va shular asosida talabalarning ijodiy fikrlashni amalga oshirish).

7. Kartochka usuli. Bunda o'qituvchi dars vaqtida guruhdagi talabalarga alohida-alohida kartochkajarni berib, javob berishlarini so'raydi.

Bugungi kunda talabalarning mazkur fandan bilim saviyasini tez va ishonarli tarzda baholash uchun ham, so'zsiz, zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'qituvchilarimizning bu sohadan darslarini muvaffaqiyatli o'tishlariga yordam beradi.

Xullas, yuqorida aytilganlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ma'lum jihatlari bilan "O'zbek dialektologiyasi" fanidan talabalarimiz qiziqib tinglaydigan va o'rganadigan faol dars o'tish jarayonlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tganda qo'llanadigan o'qitishning pedagogik texnologiyalaridan namunalar

"Kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(ar)ni o'tishda ishlatish

O'zbek adabiy tilining o'zagi, asosi shevalarimiz ekanligi shevashunoslik sohasida ham ilmiy tadqiqotlarning shakllanishiga turtki bo'lib kelmoqda. Bu esa shevashunoslik sohasida ham iig'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish shartligi ifodalab turibdi. Insoniyat tarixida har bir

davrning o'z talablari va me'yorlari bo'lgani kabi bugungi XXI asming birinchi choragining ta'lim- tarbiyadagi muam-molaridan biri ilg'or hamda zamonaviy pedtexnologiyalarni amalda qo'llashr bilan bog'liqdir. Ayni vaqtda mamlakatimizdagi o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimida otiladigan barcha fanlarda yangi pedtexnologiyalarni amalda qo'llashr shartligi tabiiy bo'lgani kabi "O'zbek dialektologiyasi" fanidan (oliy ta'lim tizi-mining "O'zbek filologiyasi" yonaiishi tizimida) ma'ruza, seminar hamda amaliy mashg'ulot darslarini o'tishda ham yangi, zamonaviy pedtexnolgiyaiardan foydalanish zarurati tez-tez sezilmoqda.

Ushbu fan boshqa fanlardan umumiy jihatlardan o'xshashlikka ega bo'lga-nidek, xususiy jihatlardan esajiddiy farqlanishi ham ma'lumdir. Mana shu xususiy jihatlarini ochishda mavjud pedagogik texnologiyalarning hammasini ham, albatta, bu fan doirasida qo'llashning imkoniyati yo'qligini e'tirof etish lozim. Shularni e'tiborga olish bilan birgalikda "O'zbek dialektologiyasi" fanidan tuzilayotgan o'quv-uslubiy va o'quv qo'llanma, shuningdek, darsliklarga ham zamonaviy pedtexnologiyalardan shu fandan dars o'tish jarayonidagi bugungi kun uchun eng ma'qullarini (dars ishlanmalari sifatida ham) misollar vositasida tahlil va talqin etish bilan singdirish zarurati aniq-oydin sezilib turibdi. Bu ham kelajakda fanimiz sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga turtki bo'lishi mumkin. Bizning nazarimizda, ilmiy, ilmiy ommabop adabiyotlarda turli fanlarning misollari asosida tahlil va talqin etilgari pedagogik texnologiyalardan quyidagilarni "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda faol qo'llash mumkin boiadi (shuningdek, ilmiy adabiyotlarda talqin etilayotgan barcha pedtexnologiyalarni istalgan alohida bir fan doirasida qo'llashning imkoniyati umuman yo'qligi va bunday hol-larni talab qilish ham bugungi pedagogik nuqtayi nazaridan

¹Enazarov T., Tilovova Z., Jumanazarov J. "Kollektivga xos to'g'ri Vidan-to'g'ri miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda ishtatish // Ta'limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish. T., 2011. 336-338-betlar.

qaralganda kamchilik, aniqrog'i, xatoligini e'tirof etish o'rinli, lekin har bir pedagogik texnologiyaning o'ziga xos o'rni borligi bor haqiqatdir: 1) FSMU texnologiyasi; 2) keng ommaga xos miyaga hujum; 3) "Skarabey" texnologiyasi; kollektivga xos to'g'ridan tog'ri miyaga hujum.

Tez-tez ta'kidlanayotgan ayni shu pedtexnologiyalardan biri yoki bir nechasi bilan mazkur fandan amaliy mashg'ulot dars(lar)ini o'tganda rejalashtirilgan darsni muvaffaqiyatli ravishda boshlab, yakunlash mumkin bo'ladi. Shuning uchun ularning talqinini shu fanga oid mavzularning mazmuni va izohi bilan qisqacha tahlil etishni o'rinli bilib, ushbu ishda ulardan biriga to'xtaldik.

"Kollektivga xos to'g'ridan-tog'ri miyaga hujum" pedtexnologiyasini ayni shu fanning amaliy mashg'ulotlarida qoilanishi maqsadga muvofiq keladi. Sababi, amaliy mashg'ulotlarda talabalarning guruhlarini 15-20 kishilik guruhlardan tashkil topishi uning amalga oshirishga imkoniyat beradi. Amaliy mashg'ulotlar vaqtida "Transkripsiya", "Shevalar leksikasi", "Shevalarda so'z yasalishi" "Shevalarda turlanish", Shevalarda tuslanish" mavzularini bu pedtexnologiya bilan bemalol o'tish mumkin. Amaliy mashg'ulot faqat yozishgina emas balki talaba bajargan amaliy mashg'ulot matnini auditoriyada o'qib, fikrlashishi ham kirishini e'tiborga olsak, mazkur pedtexnologiyaning qoilanish o'rinlarining ko'pligini sezishimiz mumkin boiadi. Agar dars davomida mavzu doirasida bir necha talaba o'zi yozgan amaliy ishlarining matnlarini o'qishsa, guruhning qolgan talabarlari uni tinglashadi, o'z shevalarida uchramaydigan fonema va leksemalarni eshitib, ma'nolarini bilib olishi tabiiy hoi. Bunda savollar b'rib, aytilayotgan, tayyorlangan mavzu doirasi aniqlashtirib boriladi. Ikkinchi taiaba ham o'z amaliy ishi matnini o'qiganda talabalarning e'tibori jiddiy tortilayotganligiga shubha qilib boimaydi. Amaliy mashg'ulotlarda "Transkripsiya" mazusida ish olib borilganda talaba o'z shevasining materiallarini bayon etganda Transkripsiyada yozgan matnidagi turli tumanlik uni ham, kursdoshlarini ham diqqatini tortishi tabiiy holdir. Bu esa ilmiy bahsni, natijada, ma'lum bir shevaning materiallarini Transkripsiya qilishning murakkabligini, ammo amalga bajarish

mumkinligini ko'rsatadi. Juda ko'p talabalar o'z shevalariga oid materiallarni sheva vakillari nutqida ham qanday aytilganligini muhrlaydigan Transkripsiyada yozishdan boshda cho'chishadi xato qilib qo'ysam, degan o'yda bo'lishadi. Shuning uchun avval ularni transkripsiyada yozish va o'qishlarini nazorat qilish shart bo'ladi. Amaliy hamda seminar mashg'ulotlarida ularning yozgan transkripsion matnlariga e'tibor berilganda, ya'ni talaba va tinglovchilar tomonidan yozilgan matnlar o'z mualliflari tomonidan o'qilib, boshqalarning fikrlari, savollari va e'tirozlari eshitishganda talabalar o'zidagi yo'l qo'yilgan kamchiliklarni ajratib olishib, keyingi ishlarda takrorlamaydigan holga kelishadi.

Darslarni bu texnologiya bilan o'tganda, bizning nazarimizda, dialektologiya fanining quyidagi mavzular ustida ish olib borish maqsadga muvofiqdir: "Transkripsiya"(bunda sheva materiallarini qayd etish qulay bo'lgan yozuv tizimida ishlashni o'rganish va shevaga oid dialektizmlarni Transkripsiyada berish amalga oshiriladi), "Shevalar leksikasi"(ayni shu mavzuda talabalarga shevalar leksikasi va dialektizmlarning xususiyatlari va turlari to'g'risida ma'lumot berilib, shunday ma'lumotlar talaba biladigan sheva asosida yana jamlanadi), "Shevalarda so'z yasalishi" (mazkur o'rinda adabiy tildan sheva so'zlarining yasalishi asosan o'xshash bo'lsa-da, ma'lum bir farqli jihatlari borligi hani bayon qilingan holda talabalardan xuddi shunday ma'lumotlar ularning shevalari materiallari asosida jamlanishi talab etiladi), "Shevalarda turlanish" (har bir shevadagi turlanishning qisman adabiy tildan ajralib turishi alohida ajratib o'rganilayotgan shevaning misollari tahlili hamda talqini vositasida bayon etish so'raladi), "Shevalarda tuslanish" (ushbu mavzuga tegishli materiallar ham har bir shevada o'zgacha ko'rinishlarda ekanligi morfofonologik jarayonlar bilan bog'liqligi masalasi bayonini misollar asosida talqin etish mumkin bo'ladi). Sababi, mazkur mavzular har bir shevada oldingi shevani takrorlamaydigan darajadagi katta-kichik farqlarga egaligi bilan ilmiy jamoatchilikda e'tirof etilgan.

So'zsiz, bunda o'qituvchi(ustoz)ning roli, munosabati hal qiluvchi aha- miyatga egadir. Shunday qilganda, endi bimalol "Kollektivga xos to'g'ridan- to'g'ri miyaga hujum" amalga oshirilayotganini e'tirof etish o'rinli bo'lib qoladi. Bunda bir mavzu doirasida iloji boricha ko'p fikrlarni yozma hamda og'zaki shakllarda nisbatan mukammalroq jamlashni ta'minlash imkoniyati yuzaga chiqadi. Chunki unda ishtirok etayotgan hamma qatnashchilar birgalikda bitta muammo, ya'ni mavzuni o'z shevalariga oid misollari majmui bilan yechishadi. Mazkur pedtexnologiya vaqtida eng ko'p, ya'ni optimal qatnashchilar soni: 15 talabadan ortmasligi kerak. Ushbu pedtexnologiyaning davomiyligi: 1 (bir) soat-gacha bo'lishi tabiiy holdir. Bu muddatdan oshsa, talabalarning qiziqishi pasayadi, shuning uchun o'qituvchi vaqtni hisoblab yurish shart. Bir paralik darsning qolgan qismida o'qituvchi talabalarning yutuq va kamchiliklarini ko'rsatib, darsning mavzusini yakunlashga kirishadi. Bu usuldan samarali foydalanish ko'pincha ta'lim beruvchining shu fandan yillar davomida to'plagan tajribasi va pedagogik mahoratiga ham bog'liqligini e'tiborga olish lozim bo'ladi.

"Keng ommaga xos miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda foydalanish ¹

Har bir davrning o'z talablari va me'yorlari bo'lgani kabi bugungi XXI asrning birinchi choragining, aniqrog'i, mustaqillik yillarida mukammallashgan

¹Enazarov T. , Jumanazarova G."Keng ommaga xos miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda foydalanish // Ta'linda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish.T.,2011.239-241-betlar.

taim-tarbiyadagi asosiy va hal etilishi zarur boigan muammolaridan biri zamonaviy

pedtexnologiyalarni joriy etishda qiyinchiliklar bo'lsa-da, amalda qoi-lashr bilan bog'liqdir. "Shu ma'noda, qaysi sohani olmaylik, bu qishloq xo'jaligi bo'ladimi, ishiab chiqarish va ijtimoiy sohalar bo'ladimi, o'tgan yil davomida qanchadan-qancha mashaqatli sinov va muammolarni yengib o'tishga to'g'ri kelganini ta'kidlash lozim". Hozirgi vaqtda o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimidagi barcha fanlarda yangi pedtexnologiyalarni amalda qo'lashr shartligi tabiiy bo'lgani kabi mazkur fandan (oliy ta'lim tizimining "Q'zbek filologiyasi" yo'nalishi tizimida) ma'ruza, seminar hamda amaliy mashg'ulot darslarini o'qishda ham yangi, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish zarurati sezilmoqda.

Ushbu fan boshqa fanlardan umumiy jihatlardan o'xshashlikka ega bo'lganidek, xususiy jihatlardan esa jiddiy farqlanishi hammaga ravshandir. Mana shu xususiy jihatlarni ochishda yangi pedagogik texnologiyalarning hammasini ham, albatta, bu fan doirasida qo'lab bo'lmaydi. Shular bilan birgalikda "O'zbek dialektologiyasi" fanidan tuzilayotgan o'quv-uslubiy va o'quv qo'lamma, shuningdek, darsliklarga ham yangi zamonaviy pedtexnologiyalardan shu fandan dars o'qish jarayonidagi eng ma'qullarini (dars ishlanmalari sifatida ham) misollar vositasida tahlil va talqin etish bilan singdirish zarurati sezilmoqda. Ayni shu hoi ham kelajakda o'qitilayotgan fanimiz sohasidagi o'rganilayotgan zamon va hayot bilan uzviy bog'liqligini ta'minlagan holda ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga turtki bo'lishi mumkin. Shuning uchun, bizning nazarimizda, ilmiy adabiyotlarda turli fanlar misollari asosida tahlil va talqin etilgan pedtexnologiyalardan quyidagilarni "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'qishda faol qo'lash mumkin bo'ladir (shuningdek, ilmiy adabiyotlarda talqin etilayotgan barcha pedtexnologiyalarni istaigan alohida bir fan doirasida qo'lashning imkoniyati yo'qligi va bunday holni talab qilish ham pedagogik nuqtai nazaridan xatoligini e'tirof etish lozim bo'ladir):

a) FSMU texnologiyasi; b) "Skarabey" texnologiyasi; v) keng ommaga xos iniyaga hujum; g) kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum.

Ayni shu pedtexnologiyalar bilan mazkur fandan dars oiganda muvaffaqiyatli ravishda darsni boshlab yakunlash mumkin bo'ladir. Shuning uchun ularning talqinini shu fanga oid mavzularning mazmuni va izohi bilan qisqacha tahlil etishni o'rinli bildik. Ilmiy adabiyotlarda "Keng ommaga xos miyaga hujum" nomli pedagogik texnologiya to'g'risida fikr yuritiladi. Bu pedtexnologiyadan "O'zbek dialektologiyasi" fanidan ma'ruza darslarining oxirlarida va amaliy mashg'ulot darslarida foydalanish mumkin bo'ladir. "Shevalar fonetikasi", "Shevalar leksikasi". "Shevalarda so'z yasalishi" mavzularini ma'ruza sifatida oigandan so'nggi, keyingi dars(lar)da bu texnologiyadan samarali tarzda foydalanish mumkin. "Keng ommaga xos miyaga hujum"da auditoriyada o'qigan sheva vakillaridan o'z shevasiga oid unli va undoshlar (masalan, *o, u, a, ng, t, m, ng* tovushlarining ishlatilishi va qo'lanish o'rinlari), shevalarga oid dialektizmlar (misol uchun *giddi, zilmada, g'lvindi* kabi so'zlari)ni, shevalarga oid bo'lgan so'z yasalishi jarayoniga misollar sifatida keltirishda foydalanish o'rinli. Albatta, auditoriyadagilarning (60 kishigacha bo'lishi mumkin) fikrlarini yuqorida aytilgan mavzular doirasida shakllantirish va bir-biridan farqli misollarni keltirishga imkon beradi. Chunki "O'zbek filologiyasi" yo'nalishining 2-kurs talabalari guruhlariga bo'lingandan so'ng ham bir auditoriyada kamida besh-olti sheva vakillari ekanligini e'tiborga olinsa, ushbu pedtexnologiya talabalarni ancha o'ylab, fikrlasbga imkoniyat beradi.

Mana shuning natijasida sheva(lar)ga xos yangi-yangi fonetik jarayonlarni, dialektizmlarni, faqat shevalardagina ro'y beradigan so'z yasalishi jarayonining misollarini to'plab olishimiz mumkin bo'ladir. Bu texnologiya bilan dars o'tilganda shevalarning fonetik va morfologik belgilari bilan birgalikda shevalar leksikasi materiallari ham talaba(lar)ning imkoniyatlari doirasida e'tiborga olinadi, zarur materiallar jamlanadi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, o'zbek tili nihoyatda ko'p shevali ko'p lahja(3ta)li tillardan sanaladi. Undagi ayrim sheva

vakillari shevachilikka shu qadar moyilki, necha yillardan beri yagona o'zbek tilining o'qitilishiga qaramay, o'z shevasi so'zligini ishlatishni qo'lashmi afzal sanashlari saqlanib qolmoqda. Darhaqiqat, pedtexnologiyalarni o'rinli holda amalda qo'llash, ya'ni ularni fanning biror bir mavzusini o'tishda joriy etish jarayonida fan o'qituvchilaridan yillar mobaynida shakillangan pedagogik mahoratni talab qiladi. Shuning uchun ham "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda talqin etilayotgan mavjud pedtexnologiyalarni tanlab, saralab olib, qo'lash maqsadga muvofiqdir.

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda "FSMU" texnologiyasini qo'lash ¹

Boshqa fanlarda boigani singari "O'zbek dialektologiyasi" fanidan ham dars o'tish juda mas'uliyatli ishlardan biri ekanligini hamma biladi. Har bir davrning o'z talablari va me'yorlari boigani kabi bugungi XXI asrning birinchi choragining ta'lim-tarbiyadagi muammolaridan biri zamonaviy pedagogik texnologiyalarui amalda muvaffaqiyatli ravishda qo'lash bilan bog'liqdir. Ayni vaqtda o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimidagi barcha fanlarda yangi pedagogik texnologiyalarni amalda qo'lash shartligi tabiiy boigani kabi "O'zbek dialektologiyasi" fanidan (oliy ta'lim tizimining "O'zbek filologiyasi" yo'nalishi tizimida) ma'ruza, seminar hamda amaliy mashg'ulot darslarini o'tishda ham yangi, zamonaviy pedtexnologiyalardan foydalanish zarurati sezilmoqda. Ushbu fan boshqa fanlardan umumiy jihatlardan o'xshashlikka ega boiganidek, xususiy jihatlardan esa jiddiy farqlanishini

Enazarov T., G'oyibnazarova R. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda FSMU texnologiyasini qo'lash //Ta'limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish.T.,2011. 221-222-betlar.

shevalarga tegishli turli misollar vositasida ko'rsatiladi. Mana shu xususiy jihatlarni ochishda yangi pedagogik texnologiyalarning hammasini ham, albatta, bu fan doirasida qo'lib bo'lmaydi. Shular bilan birgalikda "O'zbek dialektologiyasi" fanidan tuzilayotgan o'quv-uslubiy va o'quv qo'llanma, shuningdek, darsliklarga ham zamonaviy pedtexnologiyalardan shu fandan dars o'tish jarayonidagi eng ma'qullarini (dars ishlanmalari sifatida ham) misollar vositasida tahlil va talqin etish bilan singdirish zarurati sezilmoqda. Bu ham kelajakda fanimiz sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga turtki bo'lishi mumkin. Bizning nazarimizda, ilmiy adabiyotlarda turli fanlar misollari asosida tahlil va talqin etilgan pedagogik texnologiyalardan quyidagilarni "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda faol qo'llash mumkin bo'ladi (shuningdek, ilmiy adabiyotlarda talqin etilayotgan barcha pedtexnologiyalarni istalgan alohida bir fan doirasida qo'llashning imkoniyati yo'qligi va bunday holni talab qilish ham pedagogik nuqtai nazaridan xatoligini e'tirof etish maqsadga muvofiq sanaladi): 1) keng ommaga xos miyaga hujum; 2) kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum; 3) FSMU texnologiyasi; 4) "Skarabey" texnologiyasi. Albatta, bulaming miqdorini oshirish mumkin.

Ayni shu pedtexnologiyalar bilan mazkur fandan dars o'tganda muvaffaqiyatli ravishda darsni boshlab yakunlash mumkin bo'ladi. Shuning uchun ulardan birining talqinini shu fanga oid mavzularning mazmuni va izohi bilan qisqacha talqin etish o'rinli holdir. Bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayonida ommalashib ketgan pedtexnologiyalardan biri FSMU texnologiyasi sanaladi. Usbu pedtexnologiya ham "O'zbek dialektologiyasi" fanidan ma'ruza darslarining yakuniy qismida va seminar hamda amaliy mas'ulot darslari o'tilgan vaqtlarda bemalol qo'llanishi mumkin. Albatta, amal qilayotgan har bir pedtexnologiya kabi buning ham o'tilayotgan fanimizning maqsad va vazifalari, shuningdek, mutaxassislik xususiyatlariga mos keladigan tomonlari bor.

Mazkur pedtexnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahs-munozaralar o'tkazishda yoki o'quv-seminar yakunida (tinglovchilarning o'quv serni-nari haqidagi fikrlarini bilish maqsadida) yoki o'quv rejasi asosida biron bo'lim o'rganib bo'lingach, qo'llanilishi mumkin, chunki bu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq-oydin holda bahslashishga, shu bilan bir qatorda o'quvchi talabalarning o'quv jarayonida egallagan bilim hamda ko'nikmalarini ilmiy asosda turli misollar vositasida tahlil etishga, nazariy va amaliy bilimlar majmuini talabalar qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatini o'rgatishga yo'naltiribdir. Masalan, sheva so'zligini maxsus yozib olingan sheva matnlaridan qidirishda, o'z shevasining fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini bayon etishda bu texnologiyaning o'rnini kattadir. Tavsiya qilinayotgan FSMU texnologiyasi amal qilayotgan vaqtda, ya'ni dars o'tish vaqtida quyidagi jarayonning bir butun tarzda tahlil hamda talqinini kuzatishimiz mumkin:

(F) - fikringizni bayon eting,

(S) - fikringizning bayoniga biron sabab ko'rsating,

(M) - ko'rsatgan sababingizni isbotlab, misol (dalil) keltiring,

(U) - fikringizni umumlashtiring.

Bularni amalga oshirish bilan shevashunoslikdagi biror bir mavzu doirasida (masalan, shevada dialektizmlar, etnografizmlar, onomastik birliklarning dialektal ko'rinishlari va ularning turlarini yig'ish hamda jamlash bilan bogliq mavzular) talabaniq bilimiga mos materiallarni yig'ib olish imkoniyati bo'ladi. Masalan, talabalarga bitta oraliq nazorat topshirig'i sifatida o'zlarining shevalariga oid fonetik, leksik yoxud grammatikaga oid materiallarni yig'ish topshirig'i (vazifasi) sheva xususiyatlarini ochib beruvchi maxsus mavzular tarzida aytilsa, xuddi shu pedtexnologiyadan loydalaniq holda uni bajarish va bajarilgan topshiriqni vaqtda, tez va aniq holda tahlil etish mumkin bo'ladi. Albatta, pedagogik texnologiyalarni o'rinli holda amalda

qoilash, ya'ni ularni fanning biror bir mavzusini o'ishda joriy etish jarayonida fan o'qituvchilaridan yillar mobaynida shakllangan pedagogik mahoratni talab qiladi. Shuning uchun ham "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'ishda mavjud pedagogik texnologiyalarni tanlab, saralab olib, qoilash maqsadga muvofiqdir.

III. Baholash savollari Joriy

baholash savollari

1-JN

1 -variant

- 1.O'zbek dialektologiyasining maqsad va vazifalari.
2. Transkripsiya va transliteratsiya.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

2- variant

1. Dialektologiyaning maktablarda o'qitishdagi ahamiyati.
2. Sheva va dialekt.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

3- variant

1. Dialektologiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi.
2. Lahja.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).

4- variant

1. Transliteratsiya.
2. Shevalarda tovush tushishi hodisasiga o'nta misol keltiring.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni fonetik jihatdan tahlil qiling.

5- variant

1. Fonetik transkripsiya.
2. Yudaxin tasnifi.
3. Shevangizga oid maqollarni yozib, ulami izohlang.

2- JN

1 -variant

1. Prof. V. V. Reshetov tasnifi.
2. Kartalashtirish va atlashtirish.
3. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.

2- variant

1. E.D.Polivanov tasnifi.
2. Transkripsiyaning tuzilishi.
3. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.

3- variant

1. G'ozli Olim tasnifi.
2. Shevalarni tasniflanishi masalasi.
3. Shevangizga oid matn(20ta maqol)ni transkripsiya qiling.

4- variant

1. Transkripsiya.
2. Shevalarda tovush ortishi hodisasiga o'nta misol keltiring.
3. Shevangizga oid matnni yozib, uni fonetik jihat dan tahlil qiling.

5- variant 1. Shevalarda unlilar.

2. Shevalarda frazeologizmlar (10ta misol).
3. Shevangizga oid topishmoqlarni yozib, ularni leksik tahlil qiling (izohlang).

3-JN-x

X-variant

Bunda talabaiarga test tuzishni vazifa sifatida berish kerak bo'ladi. Test miqdori 40(qirq)ta qilib olinsa, talaba fan mavzulari bo'yicha zarur mavzularni qamrab oladi. Albatta, test yozish topshiriq sifatida uyga yozish uchun beriladi. Unda darsda o'tilgan mavzular ham e'tiborda boiadi.

3- JN

1-variant

1. Shevalarda so'z tarkibida tovush ortishi.
2. Sheva so'zlarida tovush tushishi.
3. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o'zgarishlarini ko'rsating.

2-variant

1. A.K.Borovkov tasnifi.
2. O'zbek shevalarida unlilar.
3. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o'zgarishlarini ko'rsating.

3- variant

1. K.K.Yudaxin tasnifi.
- 2- O'zbek shevalarida undoshlar.
3. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o'zgarishlarini ko'rsating.

4- variant

1. Transkripsiyaning turlari.
2. Shevalarda assimilyatsiya hodisasi.
3. Shevangizga oid frazeologizmlarni yozib, ularni izohlang.

5-variant 1. Fonologik transkripsiya.

2. Shevalarda singarmonizm hodisasi.

3. Shevangizga oid bolalar o'yinlarining nomini yozing va izohlang.

4- JN

1- variant

- 1 .Shevalarda kelishik va egalik qo'shimchalari.
 2. Shevalarda so'z turkumlari.
 - 3.Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo'shimchalarini ko'rsating.
- 2- variant
1. Shevalarda ot so'z turkumi.
 - 2.Shevalarda tuslanish.
 3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo'shimchalarini belgilang.
- 3- variant
- 1 .Shevalarda fe'l so'z turkumi.
 2. Turlanish.
 3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qo'shimchalarini ko'rsating.
- 4- variant
- 1 .Shevalarda undoshlar.
 - 2.Shevalardagi antonimlarga lOta misol keltirib, izohlang.
 3. Shevangizga oid uy-ro'zg'or buyumlari nomini yozib, izohlang.
- 5- JN
1- variant
- 1 .Shevalarda so'z yasalishi.
 2. Shevalarda dialektal gap va uning ko'rinishlari.
 - 3.Shevangizga oid matnni yozib, undagi dialektal so'zlarni ko'rsating.
- 2- variant
1. Shevalarda fe'l so'z turkumi.
 - 2.Shevalarda gap boMaklari tartibi.
 3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi dialektal so'zlarni ko'isating.
- 3- variint
- 1 .Shevalarda sifat so'z turkumi.
 - 2.Shevalarda gap tartibi.
 3. Shevangizga oid matnni yozib, undagi dialektal so'zlarni ko'rsating.
- 1-ON
1 -variant
- 1 .Sheva leksikasiga xos xususiyatlar.
 2. Prof. E.D.Polivanov tasnifi.
 - 3.Shevalarda ko'plik.
 - 4.Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarga qisqa izoh bering.
- 2- variant
- 1.Shevaga oid fonetik xususiyatlar.
 2. Prof. I.I. Zarubin tasnifi.
 - 3.Shevalarda tuslanish.
 4. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarga qisqa izoh bering (Matn 30 ta gapdan iborat bo'lishi kerak).
- 3- variant
1. Professor V.V. Reshetov tasnifi.
 - 2.Shevaga oid fonetik xususiyatlar.
 - 3.Shevalar leksikasi.

Oraliq baholash savollari

4. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozing va undagi fonetik, leksik holatlarga qisqa izoh bering (Matn 30 ta gapdan iborat bo'lishi kerak).

4- variant

1. Shevangizga oid un'ilar.
2. Shevangizga oid ovqat nomlari (parcha va izohi).
3. Shevangizga oid xalq qo'shiqlari (parcha va izohi).
4. Shevangizga oid uv-ro'zg'or buyumlari nomlari (50tadan misol).

2-ON

1- variant

1. Shevangizga oid matnni transkripsiya qilib, uning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida maxsus to'xtaling.

2. Shevaga oid yuzta dialektal so'zni qayd etib, uni qisqacha izohlang.

2- variant

1. O'qi tuvchining ko'rsatmasi bilan shevashunoslikka oid maqola (yoki kitob qismlaridan biri)ni o'rganib, ma'ruza qilib berish.

2. Shevaga oid yuzta dialektal so'zni qayd etib, uni qisqacha izohlang.

Yakuniy nazorat uchun savollar

1 -variant

1. O'zbek dialektologiyasi kursining maqsad va vazifalari.
2. Shevalarda unililar tizimi.
3. Prof.K.K.Yudaxin tasnifi.
4. Shevalarda turlanish.
5. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

2- variant

1. O'zbek tilini o'qitishda mazkur fanning o'imi.
2. Transkripsiya va transliteratsiya.
3. Dialektal so'zlarning semantik guruhlari.
4. Prof. Fozi Olim tasnifi.
5. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

3- variant

1. Prof.V.V.Reshetov tasnifi.
2. Shevalarda tuslanish.
3. O'zbek shevalari sintaksisi.
4. Shevalarda uchraydigan fonetik hodisalar.
5. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

4- variant

1. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari.
2. Shevalarda tovush tushishi va ortishi hodisalari.
 3. Shevalarda so'z turkumlari (ot va sifat so'z turkumlari misolida).
4. Shevalarda ko'plik.
5. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot oering.

5- variant

1. O'zbek xalq shevalarini o'rganish usullari.
2. Shevalarda singarmonizm va assimilyatsiya hodisalari.
3. Shevalarda so'z turkumlari (fe'l va bog'lovchi so'z turkumlari misolida).
4. Shevalarda egalik qo'shimchalari.
- 5- Shevangiz/ga oid matnni transkripsiyada yozib, fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

IV. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan inustaqil ish savollari

1. O'zbek dialektologiyasining maqsad va vazifalari talqini.
2. Transkripsiya va transliteratsiyaga xos xususiyatlar.
 3. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).
4. Dialektologiyaning maktablarda ona tilini o'qitishdagi ahamiyati. 5. Sheva va dialekt hamda ularga xos holatlar.
 6. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).
7. Dialektologiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi va farqi.
8. Lahja nima?
 9. Shevangizga oid matnni yozib, uni transkripsiya qiling (20ta gap).
10. Prof. V. V. Reshetov tasnifi va uning yutuq, kamchiliklari.
11. Kartalashtirish va atlaslashtirish muammolari va yechimlari.
12. Shevangizga oid matn (20ta maqol)ni transkripsiya qiling.
13. E.D. Poivanov tasnifi hamda uning kamchiliklari.
14. Transkripsiyaning tuzilishi va uning muammolari.
15. Shevangizga oid matn (20ta maqol)ni transkripsiya qiling.
16. G'ozli Olim tasnifi va uning yutuq, kamchiliklari.
17. Shevalarni tasniflanishi masalasi va mukammal tasnifi.
18. Shevangizga oid matn (20ta maqol)ni transkripsiya qiling. 19. Shevalarda so'z tarkibida tovush ortishi hamda ularga misollar yozing. 20. Sheva so'zlarida tovush tushishi va unga misollar toping.
21. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o'zgarishlarini ko'rsating.
22. A.K. Borovkov tasnifi va uning yutuq, kamchiliklari.
23. O'zbek shevalarida unlilar va ularning ortishi, tushishi.
24. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o'zgarishlarini ko'rsating.
25. K.K. Yudaxin tasnifi va uning yutuq, kamchiliklari.
26. O'zbek shevalarida undoshlar hamda ularning tushishi.
27. Shevangizga oid matnni yozing va fonetik o'zgarishlarini ko'rsating. 28. Shevalarda kelishik va egalik qo'shimchalarining xususiyatlari.

29. Shevalarda soʻz turkumlarining dialektal xususiyatlari.
30. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qoʻshim- chalarini koʻrsating.
31. Shevalarda ot soʻz turkumi talqini.
32. Shevalarda tuslanish va uning koʻrinishlari.
33. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qoʻshim- chalarini koʻrsating.
34. Shevalarda feʼl soʻz turkumi va unga xos xususiyatlar.
35. Turlanish hamda uning koʻrinishlari.
36. Shevangizga oid matnni yozib, undagi kelishik va egalik qoʻshim- chalarini koʻrsating.
37. Sheva leksikasiga xos xususiyatlarini talqin qiling.
38. Prof. E.D.Polivanov tasnifning yutuqlari.
39. Shevalarda koʻplik va unga xos xususiyatlar majmui.
40. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarga izoh bering.
41. Shevaga oid fonetik xususiyatlar talqini.
42. Prof. i. I. Zarubin tasnifi va bu tasnifning kamchiligi.
43. Shevalarda tuslanishning ditalektologlar talqinidagi koʻrinishlari.
44. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarga izoh bering.
45. Professor V.V. Reshetov tasnifi.
46. Shevaga oid fonetik xususiyatlar.
47. Shevalar leksikasi.
48. Shevaga oid matnni transkripsiyada yozib, undagi fonetik, leksik holatlarni qisqa izohlang (Matn 30 ta gapdan iborat boʻlishi kerak).
49. Shevangizga oid matnni transkripsiya qilib, uning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida maxsus toʻxtaling.
50. Shevaga oid yuzta dialektal soʻzni qayd etib, uni qisqacha izohlang.
51. Oʻzbek dialektologiyasi kursining maqsad va vazifalari.
52. Shevalarda unlilar tizimi hamda ularga xos xususiyatlar.
53. Prof. K.K. Yudaxin tasnifining shevalarimiz tasnifidagi ahamiyati.
54. Shevalarda turlanish va unga xos holatlar.
55. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida maʼlumot bering.
56. Oʻzbek tilini oʻqitishda mazkur fanning oʻziga xos oʻrnini sharhlang.
57. Transkripsiya va transliteratsiya.
58. Dialektal soʻzlarning Semantik guruhleri va ularni izohlashga misollar keltiring.
59. Prof. Fozil Olim tasnifi.
60. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida maʼlumot bering.
61. Prof. V.V. Reshetov tasnifi va uning oʻzbek shevalari tizimidagi ahamiyati.

62. Shevalarda tuslanish.
63. O'zbek shevalari sintaksisi.
64. Shevalarda uchraydigan fonetik hodisalarni qayd eting.
65. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
66. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari, ulaming farqli hamda o'xshash jihatlari talqini.
67. Shevalarda tovush tushishi va ortishi hodisalari.
68. Shevalarda so'z turkumlari (ot va sifat so'z turkumlari misolida).
69. Shevalarda ko'plik.
70. Shevangizga oid matnni transkripsiyada yozib, uning fonetik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
71. Shevalarda bog'lovchi hamda ularga misollar keltiring.
72. Shevalarda egalik qo'shimchalarining qoilanishiga e'tibor bering va izohlang.
73. Shevalardagi taqlidiy so'zlarga misollar keltiring.
74. Shevalarda modal so'zlar va ularga oid xususiyatlarni misollar bilan sharhlang.
75. Shevalarda yuklamalarning qoilanishiga misollar keltiring.
76. Shevalarda undovlar hamda uiarning ma'nolari.
77. Shevalarda ko'makchilar va uiarning turlariga misollar keltirib, izohlang.
78. Transkripsiya muammolari hamda undan foydalanish zarurligini asoslang.
79. Shevalarni tadqiq etish muammolarini sanang va ularni izohlab bering. _
80. Shevalarning mukammal tasnifi deganda nimani tushunasiz? 81. Shevalar lug'atiga qanday so'zlarni kiritgan ma'qul?
82. "O'zbek tilida kelishiklar" nomli asarni kim yozgan?
83. Sheva nima?
84. Dialekt nima?
85. Oraliq shevalar nima?
86. Nega "O'zbek shevashunosligi"ni o'rganish va o'rgatish shart? 87. Shevalarda bo'g'in turlari.
88. Shevalarda undoshlar.
89. Shevalarda unlilar.
90. Transkripsiyaning turlari.
91. Shevalarda sodda gaplar.
92. Shevalarda gap bo'laklarining joylashuvi.
93. Shevalarda qo'shma gaplar.
94. Shevalarda kelishik qo'shimchalarining o'ziga xosligi.
95. Shevalarda kelishik qo'shimchalarini kim o'rgangan?
96. Shevalarda egalik qo'shimchalarini kim tadqiq etgan?
97. "O'zbek dialektologiyasi"ning o'rganish obyekti nima?
98. Shevalar sintaksisini kimlar o'rganishgan?
99. Shevalarda gap boiaklarining joylashuviga misollar keltiring.
100. "O'zbek xalq shevalari lug'ati"ning 1971 -yilgi birtomlik

nashrining yutuqlari haqida gapiring.

101. "O'zbek xalq shevalari lug'ati"ning 1971-yilgi bir tomlik nashrining kamchiliklari haqida so'zlang.

102. Shevalar so'zliklari bilan kcfp tomli "O'zbek xalq shevalari lug'a-ti"ni tuzish muammolari haqida gapiring.

103. Shevashunoslikka oid kimlarning asarlari bilan tanishsiz? 104. Shevalarimiz qanday va qay tarzda tasnif qilingan?

105. Shevangiz haqida maiumot bering.

106. Shevangiz da qancha kelishik bor?

107. Shevangizda gapning qanday turlari faol ishlatiladi?

108. Qaysi yoshdagi kishilardan sheva maiumotlarini yig'ish o'rinni?

109. Faqat shevangizdagina qo'llanadigan o'nta so'zni izohlang.

110. Sheva (lahja)ngiz to'g'risida ma'lumot bering.

111. Shevalarda leksikasi.

№1

O'zbek shevalarini tasniflashda yetakchi prinsiplarga nimalar kiradi?

A. hududiy, etnogenetik, lisoniyjisoniy hududiy yoki lingvoareal prinsiplar.

V. hududiy, etnik, lisoniy, lisoniy hududiy yoki lingvoareal prinsiplar.

G. hududiy, etnik, etnogenetik, lisoniyjisoniy hududiy yoki lingvoareal prinsiplar.

D. hududiy, etnik, etnogenetik, lisoniy hududiy yoki lingvoareal prinsiplar.

№2

Sheva deb nimaga aytiladi?

A. Sheva - biror tilning o'ziga xos punktuatsiyasi, etimologiyasi va grammatik xususiyatlarga ega bo'lgan eng kichik qismi.

V. Sheva - biror tilning o'ziga xos bo'lgan fonetik, leksik xususiyatlarini o'zida birlashtirgan eng kichik qismi.

G. Sheva - biror tilning o'ziga xos bo'lgan fonetik hodisalarini va xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismi.

D. Sheva - biror tilning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismi.

№3

O'zbek tilining oraliq shevalarini kimlar tadqiq etgan?

A. A. Jo'rayev, T. Qudratov, J. Abdullayev, N. Shoimova.

V. B. Jo'rayev, Z. Qudratov, F. Abdullayev, N. Shoimova.

G. B. Jo'rayev, T. Qudratov, F. Abdullayeva, N. Shoimova.

D. B. Jo'rayev, T. Nafasov, F. Abdullayev, N. Shoimova.

№4

Lahja deb nimaga aytiladi?

A. Lahja - grammatik, tarixiy va uslubiy xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.

V. Lahja - fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar majmuasi.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan tayyorlangan test savollari

G. Lahja - etimologik, grammatik xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar yig‘indisi.

D. Lahja - leksik, punktuatsion xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar jamul jami.

№5

Buxoro viloyati shevalarini kim o‘rgangan?

A. Sh.Shoabdurahmonov.

V. A.Shermatov.

G. X.Doniyorov.

D .M.Mirzayev.

№6

Dialektologiya nimani o'rganadi va o'rgatadi?

A. Dialektologiya tilshunoslik bir sohasi bo'lib, u biror tilning mavjud qonuniyatlarini o'rganadi va o'rgatadi.

V. Dialektologiya tilshunoslik bir sohasi bo'lib u biror tilning morfologiyasini o'rganadi va o'rgatadi.

G. Dialektologiya tilshunoslikning bir sohasi bo'lib, u biror tilning grammatikasini o'rganadi va o'rgatadi.

D. Dialektologiya tilshunoslikning bir sohasi bo'lib, u biror tilning mavjud dialektlarini, ya'ni mahalliy lahja va shevalarini o'rganadi va o'rgatadi.

№7

O'zbek tili shevalarini dialekt zonalashtirish kontsepsiyasini kim ilgari surgan?

A.A. Hamidov.

V.A.Rustamov.

G.A.Tojiyev.

D. A.Jo'rayev.

№8

O'zbek tilining o'g'uz lahjasini kimlar o'r gangan?

A. F.Abdullayev, K.K. Yudaxin.

V. F.Abdullayev, Yu.Jumanazarov.

G. F.Abdullayev, S. Yuunosov.

D. F.Abdullayev, L. Mahmudov.

№9

Dialektologiya fanining asosiy vazifalariga nimalar kiradi?

A.1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, leksik, sintaktik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo boiishi, taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning tarqalishi xaritalarini tuzish va shevalarni har tomonlama tasnfi qilish.

V.1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo boiishi va taraqqiyotida lahjalarning tutgan o'rnini; shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalar; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash ekstralingvistik holatlarni belgilash asosida har tomonlama yoritish.

G.1)ayrim sheva fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo boiishi va taraqqiyotida adabiy tilning o'mi; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishini 5) umumiy o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishini tasniflash.

D.1)shevalarning leksik xususiyatlari; 2) milliy tilning rivojiga ta'siri; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4)shevalarning o'zaro munosabatini har tomonlama tasniflash.

№ 10

Shevashunoslikda qanday metodlar faol qo'llanadi?

A. Qiyosiy, areal, kartografik, statistik, kadastrlash metodlari.

V. Qiyosiy-tarixiy, areal, kartografik, statistik, kadastrlash metodlari.

G. Qiyosiy-tarixiy, areal, kartografik, statistik metodlari D. Qiyosiy-

tarixiy, areal, statistik, kadastrlash metodlari.

№11

Dialektologiya fanining o'zbek tilini o'qitishdagi ahamiyati asosan kimlarga zarur?

A. Dialektologiya fanining o'zbek tilini o'qitishdagi ahamiyati asosan yozuvchilarga zarur.

V. Dialektologiya fanining o'zbek tilini o'qitishdagi ahamiyati asosan olim-tadqiqotchilar uchun zarur.

G. Dialektologiya fanining o'zbek tilini o'qitishdagi ahamiyati asosan ishchilar uchun zarur.

D. Dialektologiya fanining o'zbek tilini o'qitishdagi ahamiyati asosan ona tili o'qituvchisi va o'quvchilar uchun zarur.

№12

O'zbek shevalari sintaksisini o'rganishda kimlar tadqiqot olib borishgan? A.

F. Abduilayev, K.K. Yudaxin, A. Aliyev.

V. F. Abduilayev, Yu. Jumanazarov, A. Aliyev.

G. F. Abduilayev, A. Jo'rayev, A. Aliyev.

D. F. Abduilayev, A. Tojiyev, A. Aliyev.

№13

Transkripsiya deb nimaga aytiladi?

A. Til tovushlarini imkoniyat darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya deb ataladi.

V. Til tovushlarini tavsifiy darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya deb ataladi.

G. Til tovushlarini aniq ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya deb ataladi.

D. Til tovushlarini tarixiy jihatdan ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya deb ataladi.

№14

O'zbek shevalarining leksik tarkibida qanday qatlamlar bor?

A. Turkiy, noturkiy va o'zlashtirilgan leksik qatlamlar.

V. Turkiy va o'zlashtirilgan leksik qatlamlar.

G. Turkiy, yangi, qadimiy va o'zlashtirilgan leksik qatlamlar.

D. Qadimiy, turkiy va o'zlashtirilgan leksik qatlamlar.

№15

Transkripsiyaning qanday turlari bor?

A. Transkripsiyaning fonetik va transliteratsiya kabi turlari bor.

V. Transkripsiyaning fonetik va fonematik yoki fonologik transliteratsiya kabi turlari bor.

G. Transkripsiyaning sintaktik va fonematik transliteratsiya nomli turli bor.

D. Transkripsiyaning sintaktik, punktuatsion, fonetik transliteratsiya kabi turlari bor.

№16

Dialektal so'zlarning qanday Semantik guruhlari bor?

A. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamallari va boshqalar.

V. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamallari va boshqalar.

G. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, uy-ro'zg'or buyumlari atamallari va boshqalar.

D. Dehqonchilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamallari va boshqalar.

№17

Transliteratsiya nima degani?

A. Biror tilning yozma yodgorliklarini boshqa til yoki yodgorlik bosilayotgan xalqning mavjud yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiyadir.

V. Biror tilning yozma yodgorliklarini boshqa tillarga o'tkazishda kerak bo'lmaydigan yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiyadir.

G. Biror tilning yozma yodgorliklarini boshqa shevalargan o'tkazishda kerak bo'ladigan yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiyadir.

D. Biror tilning yozma yodgorliklarini, matnlarini boshqa iahja o'tkazishda kerak bo'lmaydigan yozuv tizimi orqali ifodalash transliteratsiyadir.

№18

Dialektal so'zlarning qanday tiplari bor?

A. Shevalarda dialektal so'zlarning morfologik, leksik-morfologik, Semantik va leksik tiplari mavjud.

V. Shevalarda dialektal so'zlarning fonetik, leksik-morfologik, semantik va leksik tiplari mavjud.

G. Shevalarda dialektal so'zlarning morfologik, fonetik, leksik- morfologik tiplari mavjud.

D. Shevalarda dialektal so'zlarning morfologik, fonetik, leksik- morfologik, semantik tiplari mavjud.

№19

Transkripsiya qaysi alifbolarida tuzilgan?

A. Transkripsiya lotin va xitoy alifbolarida tuzilgan.

V. Transkripsiya lotin va arab alifbolarida tuzilgan.

G. Transkripsiya lotin, arab va xitoy alifbolarida tuzilgan.

D. Transkripsiya rus (krii) va lotin alifbolarida tuzilgan.

№20

Shevalarda so'z yasashning qaysi turlari bor?

A. Affiksatsiya, konversiya va kompozitsiya usullari.

V. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari.

G. Affiksatsiya, fonetik va kompozitsiya usullari.

D. Affiksatsiya, ieksik-semantik va kompozitsiya usullari.

№21

Unlilarning transkripsion belgilari to'g'ri berilgan javobni toping.

A. A,0,U,0',V,K,D,b.

- V. 0,A,E,E,M,L,R,T>.
- G. E,M,L,U,0',L,0',S,A,S,0.
- D. E,A, 3, D ,U,0',0,0,T>,i.

№22

O'zbek shevalarida ko'plik qanday ifodalanadi?

- A. Morfologik (-lar,-nar,-la,) va sintaktik yo'l bilan(o'nta odam keldi).
- V. Morfologik (-lar,-nar,-la,).
- G. Sintaktik yo'l bilan(o'nta odam keldi).
- D. Morfologik-leksik (-lar,-nar,-la,) va sintaktik yo'l bilan(o'nta odam keldi).

№23

Qanday diakritik belgilar traskriptsiyada qoilanadi?

- A. .bir nuqta: - ikki nuqta, :: -ko'p nuqta, -lenis, -asper, -akut, X belgisi, >-o'tish belgisi, <- o'zgarish belgisi, //belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.
- V. bir nuqta, 9, ?, ::-ko'p nuqta, , -lenis, -asper, -akut, x belgisi, > - o'tish belgisi, <-o'zgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.
- G. bir nuqta, ::-ikki nuqta, -lenis, -asper, akut, x belgisi, >-o'tish belgisi,<-o'zgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, ?,!!!, (),kursiv.
- D. bir nuqta, : -ikki nuqta, ::-ko'p nuqta, -lenks, -asper -akut, XX-belgisi, >-o'tish belgisi,<- o'zgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.

№24

O'g'uz guruh shevalarida qanday kelishiklar mavjud?

- A. Bosh, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, qaratqich, jo'nalish va chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

№25

O'zbekiston lingvistik geografiya metodi bilan shevalari o'rganish qachondan boshlangan?

- A. 1940-yildan boshlangan.
- V. 1929-yildan boshlangan.
- G. 1956-yildan boshlangan.
- D. 1989-yildan boshlangan.

№26

Y-lovchi shevalarda qanday kelishiklar bor?

- A. Bosh, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, qaratqich, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, qaratqich, vosita, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

№27

Rossiyada lingvistik geografiyaning rivojlanishi kimning nomi bilan bogliq?

- A. A. N. Kononov nomi bilan bogliq?
- V. I.I.Sreznevskiy nomi bilan bogliq?

G. V.V. Reshetov nomi bilan bog'liq?

D. A.A.Koklyanova nomi bilan bog'liq?

№28

O'zbek shevalari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi? A.Turlanish, tuslanish, yasalish (so'z yasalishi va forma yasalishi). V.Tovush va ovoz jihatdan.

G.Turlanish va etimologiya jihatdan.

D. Turlanish hamda etimon jihatdan.

№29

Dialektologiya atlas deb nimaga aytiladi?

A. Biror tilning lingvistik xususiyatlarini ko'rsatadigan kartalar yigindisi dialektologik atlas deyiladi.

V. Biror tilning yoki dialektga xos xarakterli lingvistik xususiyatlarining tarqalishini aks ettiradigan kartalar yigindisi dialektologik atlas deyiladi.

G. Biror tilning grammatik xususiyatlarini ko'rsatib, asoslaydigan kartalar yigindisi dialektologik atlas deyiladi.

D. Biror tilning fonetik xususiyatlarini ko'rsatadigan kartalar yigindisi dialektologik atlas deyiladi.

№30

So'zning fonetik tuzilishi nimadan iborat?

A. So'zning fonetik tuzilishi tovushdan iborat bo'ladi.

V. So'zning fonetik tuzilishi bo'g'indan iborat bo'ladi.

G. So'zning fonetik tuzilishi unlidan iborat bo'ladi.

D. So'zning fonetik tuzilishi ohangdan iborat bo'ladi.

№31

O'zbek tilining dialektologik atlasini yaratishda kimlar ilmiy tadqiqot olib borgan?

A. V.V. Reshetov va F.A.Abdullayev ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

V. A.N. Kononov va H. Berdiyev ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

G. M.Mirzayev, A.Aliyev va A.Shermatov ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

D. A hamda G javoblar.

№32

Bo'g'iz undoshini toping.

A. Ch (s).

V. Ch(sch).

G ,H (h).

D.NG(h).

№33

Til oldi undoshlarini aniqlang.

A. t, d, s, z, ch(j), sh, dj, n, I, r.

V.t, d, v, s, z, ch, sh, dj, n, I, r.

G.t, d, ya, s, z, ch, sh, di, n, I, r.

D. t, d, f, s, z, ch, sh, dj, n, I, r.

№34

E. D.Poiivanov tasnifida nimalarga e'tibor

berilgan? A.Unlilarning ishtirokiga.
V. G va D javoblar.
G.Metisatsiya hodisasiga.
D.Gibridizatsiya hodisasiga.

№35

Fozi Olim tasnifida shevalar necha lahjaga bo'lingan?

A.Beshta.
V.Yettita.
G.To'qqizta.
D.Uchta.

№36

A.K.Borovkov o'zbek shevalarini necha dialektga bo'lgan? A.O'rt
o'zbek dialekti.
V.Shayboniy-o'zbek dialekti.
G. Barcha javoblar to'g'ri.
D.Alohida guruh shevalari.

№37

O'zbek tilining qorluq-chigil-uyg'ur lahjasiga necha guruhga bo'lingan?
A.Andijon,Buxoro, Samarqand, Navoiy.
V.Namangan, Termiz, Nukus, Urganch.
G. Farg'ona, Kattaqo'rg'on, Shimoliy o'zbek shevalari.
D. Farg'ona,Toshkent,Qarshi, Shimoliy o'zbek shevalari.

№38

O'zbek tilining oraliq shevalarini kimlar tadqiq etgan?

A. A.Jo'rayev, T.Qudratov, F.Abdullayev, N.Shoimova.
V. B.Jo'rayev, T.Nafasov, F.Abdullayev, N.Shoimova.
G. B.Jo'rayev, T.Qudratov, F.Abdullayeva, N.Shoimova.
D.B.Jo'rayev, T.Qudratov, F.Abdullayev, N.Shoimova.

Obyektni o'rganish jihatdan dialektologiya necha turga bo'linadi?

A.Obyektni o'rganish jihatidan dialektologiya ikki turlidir: 1) tasviriy morfologiya; 2)tarixiy morfologiya.

V. E.Obyektni o'rganish jihatdan dialektologiya ikki turlidir: 1) tasviriy dialektologiya; 2) tarixiy dialektologiya.

G.Obyektni o'rganish jihatdan dialektologiya ikki turlidir: 1) shevalarriing sintaksisi; 2) shevalarning fonetikasi.

D.Obyektni o'rganish jihatdan dialektologiya ikki turlidir: 1) dialektologiya; 2) tasviriy dialektologiya.

№40

lahja deb nimaga aytiladi?

A. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni etimologik, grammavtik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.

V. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni fonetik, morfologik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig' indisi.

№39

G. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.

D. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni leksik, punktuatsion xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.

№41

O'zbek tilining qarluq lahjasini kimlar o'rgangan?

A. S.Ibrohimov, Sh.Shoabdurahmonov, A. Jo'rayev, Yo.G'ulomov.

V. S.Ibrohimov, M.Shoabdurahmonov, B.Jo'rayev, Yo.G'ulomov.

G. S.Ibrohimov, Sh.Shoabdurahmonov, B.Jo'rayev, A G'ulomov.

D. S.Ibrohimov, Sh.Shoabdurahmonov, B.Jo'rayev, Yo.Giilornov.

№42

Dialektologikning asosiy vazifalariga nimalar oid?

A.)Jayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo boiishi va taraqqiyotida adabiy tilning tutgan o'rni, shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalari; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida har tomonlama tasniflash.

V.)Jayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida lahjalarning tutgan o'rni; shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalari; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash ekstralingvistik holatlarni belgilash asosida har tomonlama yoritish.

G.)Jayrim sheva fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida adabiy tilning o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi 5) umumiy o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishini tasniflash.

D.)Jayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, leksik, sintaktik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo boiishi, taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning tarqalishi xaritalarini tuzish va shevalarni har tomonlama tasnif qilish.

№43

Shevashunoslikda qanday metodlar faol qo'llanadi?

A. Qiyosiy, areal, kartografik, statistik, kadastrlash metodlari.

V. Qiyosiy-tarixiy, kartografik, statistik, kadastrlash metodlari.

G. Qiyosiy-tarixiy, areal, kartografik, statistik metodlari.

D. Qiyosiy-tarixiy, areal, statistik, kadastrlash metodlari.

№44

Transkripsiya deb nimaga aytiladi?

A. Til tovushlarini imkoniyat darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

V. Til tovushlarini aniq ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

G. Til tovushlarini tavsifiy darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

D. Til tovushlarini tarixiy jihatdan ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv

Transkripsiya deb ataladi.

№45

Kimlar «0‘zbek dialektologiyasi» nomli darsliklar yozgan?

A .V.V.Reshetov, K.Nazarov va N.Rajabov.

V. V.V.Reshetov, L. Karimova va N.Rajabov.

G. V.V.Reshetov, Sh.Turdiyev va N.Rajabov.

D. V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov va N.Rajabov.

№46

0‘zbek shevalari sintaksisini o‘rganishda kimlar tadqiqot olib borishgan?

A. F.Abdullayev, K.K Yudaxin, A.Aliyev.

V .F.Abdullayev, A.Jo‘rayev, A.Aliyev.

G.F.Abdullayev, Yu.Jumanazarov, A.Aliyev.

D. F.Abdullayev, A.Tojiyev, A.Aliyev.

№47

Transkripsiyasning qanday turlari bor?

A. Transkripsiyaning fonetik va transliteratsiya kabi turlari bor.

V. Transkripsiyaning sintaktik va fonematik transliteratsiya nomli turlari

bor.

G. Transkripsiyaning fonetik va fonematik yoki fonologik transliteratsiya kabi turlari

bor.

D. Transkripsiyaning sintaktik, punktuatsion, fonetik transliteratsiya kabi turlari bor.

O'zlashgan so'zlar qatlamida asosan qaysi tillarga oid so'zlar ko'p uchraydi?

- A. Arabcha, tojikcha, inglizcha, rus-internatsional so'zlar.
- V. Arabcha, tojikcha, yaponcha, rus-internatsional so'zlar.
- G. Arabcha, tojikcha, rus-internatsional so'zlar.
- D. Arabcha, tojikcha, mongolcha, rus-internatsional so'zlar.

№49

Fonetik transkripsiya deb nimaga aytiladi?

A. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud boigan ba'zi tovushlari yozuvda aks etirishdir.

V. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud bo'lmagan ba'zi tovushlari yozuvda aks etirishdir.

G. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud bolmagan ba'zi bir tovushbirikmalarini yozuvda aks etirishdir.

D. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud bo'lgan bir necha tovushlari yozuvda aks etirishdir.

№50

Unlilarning transkripsion belgilari to'g'ri berilgin javobni toping.

- A. A, O, U, O', V, K, D, -b.
- V. O, A, E, E, M, L, R, -b.
- G. E, A, a, 3, U, O*, O, O, i.
- D. E, M, L, U, O', L, O', S, A, S, O.

№51

Dialektal so'zlarning qanday semantik guruhlari bor?

A. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamallari va boshqalar.

V. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, uy-ro'zg'or buyumlari atamallari va boshqalar.

G. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamallari va boshqalar.

D. Dehqonchilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamallari va boshqalar.

№52

Undoshlardan qaysi birlari transkripsiyada qo'shimcha belgilar yordamida qo'llaniladi?

- A. N, F, G, N, N, Ch, Q, X, L.
- V. N, G, A, B, N, Ch, Q, X, M.
- G. N, F, G, N, O', Ch, K, J, M, T, S.
- D. F, G, NG, X, Q, O, A, L, R, T.

№53

Dialektal so'zlarning qanday tiplari bor?

A. Shevalarda dialektal so'zlarning morfologik, leksik-morfologik, Semantik va leksik tiplari mavjud.

V. Shevalarda dialektal so'zlarning fonetik, leksik-morfologik, Semantik va leksik tiplari mavjud.

G. Shevalarda dialektal so'zlarning morfologik, fonetik, leksik- morfologik, semantik va leksik tiplari mavjud.

D. Shevalarda dialektal so'zlarning morfologik, fonetik, leksik- morfologik, semantik tiplari mavjud.

№54

Qanday diakritik belgilar Transkripsiyada qo'llanadi?

A. .bir nuqta, ::-ikki nuqta, -,lenis, -asper, akut, x belgisi, >-o'tish belgisi,<-o'zgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, ?,!!!, (),kursiv.

V. .bir nuqta, 9, ?, ::-ko'p nuqta,, -lenis, -asper,-akut, x belgisi, > -o'tish belgisi, <-o'zgarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.

G. .bir nuqta,: - ikki nuqta,:: -ko'p nuqta,_ -lenis, -asper, -akut, X belgisi, >-o'tish belgisi, <- o'zgarish belgisi, //belgisi, / va -belgilari, (), kursiv.

D. .bir nuqta,: -ikki nuqta, ::-ko'p nuqta, -lenis, -asper -akut, XX-belgisi, >-o'tish belgisi,<- qisqarish belgisi, // belgisi, / va -belgilari, (), ??,kursiv.

№55

Qarshishevasida qanday kelishiklar bor?

A. Bosh, jo'nalish va o'rin-payt, chiqish kelishiklari.

V. Bosh, qaratqich, jo'nalish va o'rin-payt, chiqish kelishiklari.

G. Bosh, qaratqich, chiqish kelishiklari.

D. Bosh, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

№56

Lingvistik geografiya nimani o'rganadi?

A. Lingvistik geografiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u ma'lum hududda tarqalgan adabiy til hodisalarini o'rganadi.

V. Lingvistik geografiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u ma'lum hududda tarqalgan so'zlarnigina o'rganadi.

G. Lingvistik geografiya tilshunoslikning bir bo'iagi bo'lib, u ma'lum hududda tarqalgan fonemalarnigina o'rganadi.

D. Lingvistik geografiya tilshunoslikning bir boiagi bo'lib, u ma'lum hududda tarqalgan til (sheva) hodisalarini o'rganadi.

№57

O'g'uz guruh shevalarida qanday kelishiklar mavjud?

A. Bosh, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

V. Bosh, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

G. Bosh, qaratqich, jo'nalish va chiqish kelishiklari.

D. Bosh, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

№58

Lingvistik geografiya qayerlarda rivojlangan?

A. Xitoyda, Germaniyada, Rossiyada.

V. Angiliyada, Germaniyada, Rossiyada.

G. Frantsiya, Germaniyada, Rossiyada.

D. A va V javoblar to'g'ri.

№59

Dialektologiya atlas deb nimaga aytiladi?

A. Biror tilning lingvistik xususiyatlarini ko'rsatadigan kartalar yig'indisi dialektologik atlas deyiladi.

V. Biror tilning lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlarini ko'rsatadigan kartalar yig'indisi dialektologik atlas deyiladi.

G. Biror tilning yoki dialektga xos xarakterli lingvistik xususiyatlarining tarqalishini aks ettiradigan kartalar yig'indisi dialektologik atlas deyiladi.

D. Biror tilning fonetik xususiyatlarini ko'rsatadigan kartalar yig'indisi dialektologik atlas deyiladi.

№60

Farqona shevalarida qandaykelishiklar bor?

A. Vosita, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt vachiqish kelishiklari.

V. Bosh, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

G. Bosh, sabab, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

D. Bosh, qaratqich, jo'nalish, payt, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

№61

O'zbek shevalari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi? A. Turlanish hamda etimon jihatdan.

V. Tovush va ovoz jihatdan.

G. Turlanish va etimologiya jihatdan.

D. Turlanish, tuslanish, yasalish (so'z yasalishi va forma yasalishi).

№62

O'zbek tilining dialektologik atlasini yaratishda kimlar ilmiy tadqiqot olib borgan?

A. V.V. Reshetov va F.A. Abdullayev ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

V. A.N. Kononov va H. Berdiyev ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

G. M. Mirzayev, A. Aliyev va A. Shermatov ilmiy tadqiqotlar olib borgan. D. A hamda G javoblar.

№63

O'zbek shevalarida qanday fonetik hodisalar uchraydi?

A. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

V. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

G. Akkomodatsiya, etnonimlashuv, dissimilyatsiya, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

D. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, toponimlashuv, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

№64

«Lingvistik geografiya» nomli asami kim yozgan?

A. A. Tojiyev.

V. A. Shermatov.

G. V.V. Reshetov.

D. B.A. Larin.

№65

Til orqa undoshlarini aniqlang.

A. q (k-x), g (g-g'), ng (ng-ng'), x, h, q.

- V. q (k-x), g (g-g), ng (ng-ng), x, q, h(h).
G. q (k-q), g (g-g'), ng (ng-ng'), x, q, h.
D. q(k-q), g(g-g'), ng(ng-ng'), x, q, h(h).

№66

Dialektologik atlas tuzishda nimalarga e'tibor beriladi?

- A. Sintaksis, fonetika, leksika.
V. Uslubiyat, leksika, morfologiya.
G. Etimologiya, sintaksis, leksika.
D. Fonetika, morfologiya, leksika.

№67.

O'zbek xalq shevalari asosan qaysi usul asosida o'rganilishi maqsadga muvofiq?

- A. Sinxron usulda.
V. Qiyosiy usulda.
G. Tarixiy usulda.
D. Qiyosiy-tarixiy usulda.

№68

O'zbek xalq shevalarini o'rganishda qaysi rus olimlari ishtirok etgan? A.

- A.A.Shaxmatov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, E.D.Polivanov.
V. E.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov.
G. B.A.Serebrennikov, E.D.Polivanov, A.A.Shaxmatov, K.K.Yudaxin.
D. E.M.Pospilov, S.Qorayev, A.Rustamov, F.Abdurahmonov.

№69

K.K.Yudaxinning ikkinchi tasnifida o'zbek shevalari necha guruhga bo'lingan?

- A. Toshkent, Surxondaryo, Samarqand, Navoiy shevalari.
V. Toshkent, Andijon, Namangan, Xorazm shevalari.
G. Toshkent, Qo'qon, Buxoro, Qarshi shevalari.
D. Toshkent, Farg'ona, Qipchoq, Xiva, Shimoliy o'zbek shevalari.

№70

I.I. Zarubin tasnifida shevalarimiz necha guruhga bo'lingan? A. Xiva, Qarshi, Nukus, Andijon.

- V. Xiva, Urganch, Oqqo'rg'on, Samarqand.
G. Xiva, Farg'ona, Toshkent, Samarqand-Buxoro.
E. Xiva, Toshkent, Namangan, Denov.

№71

Gozi Olim shevalarni qanday lahjalarga bo'lgan?

- A. V, G va D javoblar.
V. O'zbek-qipchoq lahjasi.
G. Turk-barlos lahjasi.
D. Xiva-Urganch lahjasi.

№72

A.K.Borovkov o'zbek shevalarini necha guruhga bo'lgan? A. O'lovchi shevalar.

- V. E. A va D javoblar.

G.Y-lovchi shevalar.
D. A-lovchi shevalar.

№73

0'zbek tilining qarluq(-chigil-uyg'ur) lahjasining Farg'ona guruhi necha dialektdan iborat? A.Namangan,Andijon-Shahrixon,0'sh-0'zgan,Marg'ilon-Qo'qon dialektlari.
V.Andijon, Namangan, Farg'ona, Samarqand dialektlari. G.Samarqand,Surxondaryo, Nukus dialektlari.
D.Navoiy; Xorazm, Urganch, Quva dialektlari.

№74

Shevalarni o'rganish qaysi fanlarga maMumotlar beradi?
A.Shevalarni o'rganish qiyosiy tilshunoslik uchun ham, xalq tarixi uchun ham boy va qimmatli materialla. beradi.
V.Shevalarni o'rganish umumiy tilshunoslik uchun ham, til tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi.
G.Shevalarni o'rganish til tarixi uchun ham, xalq tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi.
D. Shevalarni o'rganish til tarixi uchun ham, geografiya fani uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi.

№75

Lahja deb nimaga aytiladi?

A. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni fonetik, ieksik va grammatik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.
V. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni fonetik, morfologik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.
G. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni etimologik, grammaiik xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.
D. Lahja - shu xususiyatlarni, ya'ni leksik, punktuatsion xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yig'indisi.

№76

Dialektologikning asosiy vazifalariga nimalar kiradi?

A. 1)ayrim sheva fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo boiishi va taraqqiyotida adabiy tilning o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabatini;
4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi 5) umumiy o'xshash xususiyatlariga ko' ra shevalarning tarqalishini tasniflash.
V.1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlarini; 2) milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida lahjalarning tutgan o'rni; shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalar; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi; 5) umumiy o'xshash ekstralingvistik holatlarni belgilash asosida har tomonlama yoritish.
G. 1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo boiishi va taraqqiyotida adabiy tilning tutgan o'rni, shu milliy tilga asos bo'lgan lahjalar; 3) shevalarning o'zaro munosabati 4)o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalishi 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida har tomonlama tasniflash.

D. 1)ayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, leksik, sintaktik xususiyatlari; 2) milliy tilning paydo bo'lishi, taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni; 3) shevalarning o'zaro munosabati; 4) o'xshash xususiyatlariga ko'ra sheva-laming tarqalishi; 5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning tarqalishi xaritalarini tuzish va shevalarni har tomonlama tasnif qilish.

№77

Transkripsiya deb nimaga aytiladi?

A. Til tovushlarini imkoniyat darajasida ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

V. Til tovushlarini aniq ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

G. Til tovushlarini tarixiy va tavsiiy jihatdan ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

D. Til tovushlarini tarixiy jihatdan ifodalash uchun xizmat qiladigan yozuv Transkripsiya deb ataladi.

№78

O'zbek tili shevalarini dialekt zonalashtirish kontsepsiyasini kim ilgari surgan?

A.A. Hamidov.

V.A.Rustamov.

G.A.Tojiyev.

D. A.Jo'rayev.

O'zbek tilining o'g'uz lahjasini kimlar o'rgangan?

A. F.Abdullayev, K.K. Yudaxin.

V. F.Abdullayev, S. Yunusov.

G. F. A bdu 11 ay e v, Yu. Jumanazaro v.

D. F.Abdullayev, L. Mahmudov.

№80

O'zbek tilining qipchoq lahjasini kimlar o'rgangan?

A. X.Doniyorov, B.To'rayev.

V. X.Doniyorov, B.Karimov.

G. X.Doniyorov, M.Mirzayev.

D. X.Doniyorov, B.Jo'rayev.

№81

Dialektal so'zlaming qanday semantik guruhlari bor?

A. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamalari va boshqalar.

V. Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, uy-ro'zg'or buyumlari atamalari va boshqalar.

G.Dehqonchilik, chorvachilik, ov, baliqchilik, binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamalari va boshqalar.

D. Dehqonchilik, ov, baliqchilik,binokorlik, uy-ro'zg'or buyumlari atamalari va boshqalar.

№82

№79

Shevalarda soʻz yasashning qaysi turlari bor?

- A. Affiksatsiya, konversiya va kompozitsiya usullari.
- V. Affiksatsiya, leksik-semantik va kompozitsiya usullari.
- G. Affiksatsiya, fonetik va kompozitsiya usullari.
- D. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari.

№83

Qarshi shevasida qanday kelishiklar bor?

- A. Bosh, joʻnalish va oʻrin-payt, chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, qaratqich, joʻnalish va oʻrin-payt, chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, qaratqich, chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, qaratqich, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.

№84

Fargʻona shevalarida qanday kelishiklar bor?

- A. Vosita, qaratqich, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.
- V. Bosh, qaratqich, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.
- G. Bosh, sabab, qaratqich, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.
- D. Bosh, qaratqich, joʻnalish, payt, oʻrin-payt va chiqish kelishiklari.

№85

Oʻzbek shevalari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?

- A. Turlanish hamda etimon jihatdan.
- V. Tovush va ovoz jihatdan.
- G. Turlanish va etimologiya jihatdan.
- Ü. Turlanish, tuslanish, yasalish (soʻz yasalishi va forma yasalishi).

№86

Oʻzbek shevalarida qanday fonetik hodisalar uchraydi?

- A. Akkomodatsiya, assimiyatsiya, unii va undosh tovushlarning tushishi, metateza.
- V. Akkomodatsiya, etnonimlashuv, dissimilyatsiya, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.
- G. Akkomodatsiya, assimiyatsiya, olmoshlashish, eliziya, unii va undosh tovushlarning tushishi, metateza.
- D. Akkomodatsiya, assimiyatsiya, toponimlashuv, eliziya, unli va undosh tovushlarning tushishi, metateza.

№87

Lab undoshlarini toping.

- A. p, f, a, v, m.
- V. p, b (bi), v, m.
- G. b, m, o, v, m.
- D. d, b, f, v, m.

№88

Samarqand tip shevalarida qanday unlilar bor?

- A. T, e, a, o, D, u.

V. a, 0, a, g, e, i.
G. a, D, s, i, o', e.
D. a, D, o' u, ch, i.

№89

Toshkent tip shevalarida qanday unlilar bor?

A. -b, e, a, D, o, u.
V. i, T, o', u, o',
G. i, o', T, u, o' .o.
D. o, u, o', t, i.

№90

Adabiy tilning shakilanishida qaysi shevalarning roli katta?

A. Andijon shevasining.
V. Buxoro shevasining.
G. Barchao'zbek shevalarining.
D. Farg'ona shevasining.

№91

0'zbek tilining qipchoq lahjasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat? A. Hozirgi zamon davom fe'lning *-djatir* qo'shimchasi bilan yasalishi.

V. A va G javoblar.

G. Jufit unlilarning mavjudligi, qaratqich-tushum kelishigi qo'shimchalarida n/d/t tovushlarining almashinishi, y undoshining dj undoshiga o'tishi.

D. Ettita kelishikka egaligi.

№92

0'zbek tilining qorluq-chigil-uyg'ur lahjasining Farg'ona guruhi necha dialektdan iborat?

A. Andijon, Namangan, Farg'ona, Samarqand dialektlari.
V. Namangan, Andijon-Shahrixon, 0'sh-0'zgan, Marg'ilon-Qo'qon dialekt-Iari.
G. Samarqand, Surxondaryo, Nukus dialektlari.
D. Navoiy, Xorazin, Urganch, Xiva dialektlari.

№93

0'zbek tilining qorluq-chigil-uyg'ur lahjasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

A. To'liq assimlyatsiya vaumlautlashish hodisalari bo'ladi.
V. Ch//T, L//N, H//X undoshlari almashinib qo'llanadi. G. Qaratqich-tushum qo'shimchalarida n/d/t tovushlarining almashinib turishi kuzatiladi.

D. A, V va G javoblar.

№94

V. V. Reshetov tasnifida o'zbek shevalari necha lahjaga bo'lingan?

A. Qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi.
V. Qipchoq va o'g'uz lahjalari.
G. Chigil lahjasi.
D. A va V javoblar.

№95

A. K. Borovkov o'zbek shevalarini necha dialektga bo'lgan? A. O'rt

- o'zbek dialekti.
- V. Shayboniy-o'zbek dialekti.
- G. Janubiy Xorazm dialekti.
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

№96

- E. D. Polivanov tasnifida asosan nimaga e'tibor berilgan?
- A. Unlilarning ta'siriga.
- V. Undoshlarning ta'siriga.
- G. Eronlashmagan va eronlashgan shevalarga.
- D. Eronlashgan shevalarga.

№97

- I.I. Zarubin tasnifida shevalarimiz necha guruhga bo'lingan?
- A. Xiva, Qarshi, Nukus, Andijon.
- V. Xiva, Urganch, Oqqo'rg'on, Samarqand.
- G. V va G javoblar.
- D. Xiva, Farg'ona, Toshkent, Samarqand-Buxoro.

№98

- E. D. Polivanov tasnifida nimalarga e'tibor berilgan? A. Unlilarning ishtirokiga.
- V. Undoshlarning ishtirokiga.
- G. Metisatsiya hodisasiga.
- D. G va D javoblar.

№99

- 0'zbek xalq shevaarining shakllanishi va taraqqiyotida turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri bormi, yo'qmi?
- A. Turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri yo'q.
 - V. Turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri sezilmaydi.
 - G. Turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri seziladi.
 - D. A va G javoblar.

№100

- 0'zbek tilining boshqa turkiy tillardan qanday farqi bor?
- A. Unlilarning kam qo'llanishi bilan.
 - V. Singarmonizm hodisasining zaifligi bilan.
 - G. Qo'shimchalarning ko'p qo'llanishi bilan.
 - D. O'zaklarning ko'p ishlatilishi bilan.

“0'zbek dialektologiyasi” fanidan ainaliy mashg'ulotlarni tashkil qilish uchun mashqlar majmui

Bu fanni yaxshi o'zlashtirishda ma'ruzalar bilan birga amaliy mashg'ulot darslarining ahamiyati juda ham katta hisoblanadi. Biz “0'zbek dialektologiyasi” fanining o'ta boiimi yuzasidan amaliy. mashg'ulotlar uchun namunaviy mashqlarni tayyorladik, dars jarayonida qo'Mlashni o'rinni deb bilamiz. Albatta, bu mashqlar ham darslar davomida va kelajakda yana

ham mukammallashib, sayqallashib boradi.

1. Transkripsiya bo'yicha mashqlar

1.1 -mashq.

Transkripsiyadayozishni o'zingiz mashq qiling.

1.2- mashq.

Transkripsiyada o'nta sozni shevadan yozing.

1.3- mashq.

Transkripsiyada o'nta gap yozing va o'qing.

Namuna: *il^muOm, 6y c^ant en-üypmnr b doua içbÜHan qoi-bnm-b.*

1.4- mashq.

Transkripsiyada o'nta maqol yozib, izohlang.

Namuna: *Boxt topilmaydi, yaratildi.*

1.5- mashq.

Transkripsiyada o'nta gap yozing va o'qing.

Namuna:

Ko3bHb 3nn uyMca apKüib bnda mypynmb. Lily 6ms« apxm bHbda itypd depdb.

1.6- mashq.

Transkripsiyada o'nta gap yozib, izohlab bering.

1.7- mashq.

Transkripsiyada o'nta maqol yozib, tushuntiring.

Namuna:

Pdrtnb ç amp yK,i<^N3, cyn^anza.

1.8- mashq.

Transkripsiyada o'ntadan frazeologizm hamda maqol yozib, tushuntiring. Namuna:

Yuragi yorildin (qo'rqdi).

1.9- mashq.

Transkripsiyada o'ntadan yor-yor hamda frazeologizm yozib, o'qing. Namuna:

HbiJi3M3 .ubznaMa,

Tou ceHbKb, ibp- u:p.

9cm-)H3Cb mwuadaii,

Yu ceHbKb, yOr- iop.

1.10-mashq.

Transkripsiyada shevaga xos o'ntadan qarg'ish yozib, tushuntiring. Namuna: *Djling qoraligini bilishsin.*

1.11-mashq.

Transkripsiyada shevaga oid o'ntadan maqto'v, alqovli gaplar yozib, izohlang.

Namuna: *Baraka Op.*

1.12-mashq.

Transkripsiyada o'ntadan vylgarizm(qo'pol so'z)larni yozib, tushuntiring.

1.13-mashq.

Transkripsiyada o'z ismingiz, familiyangizni, do'stlaringizning ismi, sharifmi yozib bering.

1.14-mashq.

Transkripsiyada xalq qo'shiqlaridan o'nta misol yozing.

Namuna: *Pbpb.u KOVHS: KbUM3UM3ii uoxpcbiib oudbpbn,*
Hanz3C3P3 meuM3UM3n, itypdK oaapbM K,OH i(mm)

1.15-mashq.

Transkripsiyada xalq qo'shiqlaridan allaga o'nta misol yozib, izohlang. Namuna:

y3aneucu mammnuK,
d633JI3pU U3iptM.'TUK.
Mu3su, X3pae, USK Oj13.
63H3M, aqwuiuK.

1.16- mashq.

Transkripsiyada topishmoqlarga o'nta misol yozib, izohlang.

1.17- mashq.

Transkripsiyada xalq maqotlariga o'nta misol yozib, izohlang.

2. Fonetika bo'yicha mashqlar

2.1- mashq.

Unlilarga izoh bering.

Namuna: 3 - orqa qator lablanmagan a tipidagi ochiq unli tovush, a unlisidan taraqqiy etib, bu tovush o-lovchi o'zbek shevalarida keng tarqalgan. Masalan, *Toshk. Marg'* . oDjio // Qo'qon. A a l s kabi.

2.2- mashq.

Undoshlarga izoh bering.

Namuna: v — lab-lab v. Lab-tish v undoshi uchrasa, alohida izohlash zarur.

2.3- mashq.

Shevangizdagi unlilarni izohlang.

Namuna: Shevamizda a, 3 unliari farqlanadi.

2.4- mashq.

Shevangizdagi undoshlarni talqin qiling.

Namuna: Shevamizda v, v' undoshlari farqlab aytiladi, yoziladi.

2.5- mashq.

Shevangizdagi nutq tovushlariga izoh bering.

2.6- mashq.

Shevangizdagi nutq tovushlari qatnashgan so'zlarni yozib, izoh bering.

2.7- mashq.

Shevangizdagi maqollarni yozib (15tadan gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.8- mashq.

Shevangizdagi frazeologizmlarni yozib (15tadan gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.9- mashq.

Shevangizdagi suhbatlarni yozib (20tadan gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni

izohlang.

2.10- mashq.

Shevangizdagi yor-yorlarni transkripsiyada yozib (25tadan gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.U-mashq.

Shevangizdagi qo'shiqlarni transkripsiyada yozib (30tadan gapi bo'Msin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang.

2.12-mashq.

Shevangizdagi frazeologizm va maqollarni transkripsiyada yozib (20ta gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang, fonetik hodisalarni ko'rsating.

2.13- mashq.

Shevangizdagi yor-yorlar hamda subhatiarni transkripsiyada yozib (20ta gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang. Ulardagi fonetik hodisalarni ko'rsating.

2.14- mashq.

Shevangizdagi qo'shiqlardan matnlarni transkripsiyada yozib (25tadan gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang. Ulardagi fonetik hodisalarni ko'rsatib o'ting.

2.15- mashq.

Shevangizdagi eng yaxshi matnlarni transkripsiyada yozib (30tadan gapi bo'lsin), u(lar)dagi unli, undoshlarni izohlang. Ulardagi fonetik hodisalarni ko'rsatib izohlang.

3. Leksikologiya bo'yicha mashqlar

3.1- mashq.

Shevangizga oid dialektal so'zlar(15ta)ni transkripsiyada yozing.

Namuna: ena (ona), g'ilvinda (somsaning bir turi).

3.2- mashq.

Shevangizga oid dialektal so'zlar(15ta)ni transkripsiyada yozib, izohlab bering. '

Namuna: aa*y (\a>KB), a H e T a (acra).

3.3- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan ovqat nomlariga oid so'zlar(20ta)ni transkripsiyada yozib, izohlang.

Namuna: piyDva (suyuq ovqat), g'ilvinda (somsaning bir turi).

3.4- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan kiyim nomlariga oid so'zlar(20ta)ni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

Namuna: gupicha (kiyim turi), Maaajib (moxii beji6or).

3.5- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan dehqonehilikka oid so'zlar(2.5ta)ni transkripsiyada yozing.

Namuna: makka (makkajuxori), bo'day (bo'g'dny).

3.6- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan uy jihozlari nomlariga oid so'zlar(25ta)ni transkripsiyada yozib bering.

Namuna: padda (parda), tamba (eshik).

3.7- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan qarindosh-urug'nomlariga oid so'zlar(30ta)ni transkripsiyada yozib, o'qib bering.

Namuna: джъздэ (почча), qayni (qayin uka).

3.8- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan sinonimlarga oid so'zlar(30ta)ni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

3.9- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan antonimlarga oid so'zlar(35ta)ni transkripsiyada yozib, izohlang.

3.10- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan paronimlarga oid so'zlar(35ta)ni transkripsiyada yozib oling.

3.11- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan omonimlarga oid so'zlar(40ta)ni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

3.12- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan hunarmandchilikka oid so'zlar(40ta)ni transkripsiyada yozib, izohlab bering.

3.13- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan chorvadorchilikka oid so'zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib, izohlang.

Namuna: инск (sigir), ешкү (echki).

3.14- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan do'ppiduzlar qo'laydigan so'zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib oling.

3.15- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan o'yin nomlariga oid so'zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib, izohlab ko'rsating.

Namuna: еhillik, Бэппэк.

3.16- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan kelinlar uyi bezagi nomlariga oid so'zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib, izohlang.

3.17- mashq.

Shevangizda qo'llanadigan oziq-ovqat nomlariga oid so'zlar(45ta)ni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

Namuna: тоддинг(bo'dring), ч о р з к (non).

4.Soz yasalishi bo'yicha mashqlar

4.1-mashq.

So'z yasalishi nima, unga bir necha misollar keltiring.

So'z yasalishi - bu so'zga qo'shimcha va so'z qo'shish bilan yangi so'z yasash.

Namuna: nina-chi, k t>i c bi M -M a (xacfrn бyJTMa, TopTHHMa).

4.2- mashq.

Soʻz yasallshiga shevadan inisollar toping.

Namuna: 6bJT6bJi-ro: (6yji6y^nrve), 3H.aaM-.nM (HXIUH).

4.3- mashq.

Soʻz yasallshiga shevangizdan misollar sharhlang.

4.4- mashq.

Soʻz yasallshiga shevalardan misollar topib. yasovchi qoʻshimchalami izohlang.

4.5- mashq.

Soʻz yasallshiga turli shevadan misollarni tushuntiring.

4.6- mashq.

Soʻz yasallshiga shahar shevalaridan misollar topib koʻrsating.

4.7- mashq.

Soʻz yasallshiga qipchoq shevalaridan misollar keitiring.

4.8- mashq.

Soʻz yasallshiga oʻgʻuz shevalaridan misollar toping.

4.9- mashq.

Soʻz yasallshiga Fargʻona shevalaridan misollar topib, izohlang.

4.10- mashq.

Soʻz yasallshiga Qarshi shevasidan misollarni topib, sharhlang.

4.11- mashq.

Soʻz yasallshiga Xorazm shevalaridan misollarni tushuntiring.

4.12- mashq.

Soʻz yasallshiga Shimoliy oʻzbek shevalaridan misollar toping.

4.13- mashq.

Matn yozib, undagi soʻz yasallshini koʻrsating.

4.14- mashq.

Matnlar yozib, ulardagi soʻz yasallshini misollar bilan izohlang.

4.15- mashq.

Kishilar suhbatini matn qilib yozib, soʻz yasallshiga undan misollar keitiring.

5. Morfologiya boʻyicha mashqlar

5.1- mashq.

Shevaiigizga oid egalik qoʻshimchalariga misolni soʻzlarda qoʻllab transkripsiyada yozib, izohlang.

Namuna: **wi.)Ku33ax.** OTiJiafibM, 6wi3HiHr, 6'bJi9H'b, G-bJiawiMM, 6'bJi3ii'b3, b'bJiafi-b.

5.2- mashq.

Shevaga oid kelishik qoʻshimchalariga misolni soʻzlarda qoʻllab transkripsiyada yozing.

Namuna: balam, »Kam, balamding, aKamding, balamdbi, axamdbi, balama, SKoma, balamda, aKamda, balamnan, aKamnan

5.3- masliq.

Shevangizga oid kelishik va egalik qo'shimchalariga misolni so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlab bering.

5.4- mashq.

Shevangizga oid hozirgi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlang.

5.5- mashq.

Shevangizga oid keiasi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozing.

5.6- mashq.

Shevangizga oid o'tgan zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlab ko'rsating.

5.7- mashq.

Shevangizga oid hozirgi va o'tgan zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlang.

5.8- mashq.

Shevangizga oid o'tgan, hozirgi va keiasi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib qo'ying.

5.9- mashq.

Shevangizga oid egalik, o'tgan, hozirgi va keiasi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozing.

5.10- mashq.

Shevangizga oid egalik, kelishik, shuningdek, o'tgan, hozirgi va keiasi zamon qo'shimchalarini so'zlarda qo'llab transkripsiyada yozib, izohlang.

5.11- mashq.

Shevangizga oid asliy sifatlarga misollarni transkripsiyada yozib, ko'rsatib bering.

5.12- mashq.

Shevangizga oid atoqli ot(kishi ismi, toponim,etnonim)!arga misollarni transkripsiyada yozib, o'qing.

5.13- mashq.

Shevangizdagi taqlid va sonlarga oid misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

5.14- mashq.

Shevangizga oid undov, bogiovchilarga misollarni transkripsiyada yozib, belgilang.

5.15- mashq.

Shevangizga oid ravish, olmosh va sifatlarga misollarni transkripsiyada yozib, ko'rsating.

6.1- mashq.

Shevalarga oid so'z birikmalariga misollarni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

Namuna: yaxshi balo.

6.2- mashq.

Shevalarga oid so'z birikmalari va gaplarga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

Namuna: qurbaqaning geshi. Вы уэгэжэп, Ыы уогэжэн, Ыът заMанда Ыг **pūshsho** boganaKan. U shunaqanggb zaibmaiongki har qanaqa namaqulgarchlby larrb

qblavurareion¹².

6.3- mashq.

Shevalarga oid sodda gaplarga misollarni transkripsiyada yozib, miqdorini sanang, sharhlang.

6.4- mashq.

Shevalarga oid sodda gapning bir sostavli turlariga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

6.5- mashq.

Shevalarga oid sodda gapning darak, so'roq, buyruq turlariga misollarni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

6.6- mashq.

Shevalarga oid qo'shma gapning darak, so'roq, buyruq turlariga misollarni transkripsiyada yozing.

6.7- mashq.

Shevalarga oid qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlariga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

6.8- mashq.

Shevangizga oid sodda gapning bir sostavli turlariga misollarni transkripsiyada yozib, tushuntiring.

6.9- mashq.

Shevangizga oid sodda gapning darak, so'roq, buyruq turlariga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

6.10- mashq.

Shevangizga oid qo'shma gapning darak, so'roq, buyruq turlariga misollarni transkripsiyada yozing.

6.11- mashq.

Shevangizga oid qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlariga misollarni transkripsiyada yozib, izohlang.

6.12- mashq.

Shevangizga oid matn(lar)ni yozib, undagi sodda va qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlariga misollarni transkripsiya qilib, o'qib bering.

6.13- mashq.

Shevangizga oid matn(lar)ni yozib, undagi sodda va qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlarining sonini aniqlab, misollarni transkripsiyada yozing.

6.14- mashq.

Shevalarga oid matn(lar)ni yozib, undagi sodda va qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlarining sonini aniqlab, misollarni transkripsiyada yozing.

6.15- mashq.

Shevalarga oid matn(lar)ni yozib, undagi sodda va qo'shma gapning bog'langan va bog'lovchisiz turlarining sonini aniqlab, misollarni transkripsiyada yozing va ularning

¹² Juda kam o'rinlarda namuna berdik. Sababi, mashqlar talabi ancha lushunarli.

kamligini tushuntiring.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan amaliyot

Kirish

Har bir fanning nazariy hamda amaliy kurslari - qismlari mavjud. Agar fan faqat nazariyadan iborat bo‘lganda bugungi fan-texnika taraqqiyoti yuzaga kelmagan bo‘lardi. Fanning uzluksiz rivojlanib borishi nazariya va amaliyot (praktika)ning o‘zaro mutanosib bo‘lishini talab etadi. Albatta, nazariya amaliyotda o‘z natijasini topmas ekan, u quruq gapdan bo‘lak narsa emas. Shuning uchun ham qadim-qadimdan kishilar aytilgan har bir narsaning hayotdagi izini, o‘rnini, qo‘llanishini izlab, qidirib topishgan hamda kuzatishganki, natijada fan, texnika va madaniyat rivojlangan.

Oddiylikdan murakkablik sari borish tufayli kishilik jamiyatida o‘shisi o‘zgarish bo‘lgan. Bunday o‘zgarish, albatta, yangilikning eskilik ustidan g‘alabasi bilangina yuzaga kelganligini hamma biladi. Shu sababli ham oliy va o‘rta-maxsus ta‘lim tizimida pedagogik, o‘quv, ishlab chiqarish, dialektologik va uzluksiz amaliyot keng qo‘llanib kelinmoqda.

Yuqorida qayd qilib o‘tilgan amaliyotlardan biri “O‘zbek dialektologiyasi” fani bo‘yicha joylarda o‘tkaziladigan amaliyotdir. Ushbu amaliyotga talabalarni olib borish Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti (oldingi ToshDU)da XX asrning oltmishinchi yillaridan boshlab o‘tkazila boshlangan bo‘lib, hozirgacha amaldadir. Unga ko‘ra har yili kunduzgi bo‘limning ikkinchi kurs talabalari rejalashtirilgan ma‘lum bir hududning shevasini o‘rganib, u asosida shevaga oid inateriallarni yig‘ib kelishadi. Talabalar sheva vakillari bilan suhbatlashib, nazariy ma‘lum otlarni amaliy ma‘lum otlar bilan muqoyasa qilishlarining natijasi ijobiy bo‘lishi aniq. Talabalar o‘zlarining shevalaridan boshqa bir shevani eshitib, ma‘lum bir dastur asosida o‘rganishsa, bilingki, u sevgan kasbini yana ham mukammal o‘rganishga kirishadi.

O‘zbek shevalarini o‘rganish bo‘yicha bugungi kungacha bir qancha metodik qo‘llanmalar nashr qilingan: “O‘zbek sheva lahjalarini tekshirishga doir savol-javoblar” (A.K.Barovkov, 1944.), “Buxoro oblastidagi o‘zbek shevalarini o‘rganish uchun anketa” (M.Mirzayev, 1955.), “O‘zbek tilining Namangan dialekti bo‘yicha material to‘plovchilar uchun anketa» (A.Aliyev, 1964.), “O‘zbek tilning mahalliy shevalari bo‘yicha material to‘plovchilar uchun anketa” (A.Yu.Aliyev, K.N.Nazarov, 1976.) va boshqalar. Ammo bu metodik qo‘llanma hamda anketalarning maqsad va vazifalari o‘zgacha bo‘lib, dialektologik amaliyot uchun to‘liq foydalanish mumkin emas. Chunki ular asosan, ilmiy-amaliy tadqiqot ishlarini o‘tkazish uchun tuzilgan metodik qo‘llanmalar hisoblanib, birortasi “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan to‘liq amaliyot o‘tkazishni o‘zida qamray olmaydi. Sababi, ular bir-biridan quyidagicha farqlanadi:

1. Oldin tuzilgan anketalar alohida tadqiqotchilar uchun tuzilgan. Shuning uchun uni bir kishi to‘ldirish maqsadga muvofiq.

2. Ushbu ishdagi amaliyot o‘tkazish uchun ko‘rsatmalar esa butun bir kurs talabalari ayni bir vaqtda sheva vakillari nutqini kuzatish uchun tuzilgan.

Shunday ekan, o‘zbek filologiyasi fakulteti talabalari uchun “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan amaliyot o‘tkazishda ma‘lum bir yo‘nalishlar beradigan metodik

ishning bo'lishi zarurdir. Mazkur qo'llanma qo'lanma xuddi ana shu maqsadda yaratildi. U yuqorida birma-bir qayd qilingan metodik ishlarga suya-nilgan holda va respublikamizdagi dialektologik olimlarning fikr- mulohazalari ham-da tajribalariga, bir necha yillardan buyon o'tkazilib kelinayotgan dialektologik amaliyotdan orttirilgan amaliy tajribalarga asoslanib ish olib borilgan holda yaratildi.

Mazkur o'quv qo'llanma dialektologik amaliyotning maqsad va vazifalari, bu amaliyotga tayyorgarlik ko'rish, shevalarni o'rganish va shevalarga oid dalillarni yig'ish usullariga doir yo'llanmalar berilgan. Bular bilan bir qatorda dialekt va shevalardan dalillar yig'ish dasturi, amaliyot tugagandan so'ng o'tkazilgan amaliyot yuzasidan hisobot yozish va yo'l- yo'riqlari haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Bugungi kunda har bir mutaxassis o'zi tanlagan sohasini mukammal egallagan bo'lishi davr talabi sanaladi. Shuning uchun ham har doim o'tkaziladigan pedagogik amaliyot kabi "O'zbek dialektologiyasi" fanida bo'ladigan amaliyotni muvaffaqiyatli yakunlash har tomonlama mohir va yetuk filolog bo'lmoqchi bo'lgan barcha talabalar oldidagi bajarilishi lozim bo'lgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Ushbu amaliyot o'quv amaliyotlaridan biri hisoblanib, uning vazifasi ham shunga qaratilgan. Talabalar o'qish davrida o'lilgan nazariy mashg'ulotlarning amaliy qismini bu amaliyotda o'z ko'zlari bilan ko'rishadi. Natijada, nazariya bilan amaliyotning doimiy uzviyligi, birligi zarurligini his qilishadi - tushunishadi. Hammaga ma'lumki, belgilab olingan dialekt va shevalardan ma'lum dastur asosida yig'ilgan dalillarni har tomonlama tadqiq etish bilan zatur ilmiy xulosalarga kelish mumkin. Sababi, ular o'zbek tarixini, tarixiy fanlarni kerakli dalillar bilan ta'minlaydi. Ba'zan bir shevada shunday noyob dalillar uchraydiki, ular hech bir tarixiy manbalarda ham, hech bir tarixiy yodgorliklarda ham uchramaydi.

Bunday fakt-dalillar orqali tilimizning boyligini va qadimiyligini asoslash yana ham ishonchli bo'ladi. Shuning uchun ham kundan-kunga adabiy til ta'sirida turli xil o'zgarishlarga uchrab bir-biriga singishib borayotgan yoki yo'qolib borayotgan o'zbek shevalarini tezlik bilan o'rganib chiqish hamda ularning materiallarini jamlash hozirgi kundagi o'zbek tilshunosligining, shuningdek, o'zbek shevashunosligining muhim ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi. Bunda "O'zbek dialektologiyasi" fanidan bo'ladigan har yilgi rejali amaliyotlar hamda dialektologik ekspeditsiya(safar)lar katta ta'limiy hamda tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

XX asrning boshlaridanoq "O'zbek dialektologiyasi" o'zining o'rganish va tadqiqot olib borish ob'ektlariga ega boigan fanlardan biri sifatida shakllandi. Uning shakllanishida rus turkologolimlarining xizmatlari bebahodir. Sababi, ularning bu sohadagi amalga oshirilgan birinchi ilmiy va amaliy izlanishlari natijasida shevalarimiz haqida ilk materillar - dalillar to'plandi. Rus turkologolimlarining o'zbek shevalarini ma'lum bir dasturlar asosida, rejali tartibda o'rganib chiqishmagan bo'lsalarda, lekin ularning nazariy hamda amaliy fikrlari va to'plab uigurgan materiallari bugungi kunda ham o'zining ilmiy, amaliy ahamiyatini - qimmatini yo'qotgani yo'q.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Tilshunoslik instituti - ning dialektologiya bo'limi xodimlari XX asrning 50-80-yillaridan har yili o'zbek shevalaridan materiallar yig'ish uchun dialektologik safar (ekspeditsiya)lar uyushtirib kelishdi. Natijada,

katta ilmiy-amaliy qiymatga ega bo'lgan manbalar hisoblanadigan dialektologik materiallar to'plandi.

Bu sohada V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, S.Ibrohimov, M.Mirzayev, A.Shermatov, X.Doniyorov, B.Jo'rayev, A.Aliyev, N.Rajabov, A.Ishayev, Q.Muhammadjonov, SH.Nosirov, T.Sodiqov, D.Abdurahmonov, M.Turobova, Yo.G'ulomov, A.Jo'rayev, K.Nazarov, X.Jo'rayev, I.Farmonov, N.S.G'ofurova, T.Turg'unov, M.Sh.Shoinoyatova, M.Valiyev, A.Mamatov kabi dialektolog olimlar o'zbek shevalari bo'yicha ancha ilmiy-amaliy kuzatishlar olib borishgan va bu kuzatishlar davom ettirilmoqda. Ular o'zlari to'plagan shevaga oid materiallarni, albatta,

dialektologik ekspeditsiyaga chiqish bilan to'plashgan. Bu olimlar to'plagan shevaga oid materiallarning bir qismigina monografiya va maqolalar sifatida nashr qilindi, qolganlari ustida iimiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, respublikamizdagi ko'plab qishloq, shahar va tumanlarning shevalari bo'yicha materiallar to'plangan. Biroq hali karri tadqiq etilgan yohud mutlaqo o'rganilmagan o'zbek shevalari mavjud. Bunday shevalarni topib o'rganish juda zarur va muhimdir. Mana shu shevalarni tadqiq etadigan tadqiqotchilar, albatta, bugungi talabalarimizdan chiqadi. Shu sababli talabalarga "O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliyot o'tkazish katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki ularga dialektologik amaliyot bir umrga kerak bo'ladi - o'qituvchi bo'lganda o'quvchilarning xatolarini kamaytirishda, jurnalist bo'lganda xalq tiliga mos iboralar qo'llay bilishda, ijodkor bo'lganda esa xalq ommasiga tushunarli fikr-mulohazalarni matbuot sahifalarida berishda, qayd etishda, so'zsiz, dialektologik amaliyot vaqtida ko'rilgan va kuzatilgan holatlar yordam berishi aniq.

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan bo'ladigan amaliyot pedagogik amaliyot kabi talaba yoshlarni bo'lg'usi kasbiga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalashga, xalq tiliga hurmat hissini uyg'otishga, sheva vakillari bilan muomala qila olishiga yordam beradi, ya'ni tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Shuningdek, talabalar bu amaliyot vaqtida xalq hayoti bilan, ona yurtning tabiat go'zalliklari bilan yaqindan tanishishadi. Bu esa talabalarda ona vatanga, ona tabiatga mehr uyg'otadi. Xalq tarixiyu taqdiri, ona vatan tarixi, xalqimizning urfi-odatlariga va an'alariga nisbatan qiziqishini kuchaytiradi. Ushbu amaliyotning ilmiy-amaliy tomonlari ham mavjud. Chunki talabalar tomonidan yig'ilgan sheva materiallarini alohida ilmiy to'plam sifatida nashr qilish, talabalarga ilmiy ma'ruza, kurs ishi, ma'lum bir sheva materiallari bitiruv malakaviy ish(lar)iga asos sifatida berilishi mumkin. Bulardan ko'rinib turibdiki, "O'zbek dialektologiyasi" fanining o'quv amaliyotdan ko'zda tutilgan asosiy maqsadlar quyidagilar:

- 1) ajratib olingan ma'lum bir shevaning o'ziga xos barcha lingvistik xusu-siyatlari haqida mumkin qadar ko'p va sifatli dalillar yig'ish; 2) milliy tilga hurmat tuyg'usini uyg'otish; 3) xalq tili, xalq tarixi va uning hayoti bilan yaqindan tanishish; 4) amaliyotda yig'ilgan dalillar tilshunosligimizni boyitishga hissa qo'shishini his qilish; 5) ona-Vatanga, el-yurtga muhabbat tuyg'usini uyg'otish; yurt tabiatidan estetik zavq olish; 6) kuzatishlar natijasida ma'ium xulosalar ehiqara olish kabi ko'nikma va malakalarni hosil qilish. Bular

o'z navbatida talabalarning kelajakdagi ta'limiy, tarbiyaviy va ma'rifiy faoliyatlarini belgilashda ham yordam beradi.

Demak, "O'zbek dialektologiyasi" fanidan bo'ladigan o'quv amaliyotning vazifalari jumlasiga quyidagilar ham kiradi;

1. Soha bo'yicha egallangan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash.
2. Shevalarni adabiy til bilan qiyos qilgan holda o'rganib, ilmiy hamda amaliy jihatdan tadqiq etish.
3. Talabalar dialektologik amaliyot vaqtida egallashgan ko'nikma hamda malakalarni keyinchalik o'qituvchilik kasbida qo'llashlari uchun doimiy ko'nikma-malakatlar hosil qilish.
4. Amaliyot vaqtida aytilgan talablar asosida to'liq va xatosiz holda tayyorlangan talabalarning dialektologik amaliyoti materiallaridan kelajakda tuzilishi tabiiy hoi va ma'naviy ehtiyoj bo'lgan ko'p tomli "O'zbek xalqi shevalari lug'a-ti" uchun so'zliklarni tanlab yig'ib olish.

Amaliyotning texnika xavfsizligi qoidalari

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliyotga borish uchun talabalar bilish kerak bo'lgan texnika xavfsizligi qoidalari quyidagilardan iborat:

1. Ko'chada yurganda yo'l transport qoidalariga amal qilish.
2. Elektr jihozlariga tegmaslik.
3. Elektr asboblarni ruxsatsiz ishlatmaslik.
4. Gaz asboblardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish.
5. Taqiqlangan joylarda cho'lmimaslik.
6. Ariqdagi suvdan foydalanmaslik.
7. Taqiqlangan joylarda yurmastik.
8. Begona odamlar bilan ortiqcha suhbatlashmaslik.
9. Rahbarning ruxsatsiz kunlik amaliyotga chiqmaslik.
10. Ruxsatsiz yakka o'zi amaliyotga chiqib ketmaslik.
11. Jamoat tartibini buzmaslik, jamoani hurmat qilish.
12. Sheva vakillari nutqini hurmat qilish.
13. Noo'rin gapirish va qo'pol holatlarda yurishdan saqlanish.

"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotiga tayyorgarlik ko'rish

Ushbu fanidan amaliyot folklor fanidan bo'ladigan amaliyot bilan birgalikda (ba'zan alohida holda) bir oy ichida o'tkaziladi. Unga tayyorgarlik ko'rish, o'tkazish va yakunlash reja asosida olib boriladi. Ushbu amaliyotga tayyorgarlik ko'rishni bir oz oldindan boshlash kerak, ma'ruza va amaliy ishlar olib borish davrida yozgi dialektologik amaliyotning maqsad hamda vazifalari tushuntirib boriladi, yoi-yo'lakay amaliyotga doir bo'lgan ayrim metodik va tashkiliy ko'rsatmalar ham berib boriladi.

Mazkur amaliyotdan ko'zlangan maqsadni amalga oshirish uchun eng avval talabalar bunga tayyor bo'lishlari kerak. Dialektologik amaliyotga qatnashish va uni samarali o'tkazish uchun talabalardan quyidagilar talab qilinadi:

1. Soha doirasida puxta ilmiy-nazariy va amaliy bilimga ega bo'lish.
2. Transkripsion yozuv tizimini yaxshi o'zlashtirish va uni amaliyot davrida qo'llay bilish.
3. Yozuvning zamonaviy texnikasini yaxshi egallash va unga amal qilish.

Shevalardan materiallar yig'ish usullari:

1. Shevani o'rganish uchun reja, dastur va so'roqlikka ega bo'lish.
2. Magnitofon va fotoapparatdan o'z vaqtida o'rinli foydalana olish.
3. Tashqi qiyofasi hamda kishilar o'rtasida o'zini tuta bilishi bilan o'mak boiishlari shart.
4. Joylarda kishilar bilan sodda, sarnimiy, ma'naviy va madaniy munosabatda bo'lish.

5. Shevasi o'rganilayotgan hududning madaniy-iqtisodiy ahvoli, etnolingvistik xususiyatlari va geografik o'rinlashuvidan ma'lum darajada xabardor bo'lishi tabiiy holdir.

Bu amaliyotga tayyorgarlik ko'rishning birinchi bosqichi o'qituvchi tomonidan talabalar davrasida bajariladi. O'qituvchi yoxud guruh rahbari talabaiarni to'p'ab, niaskur amaliyotning maqsad va vazifalari, uni o'tkazish tartiblari, amaliyot uchun kerak bo'ladigan barcha narsalar haqida tushuncha beradi. Aytilgan narsalar talabalarda amaliyotga chiqish davrigacha tayyor bo'lishi lozimligi uqtiri-ladi. Shuningdek, fakultet dekanati va kafedra bilan kelishilgan holda dia-lektologik amaliyotga bag'ishlangan kichik anjuman o'tkaziladi. Ushbu anju-manda awal o'tkazilgan amaliyotlarning yutuq va kamchiliklari hamda bo'lajak amaliyotning maqsadi, yo'nalishlari kabi masalalar yoritib beriladi.

Shundan so'ng rahbar amaliyot o'tkazilishi lozim bo'lgan tuman haqida axborot beradi. Bunda mazkur tuman hududidagi qishloqlar va har bir qishloq aholisining qaysi lahja va shevaga oid ekanligini, amaliyot davrida talabalar, asosan, qanday narsalarga o'z e'tiborlarini qaratishi lozimligi to'g'risida ko'rsatmalar, tavsiyalar beradi. Talabalarga magnitofon, fotoapparatlardan foydalanish haqida ko'rsatmalar berilib, ular bilan amaliy ishlar bajarilishi ham o'rinlidir.

Fakultet dekanati dialektologik amaliyotga tayyorgarlik ko'rish davrida:

1. Shu sohaga oid fakultativ kurs va ushbu amaliyotga bag'ishlangan anjuman o'tkazishga imkoniyat topadi.

2. Dialektologik amaliyot o'tkazilishi lozim bo'lgan tuman va tashkilotlar bilan aloqa bog'laydi.

3. Amaliyot davrida esa uning borishini vaqti-vaqti bilan nazorat qilib boradi.

Mazkur amaliyotga tayyorgarlik ko'rish, o'tkazishga oid barcha tashkiliy va metodik-uslubiy ishlarni amalga oshirishda kafedra bosh-qosh bo'ladi. Avvalo, kafedra dialektologik amaliyot o'tkazilishi lozim bo'lgan obektlarni belgilaydi va rejalashtiradi, amaliyot rahbarlarini aniqlaydi. Talabaiarni guruhlarga ajratadi va har bir guruhga bitta rahbar tayinlaydi. Har bir guruhnitig bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar aniq belgilab beriladi.

Guruh rahbarlari amaliyot boshlanishidan avvalroq belgilangan hududlarga borib, o'sha hududdagi tuman, tashkilot, xo'jalik rahbarlari bilan uchrashadilar va talabaiarning yotish joylari, ovqatlanish manbalari haqida kelishib oladilar.

Dialektologik amaliyotga tayyorgarlik ko'rish davrida' yana quyidagi ishlarni amalga

osHIRISH ham maqsadga muvofiqdir:

1. Dialektologik amaliyot o'tadigan hududdagi mahalliy tashkilotlarga universitet yoki institut ma'muriyati tomonidan rasmiy xat yozish.
2. Kuzatilishi lozim boigan hududni aniq belgilab olish.
3. Obyektgacha boradigan transport vositalarini aniqlash. Agar universitet yoxud institut tomonidan transport bilan ta'minlansa, uning xujjatlarini rasmiylashtirish.
4. Magnitofon, uning lentasini, fotoapparat hamda plyonkalarini tayyorlash.
5. Talabalarga amaliyotga borish uchun ajratiladigan mablag¹ hisob- kitobini amalga oshirish.
6. Talabaiarning rahbarlariga xizmat safari hujjatlarini rasmiylashtirish. Ta-labalar joylashishi lozim boTgan obyekt va undagi ovqatlanish manbalarini aniqlash.
7. Har bir talaba o'zi uchun ko'rpa-to'shak anjomlarini tayyorlashi.
8. Har bir talabalar guruhida nieditsina aptechkasining boMishi shart yoxud zarur dorilar bilan ta'minlash lozim.
9. Talabalar dialektologik amaliyot davrida kerakli boMgan barcha o'quv qurollari va vositalarni tayyorlash lozim. Bunda quyidagilarga alohida e'tibor berish kerak: amaliyot oxirigacha etadigan dañar yoki qog'oz, qalam va ruchka, magnitofon, fotoapparat (imkoniyati borlarga), sheva va uning ko'rinishlari bo'yicha materiallariyig'ish uchun so'roqlik va dastur, kerakli adabiyotlar.

“O'zbek dialektologiyasi” fani amaliyotini tashkil qilish va o'tkazish

Ushbu amaliyotning samaradorligi, tartibli o'tishi uning rejali tashkil qilinishiga ko'p tomonlama bog'liq. Uning o'tkazilishi tartibi o'rni va o'rganish ob'ektlari oldindan rejalashtirilib, kafedra majlisida tasdiqlangan bo'ladi. Ushbu rejada amaliyotning boshlanishidan yakunlanishigacha bo'lgan vaqt ichida qilinadigan ishlar o'z ifodasini topgan bo'Madi. Amaliyotning tashkiliy qismi rahbar zimmasiga anchagina ma'suliyat yuklaydi. Talabaiarning belgilangan manzilga yetkazishda rahbar bosh-qosh bo'ladi.

Belgilangan tumanga kelgan guruh rahbari quyidagilarni amalga oshiradi:

1. Tuman hokimligiga uchrab, dialektologik amaliyot o'tkazish uchun etib kelishganini ma'lum qilish.
2. Tuman hokimligidan amaliyotni samarali o'tkazish uchun ma'naviy va amaliy yordam so'rash.
3. Amaliyot o'tkazish uchun belgilangan hududga etib kelgan talabaiarning .guruhlari bilan umumiy yig'ilish o'tkazadi va amaliyot davridagi ishlarning bajarilishi to'g'risida hisobot berish.

4. Har bir guruhning yotish va ovqatlanish joyini aniqlash. Hamma talabani bir yerga joylashtirish iinkoni bo'lsa, ularning ovqatlanirish manbalarini tashkillashtirish.

5. Har bir guruhning o'rganish hududini aniq va ravshan qilib belgilash. Talabalarning har biriga aniq topshiriqlar berish.

Rahbar har bir guruhning o'rganish obektiga borib, talabalarning ish sharoiti bilan tanishib chiqadi hamda zarur uslubiy tavsiyalarni beradi. Talabalar belgilangan tartib-intizomga amaliyotning oxirigacha qat'iy amal qilishlari shart.

Amaliyot vaqtida talabalar o'zlari yashayotgan va o'rganayotgan hududning aholisi bilan yaqindan do'stona aloqalar o'rnatishadi. Ular bo'sh vaqtlarida hamda dam olish kunlarida o'sha yerdagi tashkilotlarning qishloq xo'jalik ishlariga yordamlashsalar, foydadan holi bo'lmaydi. Buning evaziga xo'jalik talabaiarni qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlashi mumkin.

Talabalar ushbu amaliyot davomida shevaga oid materiallar yig'ish bilan birga, shu hududning diqqatga sazovor joylari, tarixiy obidalari, muhim voqealari haqida ma'lum otlar to'playdi, tarixiy joylarning fotonusxasini oladilar. Uyushtirilgan kecha, suhbat va jamoat ishlari suratga tushirib boriladi. Har bir talaba amaliyot yakunida bular asosida albom tuzib, amaliyotga oid hisobot bilan birga kafedraga topshiriladi.

Rahbar vaqti-vaqti bilan talabalarning ishlari bilan tanishib, kerakli uslubiy tavsiyalarni berib boradi. Talabalar ham yo'l-yoiakay tug'ilgan savollar hamda muammolari bilan rahbarlariga murojaat qilib turadilar. Shu o'rinda talabalar bilan suhbatlashishgan har bir kishining pasportiga (ya'ni u haqidagi ma'lum otlarga) e'tibor berishni yana bir bor ta'kidlash lozim.

Ba'zan materiallar talabalarning o'zi tushunadigan holatda yozilishi mumkin, biroq uni keyinchalik tartibga solib, qayta yozib olishlari kerak bo'ladi. Amaliyot yakunida yig'ilgan shevaga oid materiallar tartibga solinib, kamchiliklari to'g'irlanadi. Materiallar rahbarning umumiy hisoboti bilan birga kafedraga topshiriladi.

Shevalarni o'rganish va materiallar to'plash usullari

Dialekt va shevalarni o'rganish tajribasi shuni ko'rsatadiki, har qanday tilning shevalarini o'rganishda, birinchi navbatda, shu shevani o'rganish uchun mukammal dasturga ega bo'lishi lozim. Bu dastur milliy til tarkibidagi barcha dialektlarning lingvistik xususiyatlarini o'zida qamrab olishi va tadqiqotlarga yo'l-ulanma beruvchi vosita bo'lishi shart. Dasturlar mavzular bo'yicha tuzilib, tilshunoslikning barcha qismlari alohida-alohida holda o'z ifodasini topishi maqsadga muvofiqdir. Sababi, puxta va pishiq tayyorlangan holda shevalarni o'rganish amaliyotning har tomonlama samarali chiqishiga ko'mak beradi.

Shevalarni o'rganish xarakteri, o'rganish obekti tanlash hamda uni kuzatish uslubiyati dialektologning oldiga qo'ygan vazifalaridan kelib chiqadi. Chunki dialektolog ajratib olingan shevani bir tomonlama yoki har tomonlama tekshirishi mumkin. Shuning uchun ham uning kuzatish va o'rganish usullari turlicha bo'ladi. O'zbek dialektolog olimlarining tajribasiga suyangan holda ma'lum bir shevalarga oid lingvistik qimmatga ega bo'lgan faktlarni quyidagi usullar yordamida to'plashni talabalarga tavsiya qilishimiz mumkin:

1. Eshitish va xotirada saqlash orqali. Sheva vakili yoki vakillari bilan suhbatlashib

boigandan so'ng suhbalni xotirada qayta tikiash bilan qayta yozib olish mumkin bo'ladi. Bu ancha murakkab usul.

2. Bog'liqlik materiallarni, zarur hisoblangan alohida jumalarning yozib olish orqali. Agar bu yozib olish usuli so'zlayotgan kishi o'z nutqiga e'tibor bermayotgan bo'lsa, u ancha samarali boiadi. Chunki so'zlovchi o'zining nutqiga kimdir e'tibor berayotganini, ayniqsa, yozib olinayotganini sezsa, uni yaxshilashga, tuzatishga, ko'proq adabiy tilda gapirishga harakat qiladi. Bu hol ma'him bir shevaga xos xususiyatlarni to'la)igicha aks ettirishga to'sqinlik qiladi.

Shevalarga oid materiallarni qo'lda yozish talabdan katta mehnat talab qiladi, ya'ni talaba matnini, nutqni xatosiz va tez, to'liq)icha aniq yozish uchun transkripsion yozuv tizimini yaxshi o'zlashtirgan boiishi hamda tez yozish texnikasini o'zlashtirgan holda amalda qo'llay oladigan bo'Mishi lozim. Aks holda, qolib ketganjumla yoki so'zlar, noto'g'ri yozib olingan lingvistik faktlar sheva to'g'risida noto'g'ri xulosalarga kelishga sabab bo'ladi.

So'zlovchi nutqini yozib olishda talaba uning barcha xususiyatlariga e'tibor bera olmasligi mumkin. Chunki ularda ma'ni ko'nikma va tajribalar kam. Bunday hollarda talabaning hali malakali dialektolog emasligini hisobga olib, o'qituvchi ularning ishini osonlashtirishi, aniqlashtirishi mumkin. Bu hol bir necha yo'l bilan amalga oshiriladi. Birinchidan, guruhdagi har bir talabaga alohida-alohida topshiriqlar berish mumkin. Masalan, bir talaba o'rganish obektini faqat fonetik tomondan o'rgansa, ikkinchi talaba uning morfologik tomonlariga alohida e'tibor beradi. Shuningdek, leksik va sintaktik xususiyatlar ham alohida o'rganiladi. Bunday hol talabaning ishlarini ma'lum darajada osonlashtiradi va aniqlashtiradi. Ikkinchidan, magnetofon lentasiga sheva vakili nutqining yozib olinishi orqali. Bu holatda o'rganiladigan shevaning barcha xususiyatlarini aks etadi, albatta. Magnitofon(lentasi)ga yozib olingan materiallardan esa shevaning xohlagan lingvistik xususiyatlarini ajratib olish mumkin. Talaba shevaga oid materiallarni daftarga yozib borгани ma'quldir. Shunday holda olingan material to'liq saqlanadi.

Uchinchidan, amaliyot o'tkazish dasturi bo'yicha, shuningdek, maxsus tuzilgan so'roqlardagi savollar bo'yicha so'rash orqali. Bunda har bir savol qarshisiga uning javobi yozib qo'yiladi. Agar ko'p be'lsa, alohida varaqdan yozish mumkin. Dialektlarni o'rganish tajribasi shuni ko'rsatadiki, bu usul shevalarning xususiyatlarini o'rganishdagina yaxshi samara berishi mumkin. Demak, har qanday holatda ham shevaga oid lingvistik, lingvogeografik xususiyatlarni o'zida ifodalovchi materiallarni yig'ish talabalarning ilmiy-nazariy bilimiga, mahoratiga va tayyorgarligiga bog'liq. Chunki talaba amaliyotda nimalarga e'tibor berishi, nimalarni yozib olishi kerakligini yaxshi bilishi va obektini iloji boricha ko'proq turli mavzulardagi suhbatlarga tortib bilishi lozim.

Talaba obyektni - sheva vakil)ni suhbatga tortishi uchun quyidagi mavzularda so'z ochishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Qishloqda yashovchilarning qaysi o'zbek shevasiga mansubligi.
2. Ushbu hudud tarixi to'g'risida.
3. Mazkur hududning nomining kelib chiqishi va ma'nolarini imkoniyat doirasida izohlash.
4. Qishloq vakillarining o'ziga xos urf-odatlarini.
5. O'zbek xalqi tarixidagi muhim voqealar shu yerlik aholi nutqi misolida izohlab

ko'rsatish.

6. Sheva vakillariga xos bolalar o'yinlarini yozib, qanday borishini izohlash.
7. Sheva vakillariga xos o'yinlarning nomi va ularning boshlanishi, tugashini talqin etish.

etish.

8. Sheva vakillariga xos kasb-hunarlarining nomini yozib, ulami

sharhlash.

9. Xalqaro ahvolga sheva vakillarining munosabatini qayd etish.
10. Bu hudud aqolisi nutqida uchrovchi xalq qo'shiqlari, ertak, doston va termalari.
11. Tabiat hodisalarini izohlash.
12. Dehqonchilik va chorvachilik muammolarini yozib olish.
13. Qishloq vakillari shug'ullanadigan kasb-hunarlar haqida ma'lum otlar

yig'ish.

14. Bu hududda yashovchilarning milliy qadriyatlarini sanab, izohlash
15. Ushbu hududdagi to'y-tomoshalar va ularning o'tkazilishini izohlab

bering.

16. Kunning muhim voqealariga sheva vakillarining munosabatini bilib

olish.

17. Sheva vakilining tarjimai holini hamda kasbini so'rash.

Talaba obyekt - sheva vakilining nutqini o'rganish uchun tanlashda quyidagilarga e'tibor bermog'i kerak: sheva bo'yicha materiallar yig'ish uchun shu shevaning maxsus maium otga ega boigan, nafaqaga chiqqan yoki umuman savodi bo'lmagan vakillarini (ularning yoshi 50-60 va undan yuqori bo'lishi maqsadga muvofiq) tanlash maqsadga muvofiq. Bunday kishilar nutqi adabiy til ta'siriga kuchli berilmagan bo'lib, unda shevaning aniq xususiyatlari saqlanib qolgan bo'ladi. Bu hol shevaning fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini mukammal aks ettirishda juda yaxshi samara beradi. Leksik xususiyatlarni esa shevaning yuqoridagi vakillaridan ham so'rab-surishtirib olish mumkin.

Talaba sheva vakilidan material to'plar ekan, materialning pasportini, ya'ni asosiy hujjatini toidirishi shart. Agar sheva vakilining gaplari magnitofonga yozilsa, unda hatn aks etmog'i lozim. Aks holda, to'plangan materialning obyekt - egasi noaniq bo'lib qoladi. Material uchun pasport to'ldirish sharoitga qarab olib borilsa, yaxshi boiadi, chunki ba'zi kishilar bor, u haqida o'zidan biron narsa so'rasangiz jim bo'lib qoladi. Boshqa bir odamlar borki, u haqida biror narsa so'rasangiz, bemalol gapirib beraveradi.

Har bir olingan materialning pasportida quyidagilar aks etgan bo'lishi maqsadga muvofiq hisobalanadi:

Pasportning tartib raqami (masalan, 1-pasport)

1. Viloyati.
2. Tumani.
3. Qishloq kengashi nomi.
4. Qishloq, shahar yoxud posyolkasi.
5. Sheva vakilining ismi-sharifi.
6. Tug'ilgan yili.
7. Ma'lum oti, qayerlarda o'qigani, ishlagani.

8. Qaysi yozuvni bilishi
9. Ishlamagan bo'Msa, sababi.
10. Kasbi hamda ish joyi.
11. Materialni yig'ib oigan shaxsning ismi-sharifi.
12. Material yozib olingan kun, oy va yil.

Bitta kishidan bir necha material olish mumkin, shuning uchun bitta pasport to'ldirilsa bo'ladi. Boshqa sheva vakillaridan material yozib olinganda esa, albatta, yangi tartib raqamli hujjatni, ya'ni pasportni to'ldirilishi shart.

Sheva vakilidan yozib olingan materialning pasporti to'ldirilgach, o'tganilayotgan obekt haqida ma'lumot berilishi lozim. Yoki oldin sheva haqida ma'mumot berilib, so'ngra bu asosiy hujjat to'ldirilsa bo'ladi. Bunda material yig'ilayotgan joyning eski va yangi nomlari, qishloq nomining kelib chiqishi haqidagi rivoyat va farazlar, o'rganilayotgan obekt turnan markazidan va shahardan, temiryoidan qanchalik masofada joylashgani, shu hududdagi sheva vakillaridan boshqa yana qaysi millat vakillari yashashi, sheva vakillari qaysi o'zbek urug'lari mansubligi, bu shevaning qaysi lahjaga oidligi, material olinavotgan joyning madaniy va iqtisodiy hayoti, urf-odatlari va hokazolar qisqacha o'z ifodasini topadi. Bular o'rganilayotgan sheva haqida to'liqroq tasavvur hosil qilishimizga yordam beradi. Yuqorida qayd etib o'tilgan tashkiliy ishlar amalga oshirilgach, sheva bo'yicha materiallari to'planib, transkripsiya asosida yoziladi.

Sheva materiallarini transkripsiya yozish ko'nikmalari to'g'risida

Talaba butun amaliyot davomida material to'plash jarayonida transkripsion yozuv tizimidan foydalanadi. Transkripsiya bilan yozilgan materiallar shevaning takrorlanmas xususiyatlarini ko'rsata oladi. Shuning uchun ham transkripsion yozuv uchun zarur bo'lgan harflarni va shartli belgilarni qayd qilib o'tishni lozim deb topdik. Talaba amaliyot vaqtida bundan bemalol foydalanish mumkin. Transkripsiya bilan yozish uchun quyidagi transkripsion belgilar ishlatiladi:

Unlilar:

Unli tovushlarni ifodalash uchun quyidagi transkripsion belgilar olingan: a - umumturkiy orqa qator, lablanmagan [a] unlisi. Qipchoq guruhidagi ohangdosh shevalarning hammasida uchraydi: **vaqt, ata, hambt.**

a - o'ld qator, lablanmagan keng unli. U o'zbek xalq shevalarining deyarli hammasida uchraydi: **Oka, kDta (Tashkent), aka, fcMa** (Qo'qon), .

3 - orqa qator, lablanmagan ochiq unli tovush. U ko'pincha shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi: **chn, rOn, D/a, b:b, mlshbn.**

e (ye) - til o'ld qator, lablanmagan tor unli bitilib, shahar va shahar tipli shevalarda uchraydi: **kel, be da , terak, yeneb , yechkb , teskan , kerak.**

e - til o'ld qator, lablanmagan, ochiq [ejunlisi. Bu fonema ohangdoshlik xususiyatiga ega boigan shevalarda qo'llaniladi: **eshik, echki, elak, mergan.**

c - o'ld qator unli, lablanmagan [e] unlisining ochiq varianti. Bu esa [e] va [a] o'rtasidagi bir tovush bo'lib, Xorazmda **gcl, gei, gerak**, Namanganda **nemasb , beli!** tarzida

aytiladi.

i - til oldi unli. U odatdagi turkiy soʻzlarda uchraydigan lablanmagan tovushdir. Ohangdosh shevalarda mustaqil fonema hisoblanadi: **Tish , kiyim, ilgari, bitta , kitap .**

ɒ - lablanmagan unli. U turgʻun tovush [i] va [bi] tovushlarining birlashishi natijasida kelib chiqqan. i fonemasi shahar va ularga yaqin shevalarda qoʻllaniladi: **K-bshh, bkky, bʻz, kbm, kbr, kbn,m, chbVbn.**

bi - lablanmagan unli. U turgʻun tovush boʻlib, i unlisiga yaqin talaffuz etiladi va chuqur til orqa tovushlaridan boʻlgan **q, gʻ, x** tovushlari bilan yonma- yon keladi. bi - unlisi shahar va shahar atrofi shevalarida uchraydi. **Qbirq, qush, qbtzbiq, mbix, /bish(/bish).**

u - orqa qator, lablangan unli. Turkiy tillarda mustaqil fonema sanaladi. Bu unli oʻzbek xalq shevalarining hammasida ishlatiladi: **tumshuq, ulugʻ , quyruq, murun.**

y - til oldi qator, lablangan unli. U ohangdoshlik qonuni saqlangan oʻzbek xalq shevalarida uchraydi: **Kyil, gyi, ychyn, ych, pyl.**

o - til orqa qator, lablangan unli fonema. Barcha shevalarda mustaqil holatda qoʻllaniladi: **oraq, qolbinbi, qoyup, bir mingyuz on somga qoy ildbi.**

e - til oid qator, lablangan unli. Bu ham ohangdosh oʻzbek shevalarida ishlatiladi.

Kel, bela, belim, ker, kez, ger, kombr.

bi - lablangan tovush. Bu unli [o] bilan [e] oraligʻidagi tovush boʻlib, shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi. Shunday qilib, unilarni ifodalash uchun yuqorida qayd etilgan singari 14 ta belgi ishlatiladi.

Undoshlar

Ilmiy yozuv (transkripsiya)da h, d, z, m, n, p, r, s, t, sh undoshlari o'zicha ishlatiladi. Qolgan belgilar esa quyidagilardir:

v - lab-lab ; [v] lab-tish undoshi uchrab qolsa, uni alohida izohlash kerak. **V:h**,

Ovqal.

y - ruscha [y] tovushiga nisbatan torroq talaffuz qilinadigan tovush: **yavDn, aya, payshlnrb.**

g' - chuqur til orqa, sirg'aluvchi tovush: **quhg', lg'aym>, g'am.** g - sayoz til orqa, portlovchi tovush: **goz, gu.** j - sirg'aluvchi undosh: **ojdar, jurnal.**

5K yoki dj - qorishiq undosh: **jicol** yoki **djol.** q - chuqur til orqa, portlovchi tovush: **qoy, qaychbi.** k - sayoz til orqa, portlovchi tovush: **kartm, kech.** i - til orqa: **albin, hla.**

I- til oldi, yumshoq: **kyl, kel.**

H - til orqa, burun tovushi: **ishitf. maip qara.** f- lab-lab va lab-tish: **tuf puf.** ch - qorishiq tovush: **chay, |bchak.** x - chuqur til orqa, sirg' aluvchi tovush: **xambir, Xolnuit.** h- bo'g'iz tovushi: **hctmma, avhal.**

Diakritik belgilar va boshqa shartli belgilar

. (nuqta) , : (ikki nuqta) va ... (ko'p nuqta) belgidan keyin qo'yilib , unlilarning cho'ziqligini ifodalaydi.

, - lenis , g' ning yoniga qo'y ilib (g'i) talaffuzda portlashni ifodalaydi.

- asper, g ning yoniga qo'y ilib (gt) , spirantizatsiyani, ya'ni shu tovushning sirg' aluvchi ekanligini ifodalaydi.

/ - akut, belgining o'ng tomoniga qo'yilib, (/) , palatalazatsiya (yumshalishini) ko'rsatadi.

> belgisi - o'tish hodisasini bildiradi.

< belgisi - o'zgarish hodisasini ko'rsatadi.

// belgisi - tovushlarning almashinishi va ikki faktning parallel qo'llanishini ko'rsatadi.

() qavs — shart boimagan , tushib qoladigan elementni ko'rsatadi.

[] o'Tta qavs - umumiy matndan transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladi.

~ - turli darajadagi qisqarish va kuchsizlanishlarni ifodalaydigan belgilardan biri sanaladi.

Yuqorida qayd etib o'tilganidek, har bir shevaning o'ziga xos xususiyatlarini aniq ochish uchun amaliyotga borgan talabalar qo'Mida maxsus shevani o'rganishga mo'ljallangan dastur bo'lishi zarur. Bu dastur esa ma'lum bir hududdagi sheva vakillari uchun xos bo'lgan dialektal birliklar tizimini tashkil etuvchi barcha xusu-siyatlarini o'zida aks ettirishi kerak. Albatta, dastur bo'yicha yig'ilgan materiallar hamma vaqt ham shevani har tomonlama aks ettira olmaydi. Lekin o'rganuvchilarni ma'lum bir sistema - tizimda ishlashini ta'minlaydi, ma'lum bir maqsadga qarab yo'nalishini ko'rsatib turadi.

Biz o'zbek dialektologiyasida qo'llanib kelingan dasturlar, so'roqliklar, metodik tavsiyalarga tayangan holda tuzilgan quyidagi dasturni shevalardan material to'plash uchun talabalarga tavsiya qilamiz.

Dasturda tilshunoslikning **Sharh bo'limigida** ko'rgan savol va topshiriqlar alohida-alohida tarzda beriladi.

Fonetika bo'yicha materiallar to'plash

O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlarini o'rganishda talablar(!ar)dan jiddiy va mashaqqatli mehnat talab qilinadi. Chunki u sheva vakillarining nutqini har tomonlama sinchiklab o'rganishi, buning uchun esa shevaning fonemalar tuzi-lishini belgilashi, har xil sharoitlarda bo'ladigan fonemalarning fakultativ va kombi-nator-pozitsion variantlarini aniqlashi va ularning tarixiy taraqqiyot bpsqichlarida mavjud bo'lgan tarixiy-fonetik evolyutsiyani kuzatish talab qilinadi.

Dasturdagi har bir punkt tushunarli bo'lishi uchun, shu masalaga oid misollar namunasi ham berildi.

Amaliyot davomida talabalar shu punktlarning har biriga javob topa olsalar, o'rganilayotgan shevaning asosiy fonetik xususiyatlari ma'lum darajada yoritilgan bo'ladi. Shevalar fonetikasi bo'yicha materiallar to'plash uchun savollar:

1. o-lashish va a-lashishning tarqalishi:
 - a) bir bo'g'inli o'zaklarda: *ot//at, oz//az, bosh'/bash kabi;*
 - b) ikki bo'g'inli o'zaklarda: *bola//bala, ota//ata, bozor//bozar//bazor//bazar* singari.
 - v) ko'p bo'g'inli so'zlarning keyingi bo'g'inlarida: *qaldo'rg'och // qaldo 'rg 'ach, yaxsho 'roq //yaxsho 'raq* kabi.
2. Birinchi darajali cho'ziq unlilarning mavjud yoki mavjud emasligi: *at//a:d, yaz//ya:z, ot//o:t//o:d* singari.
3. Ikkinchi darajali cho'ziqlik - ultra cho'ziqlik borligi: *shahar//sha::r* kabi.
4. Lab garmoniyasining mavjud yoki mavjud emasligi:
 - a) *konglum//kongulum//kongilim//ko 'inghm* singari;

- b) *turuptu//turuptb//turbptb* kabi;
v) *ustnde//utide//ustde* singari.
5. Kontrast juft unililaming mavjudligi yoki mavjud emasligi: /a o, u o\ ʔ, i, ʔ/.
Masalan, *bol/bo ʔ, qol/ qo ʔ* kabi.
6. Choʻziq hamda qisqa unililaming mavjud yoki mavjud emasligi.
7. Soʻz boshida oʻrta-tor va oʻrta-keng unililaming diftonglashuvi /ie, uo, uoʻ/: a) *ie - iechki//ieshki* kabi;
b) uo - *uon// von, uoli* singari;
v) uoʻ - *uo ʻrdak // uo ʻrdek // uo ʻrday* kabi.
8. Soʻz boshida dj/jʻi hodisasining tarqalishi: /*djoq-joq-yoqʻ, /djol-joLʻyoll* singari.
9. Yumshoq va qattiq unililaming mavjudligi. Ular soʻzlarni farqlashda ishlatiladimi?
10. A//E mosligi uchraydimi? *layel-ayol, abir-obroʻi, majoz-mijoz, palenchi-palonchi/* kabi.
11. Oʻ7/E mosligi uchraydimi? *loʻtuk-etik, oʻchki-echki!* singari.
12. Oʻ unlisi U unlisi bilan almashadimi?
13. F, // U mosligi uchraydimi? *fduvona-duvol/devol/* kabi.
14. *Tursun, turgʻun, kunduz, chumchuq* kabi soʻzlardagi ikkinchi boʻgʻindagi unli qanday talaffuz qilinadi?
1. U va A tovushlarining almashinishi: *djavop-djuvop, yevosh-yomosh- djuvosh* kabi.
2. E//I hodisasi uchraydimi? /ergash-irgash, endi-indi/ singari.
3. E//U hodisasi mavjudmi? *devor-devol-duvoll* kabi.
4. U//Oʻ hodisasi uchraydimi? *luy-o ʻy, kuylak-ko y lakJ* singari.
5. E//Oʻ, O hodisasi mavjudmi? *lechki-oʻchhi-ochku, etik-oʻink!* kabi.
6. Soʻz boshida y undoshiining tushish hodisasi: /*yʔʔk-ʔʔʔk, ybgrma- bbgma- egbrma, yʔʔ-ʔʔ* singari.
7. X va h mavjudmi? *hamma-xamma, melmat-mexnal/* kabi.
8. F tovushining mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash.
9. Tor unililardan soʻng til orqa undoshlarining mavjudligi yoki tushishi: *Isarbq-sarb, kichik-kichi/* kabi.
10. Soʻz boshida /k-gʻi va /t-d/ hodisalarining mavjud yoki mavjud emasligi: *koz-goz, kun-gun, tush-dush, lovush-dovush, tutun-dutun/* singari.
11. /gʻ -v/ hodisasi: *ltogʻ-tov, ogʻiz-ovizl* kabi.
12. /p-v/ hodisasi: *Itop-topaman-tovamanl* singari.
13. /b-p/ hodisasi: *butun-putun/* kabi.
14. /d-t/hodisasi: *Izavod-zavut, baland-balant/* singari.
15. /b-m/ hodisasi: *Iburun-mmun, bunday-mundayl* kabi.
16. /y-gʻ//gʻ hodisasi yoki /g-y/ hodisasi bormi? *Imayiz-megbz, kigiz-kiyizl* singari.
17. /k/q-y, gʻ/gʻ -y/ hodisasi: *legdi-tegeb, liydi-tbyeb, yvg ʻbn-djbybn/* kabi.
18. /ng-y/ hodisasi: *atangbz-etengbz-aiayhz-oleybz/* singari.

19. /t-ch/ hodisasi: *Ichbsh-tbsh, chusht-tusht/* kabi.
20. /i-e/ hodisasi: *ixil-xel, tig'-teg', mix-mex/* singari.
21. /i-u/ hodisasi: *laltin-altun, xotin-xotun, temir-lemur, korsin-borsun/* kabi.
22. *Ig''* /ning sirg'alish hodisasi: *tag'-ak. ax-ox. ko'k-kok!* singari.
23. /q-g' *Ix/* hodisasi: *toqsan-toxsan, chbqtb-chbg'6|>, aqt-ag V* kabi.
24. /x-q/ hodisasi: *Ixotin-qatbn-xatbnl* singari.
25. /k-v/ hodisasi: *laleb-oldev, keltbk-ketluy, tuzuk-tuzuv/* kabi.
26. /k-y/ hodisasi: *terek-terey, bilek-biley/* singari.
27. So'z boshida *M* tovushining orttirilish: *layvan-hayvan, arra-harral* kabi.
28. /k-g/ hodisasi: *ekin-egin, ekip-egibl* singari.
29. So'z larga egalik affiksi qo'shilganda /p-b/ hodisasining hosil bo'lishi: *qap-qap'b-qapbm/ (qop)* kabi.
30. So'z oxirida tor unliardan keyin /q, k/ tovushlarining o'zgarishi: *!san>q-sarb-saru-saruv-saru:l* singari.
31. To'liq progressiv assimilyatsiya hodisasining mavjud yoki mavjud emasligi hodisasi: *Iqo'shn-b-qo'sh sin. bizni-bizzi-b'hzh, lenrbin-b-tenrbm, ketGb-kett-bl* kabi.
32. To'liq regressiv assimilyatsiyaning mavjud yoki mavjud emasligi hodisasi: *orntm-onrnm, etles-elles, borehm-bodahm/* singari.
33. /ld-ll/ tovushlarining o'zgarishi: *Ihn hh,-bo 'jh,, keldb-kellb, old-b-olM* kabi.
34. Metateza hodisasi: *Ideyre-daryo, avleney-aylanay!* singari.
35. So'z orasida *In/* ortishi yoki ortmasligi: *ichide-ichinde, lushide- dushinde, qofade-qolbnde/* kabi.
36. So'z boshida /q-k/ hodisasi: *qalampbr-kelemp-br, kant-kent, qelem- kelem/* singari.
37. /b-m/ hodisasi: *ibuni-muni, kesbi-kasbil* kabi.
38. /s-ch/ hodisasi: *Isoch-choch, soch-bq-chochtq-chachoq-sechoq/* singari.
39. /v/ tovushining tushishi natijasida ikkinchi darajali cho'ziqlikning vujudga kelishi hodisasi: *ovqet-o:qet, hovh>-ho:l-bl* singari.
40. Shevada quyidagi fonetik hodisalardan qaysisi uehraydi? Masalan: *lerston-eslon, herzdor-hezdor, turnb-tudeb, kertoshka-kett-bshke. hershb- heshshb, Tursun-Tussun/* singari.
41. /bm-pp//mm/ hodisasi: *Iboribman-borippan-borimmanl* kabi.
42. So'z boshida /v,y/ hodisasi orttirilishi hodisasi: *osma-vosma, otr- volbr, ene-ona-yene /* singari.
43. So'z ichida va oxirida /h/ tovushining tushirilishi hodisasi: *Isheher- she.er. gunoh-gimo:, ahmet-e:met, nikoh-niko.7* kabi.

44. /q, g^ç, k/ tovushlarining tushishi natijasida ikkinchi darajali cho'zliqning vujudga kelish hodisasi: /q**shloqlik-qbshlo:lik**, bog'**hq-bo:lbq**, o**choq-ochot**.t singari.

45. /f-p/ hodisasi: *ifalonchb-pelonchb*, *febrt.ke-pebrt.ke*, *foVbme-potbme*, *oftob-oplob*/ kabi.

46. /x-g^ç / hodisasi: *Ixoroz-g'oroz*, *xotik-g'otik*, *xazna-g'azm!* singari.

47. /t-h/ hodisasi: *fahlas-atlas*, *ahla-xatla*/ kabi.

48. So'z o'zagida ayrim tovushlarning takror kelishi uchraydimi? *Ilepa- teppa*, *haqbim-haqqbim* / kabilar.

Yuqoridagilardan tashqari shevaning o'ziga xos bo'lgan har qanday fonetik hodisalar uchrasa, ularni alohida misollar bilan qayd etish lozim.

IMorfologiya bo'yicha materiallar to'plash

Shevalarga xos xususiyatlar so'z turkumlari va mavjud grammatik kategoriyalar bo'yicha o'rganilishi maqsadga muvofiqdir. Bunda ko'proq shevaning morfoiogik xususiyatlarining adabiy tildan farq qiluvchi tomonlari aks ettirilsa, yaxshiroq bo'ladi Adabiy tildan farq qilmaydigan fonnalarni qayd etish esa behuda takrorini keltirib chiqaradi. Shuningdek, shevada uchramaydigan morfoiogik xususiyatlarni mavjud deb ko'rsatish ham katta nazariy va amaliy xatoga olib keladi, bu yolg'on fakt - dalillar bu sohada tadqiqot olib boruvchi kishilarni chalg'itishi mumkin. Shuning uchun bunday yolg'on faktli ma'lumotlar keraksiz hisoblanadi.

Shevalarning morfologiyasiga oid bu dastur so'z turkumlari va morfoiogik kategoriyalar bo'yicha tuzildi. Agar ulardan tashqari holatlar uchrasa, alohida qayd qilish lozim. Shevalar morfologiya bo'yicha materiallar to'plash uchun savollar:

1. Qaratqich *l-ningl* va tushum kelishigi *l-nil* qo'shimchalarining farqlanishi yoxud farqlanmasligi.

2. Shevangizda qaratqich kelishigi qo'shimchasining qanday variantlari mavjud? /-ning, -ning, -btng, -ding, -tbng, -ting, -bin, -tin/.

3. Tushum kelishigi affiksining variantlari: /-ni, -ni, -bi, -tb, -i, -i.

4. Jo'nalish(-ga) va o'rin-payt(-da) kelishiklari qo'shimchalarining farqlanishi yoki farqlanmasligi.

5. Shevada qanday qo'shma otir uchraydi? *'Zarpehak*, *tolgul*, *bilaguzuk*, *ko'r sichqon*, *laylakqor*, *yo'lpashsha*, *log'chumchuq*, *sixkabob* kabi.

6. Shevada *-turuk/-duruk/-dirik/-tirik* qo'shimchalari orqali ot yasalandimi? /*bo'yinturuq*, *umulduruq*, *umildiriq*, *shumulturuq*, *papultiriq/kab*).

7. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasining variantlari: /-ga, -ga, -ka, -qa, -ga, -a, -3, -ya, -ya/.

8. O'rin-payt kelishigi qo'shimchasining qanday variantlari ishlatiladi? /- da, -da, -ta, -ta/.

9. Chiqish kelishigi qo'shimchasining qanday variantlari shevangizda mavjud? /-dan, -dan, -tan, -tan, -din, -bn, -tin, -bn/.

10. Ko'plik qo'shimchasi (-lar) ning qanday variantlari bormi? /-lar, -hr, -

- h*, *-nəz, -nar. -ar, -ar/*.
11. *-hr* yoki *-h* qo'shimchalari hurmat ma'nosida yakka shaxslarga nisbatanham ishlatiladimi? */dadamh, akamh/* kabi
12. Shevada egalik affikslarining qanday variantlari mavjud? */mek/eBʔmʔz, mek/epʔmʔz; mektarbnuz, uʔmʔz, oʔyuz/* kabilar.
- O. Shevada *Opemh-Opemgbh, Oybmh-Oybmgbh, buvbmh-buvbmgbh* for- malarini mavjudmi?
14. "Ko'k" sifatining orttirma darajasining qanday variantlari uchraydi? */ko'm-ko'k, kom-kov, ktim-knv, kokmek/* kabi.
15. *rOq* qo'shimchasining qanday variantlari bor? */-rek, -r:k, -toq, -rog', -ro:, -lav, -tav/* kabi.
16. *-g'on, -ong'bch, -ək* kabi sifat yasovchilarning qaysi biri shevada mavjud?
17. Tartib son yasovchi qo'shimchalarning qanday variantlari bor? */-hmchb, -hnhcb, -(ʔ)ncHʔ, -(b)ndjb, -(u)rtjʔ, -(i)nchi/* kabilar.
18. Birdan o'ngacha sonlar va o'nlik, yuzlik, minglik sonlar qanday talaffuz etiladi? Sheva vakiliga ularni sanatib, yozib oling.
19. Shaxs va ko'rsatish olmoshlarining quyidagi ko'rinishlaridan qaysilari shevada ishlatiladi? Masalan: *men-man, sen-san, u-ul-ol-vol, bbz-bbzlar-bbzar- Bʔza, bu, shu, sho, oshe, shb, hayh-hayhho, ənə-ənʔ, mana-mənʔ, mənə bu- manvu-manov-mbnov, ana u-anOv* kabilar.
20. So'roq olmoshlarining qanday variantlari uchraydi?
21. Jo'nalish kelishigidagi shaxs va ko'rsatish olmoshlarining ifodaianishi: */menga-manga-mag' an, senga- sanga-sangae-sag' an/* kabi.
22. Chegara ma'nosini bildiruvchi qo'shimchalarning qanday variantlari bor? */-gacha, -kacha, -qacha, -devur, -ch:vur, -chavur, -cbng/kabx.*
23. Aniq hozirgi zamon fe'llarining ifodaianishi: *-vot, -vut, -yap, -yap, ut, -Op, -yatvr, -djatbr/* kabilar.
24. Shevada kelasi zamon fe'llarining ifodaianishi: *-djek, -djaq, -chek, chaq, -adbgan. -adbgan, -miz, -vuz, -vuzO: /bardjaqman, geldjekman, barchaq, Bʔzʔʔʔ-ganman, kehshganman, bOrambz, bOrOvuz, borovuz/* kabi.
25. Kelasi zamon fe'llarining *ketarmishman, ketarmishsan, ketarmish* kabi formalari mavjudmi?
26. O'tgan zamon fe'llarining shevalarda turlicha shakllarda ifodaianishi: *-dik, -duk, -dov, -dig /Bʔzʔʔʔ, bordug, borduv, keldig/, -vuz, -vuze, -ʔyʔz, -mbsh, -gan, -kan, -miz /bordiiuv, bOrduvuz, BʔzʔʔʔI, barg' amʔz, bOruvkammbz, Bʔzʔʔʔz/* kabilar.
27. Shevada buyruq-istak maylining qanday variantlari mavjud? *-g'alb, -geli, -alb, -elb, -eyluk, ʔ/yluv: /baraʔ, boreylik, bOreyluv/* kabi.
28. Shevada *blrsak, blrslv, blrsDvuz, b:rsembz, blrsengbz, blrseybz, blrsele* kabi shart mayli ko'plik qo'shimchalarining qaysi bir varianti ishlatiladi?
29. *-maqchi, -mDxchi, -mOqchi, -mD.chi, -mag'chi, -maxchi* qo'shimchalarining qaysi biri shevada ko'p qo'lanadi?
30. *-gudek, -g'udek* yordamida tuzilgan fe'l formalari mavjudmi?

31. *:(Oidi, yutvlrldi, ketiOrduk. aytvur-etvur, sDtvOldi, Opqllidi, Db:raman, ?pke-apke tipidagi* qo'shma fe'llar uchraydimi?

32. Fe'ning orttirma daraja formalaridan *(-(, -at, -it, -giz, -kbz, -g'bz, -gbz, -gaz, -kaz, -qaz, -g' az, -i, -az, -tir, -dir, -ir)* qaysi biri faolroq ishlatiladi?

33. *B2r~bb edi baribeeh barivedi - boruveb* so'zlarining qaysi biri o'rganilayotgan ushbu shevada mavjud?

34~(a)r, -mas affikslari qatnashgan so'zlar qo'llanadimi?

35. Sifatdosh yasovchi qo'shimchalarning dialektal-shevagagina xos boigan variantlari uchraydimi, qayd qil ing.

36. Shevada ravishdosh yasovchi qo'shimchalarning qaiiday variantlari mavjud?

37. O'rganilayotgan shevada *munda, uyDg'da, buyOg'da, shuylg'da, bbyOg' da, ag'da, bag'da, aqqa, baqqa, shaqqa, shag'da, o'tta, itta, botta, sho'tta, vyerda, sherda, shetta. uyn, buy:n, shuyOn, biz, to, yana, yanabl, tag bn, tag 'a, tag 'bnda, song, son, sog' t>n, bbryola* kayubi ravishga oid so'zlarning qaysi xillari uchraydi?

38. Fe'ning birgalik daraja formalari: *builder kelbsheeb, khtob o'qbshadb* kabi aytiladimi yoki *holblbr keleobler, kbtob oqbydblar* formasida *-sh, -ish* qo'shimchalari almashmasdan talaffuz qilinadimi?

39. To'liqsiz feining quyidagi formalaridan qaysi biri ishlatiladi: *edi (di), ekan (kan, akan), emish (emush, mush, mish)?*

40. Bilan ko'makchisining tarqalishi: *kirn bblen, kirn minan, kbm nnnen, kimmen, kumman* kabilar.

41. Lekin ko'makchisining qanday dialektal variantlari uchraydi? *lie kin, nekbn, bkbn, ammj-bkbnl* kabilar.

42. *-mb//mi//ma//ma//na so'roq* yuklamalarining tarqalishini aniqlang: *blrm//blrma'/barna//keladbmb//kelama* kabilar. Misollarni shevaga oid matnlar asosida keltiring.

43. Adabiy tildagidau farq qiluvchi so'z yasovchi qo'shimchalar yoki shevaning o'zigagina xos boigan yasovchilar mavjudmi? Boisa, ularga matn asosida misollar keltiring.

44. Shevada qanday emotsional so'zlar qo'lanadi? */2h, 3h-lh, V3/j-v3 h, bay-bay, plh-plh, astaprib, _y3 pirimay, ibiy/* kabilar.

45. Tovushga taqlid so'zlarning qanday turlari mavjud? */vish-vish, pisir- pisir, tasir-tusir, hiq-hiq, pix-pix/* kabilar.

46. Shevadagina ham kam uchraydigan qo'shimchalar haqida to'xtaling va misollar keltiring.

O'zbek shevaarining leksik xususiyatlarini o'rganish shevaning boshqa bo'limlarini-qismlarini o'rganishga nisbatan biroz osonroq bo'ladi. Chunki bunda talabalar leksika bo'yicha tuzilgan so'roqlikdan foydalanib yozib olishi mumkin bo'ladi. Shuningdek, narsa va predmetlarni ko'rsatib, ularning nomlarini so'rab olishi ham mumkin. Ko'p ma'noli so'zlarning har birining ma'nolarini ochib berish uchun esa ularni matnning ichida berish lozim. Hozirgi kunda sheva hayotiga kirib kelayotgan yangi so'zlarga ham alohida e'tibor berish kerak.

Shevalarni o'rganganda shunday so'zlari uchrashi mumkinki, ularning bar-ehasini

oldindan bilishi qiyin. Shuning uchun talabalar shevadagi har bir yangi soʻzga jiddiy eʼtibor berishi, uchragan yangi soʻzni matn ichida yozib borishi kerak. Ana shundagina oʻrganiladigan shevaning lugʻat tarkibi maʼlum darajada toʻliq aks ettirilishi mumkin va talabalar ushbu amaliyotdan ancha narsalarni oʻrga-nishlari aniq boʻladi. Quyidagilarga talaba oʻrganayotgan shevasi materiallari asosida har biriga 20 (yigirmata) dan misollarni javoblarida yozishlari lozim:

Qipchoq shevasiga xos boʻlgan *kavanak // kabanak // kapan* .l. k (chakmon), egi II.V k // *etruk*/(yolgʻon), *qalpaq//qalpaq* (doʻppi), *urg//uvurt // ovurt* (lunj), *manglay* (peshona), *x:q-jn-q::n // qan (x3n), ne // n» // ni* (nima), *vusma* “osma” (oʻsma) singari soʻzlardan Navoiy asarlaryda ham kengʻ . foydalanilgan."

Yoki boshqa misollarni ham keltirish mumkin: *qalampir* (adabiy tilda), *garmdarb* (toshkent shevasida), *qalamfur* (Samarqand, Buxoro shevalarida); *xotnak* (adabiy tilda), *setpcha* (Toshkent shevasida); *mzlamaq, isiamDq, qidirm:q* maʼno dosh soʻzlarʻ shevalar nuqtai nazaridan quyidagicha: *bstamDq* (Fargʻona va Oʻsh shevalarida), *qbdbrmDq* (Toshkent shevasida), *mzlamaq, qmdmrmaq, istamaq* (qipchoq va oʻgʻuz lahjalarga xos shevalarda).

Shevalar eng qadimiy boʻlib, odamzot tilga kirgandan boshlab, isteʼmolda boʻlib kelmoqda. Bunday oʻziga xoslikni hozirgi vaqtda osonlik bilan farqlash mumkin: *bineyi* (tuzuk), *pisip* (yashirinib), *talli* (shirinlik), *tagʻin* (yana), *qmlam-mq* (yupqa), *qnchap* (tez), *hzyda* (yur), *bavmr* (jigar) singarilar qipchoq lahjasi shevalarida; *zap* (juda, vaqtida), *peqqos* (butunlay), *p:chcha* (aka, amaki), *unemlq* (koʻnmoq), *mehovat // veyʻmr* (mubolagʻa), *diltan boʻlmOq* (xafa boi-moq) singarilar qorluq-chigil-iiygʻur lahjasidagi shevalarda; *atnz* (paykal), *mor cha* (chumoli), *dovdm* (beparvo), *palpis* (iflos), *ama* (anhor), *yap* (katta ariq), *palik* (ship), *tayak* (bolaxona), *mayin* (miya), *kurt* (bura) va boshqalar oʻgʻuz guruhi shevalarila uchaydi. Shevalar leksika boʻyicha materiallar toʻplash uchun savollar:

- 1 .Shevadagi antonimlarni qayd eting.
- 2.Shevada uchrovchi omonimlami toʻliq yozib olishga harakat qiling.
3. Mazkur shevada uchragan sinonimlarni birma-bir yozib oling.
- 4.Sheva hududidagi joy nomiari - toponimlami yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlami izohlang.
- 5.Sheva hududida uchrovchi gidronimlarni qayd qil ing va uning tarkibidagi dialektizmlami sharhlang.
- 6.Sheva vakillan yashayotgan hududga xos tarixiy inshoot va binolarning, machitlaming nomlarini yozib. izohlab tushuntiring.
- 7.Sheva vakillari nutqiga xos qabriston nomlarini yozing va uning tarkibidagi dialektizmlami sharhlang.
- 8.Sheva mavjud boigan hududda uchrovchi etnografik nomlarni birma- bir yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlami izohlash.
- 9.Shevada uchrovchi qarindosh-urugʻchilik atamalarini qayd eting va uning tarkibidagi dialektizmlami sharhlashga harakat qiling.
- 10.Sheva vakillari nutqidagi uy-roʻzgʻor buyumlarining nomlarini yozib oling.

izohlang.

11. Shevaga xos kuyov salomlarni yozing va va uning tarkibidagi dialek- tizmlarni sharhlang.
12. Shevaga oid kelin salomlarni yozib oling va uning tarkibidagi dialek- tizmlarni izohlab bering.
13. Shevadagi tez aytishlarni yozib olish va uning tarkibidagi dialektizmlarni sharhlang.
14. Shevada qoiianuvchi oziq-ovqat nomlarini yozib oling va uning tarkibi-dagi dialektizmlarni izohlashga harakat qiling.
15. Shevada qoiianuvchi kiyim-kechak nomlarini qayd eting va uning tarkibi-dagi dialektizmlarni sharhlang.
16. Shevada qoiianuvchi ish-quollarining nomlarini yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlarni izohlang.
17. Shevada qoiianuvchi zeb-ziynat, taqinchoqlarning nomlarini yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlarni sharhlang.
18. Shevada qoiianuvchi parranda nomlarini yozib oling va uning tarkibidagi dialektizmlarni izohlashga harakat qiling..
19. Sheva vakillari asrovchi uy hayvonlarining nomlarini yozib oling.
20. Shevada qoiianuvchi yovvoyi hamda yirtqich hayvonlarning nomlarini birma-bir yozib oling.
21. Sheva vakillari ishlatuvchi ovehilik va baliqchilik atamalarini birma- bir qayd eting.
22. Sheva vakillari aloqador boigan urug' va qabilalarning nomlarini to'liq yozib olishga harakat qiling.
23. Shevada "*supurgi*" so'zi qanday aytiladi?
24. To'y bilan bog'liq so'zlarni yozib, ularni to'y qo'shiqlari bilan izohlang.
25. *JZag'izg'on, hakka, alashaqshaq* /so'zlaridan qaysi biri bu shevada bor ekan?
26. */Chug urchuq, qDrayabq, yabq/* so'zlarining qaysi birlari o'rganilayotgan shevaga xos?
27. Shevada *Hemene, juvoldbz, yo'g'on igna!* so'zlarining qaysi biri qo'ila- nadi va qaysi ma'nodda?
28. *Satil, paqir, chelak* so'zlarining qaysi biri qo'lanadi?
29. *Palos* vazifasini bajaruvchi qanday so'zlar shevada bor?
30. O'limga oid sheva so'zlarini yozing va ularni gaplar, marsiyalar bilan izohlang.
31. Shevada erkash ma'nosini ifodalovchi qanday so'zlar ishlatiladi?
32. O'rganilayotgan shevada qarg'ishni (haqoratni) anglatadigan qanday so'zlar tez-tez qo'lanadi?
33. Quyidagi leksik dubietlardan qaysi biri shevada faol qo'lanadi?
Masalan: *Inervan, sh:tb, zengb, rorbln, ol'bz, kelb, so:qb, goshanga, ch'ym'ly'lyd. gosh*, ~> *ya na. chimildbq, dux:ba, baxmal. barqbt, chachv:n, chashpant, chbmmet, chimmet, non-par, chakbch/* kabilar.
34. Shunday qilib iborasining shevada boshqa variantlari mavjud bo'lsa, qayd eting.

35. Shevada *“bo'lyniga llniadi”, “rad etdi”, “munkir keldi”* iboralarining qaysi biri ishlatiladi?
36. Shevada *“dedi, didi, eyltb, ettb”* soʻzlaridan qaysi biri ishlatiladi?
- yabq
37. Shevada *“piyava shorvaJ/shorba, qore shorve//qora shorva, pbyova, vag'lama”* soʻzlaridan qay biri uchraydi va qanday maʼnoda ishlatiladi?
38. Quyidagi iboralarining qaysi biri oʻrganilayotgan shevaga xos?
- A) *kuchuk tishladi* yoki *qlpdi*;
 B) *sigir suzdi* yoki *shüxladi*.
39. *Съ/OyIъ, kohlbk/Ykohlu, korkem, suluv* soʻzlarining qaysi biri shevada faol (aktiv) qoʻmlanadi?
40. Tasdiq maʼnosini ifodalovchi *“ha”* soʻzining qanday variantlari mavjud?
41. Adabiy tildagi *“qidirmOq”* soʻzining qanday variantlari bormi?
 42. *“Suvda suznOq”* iborasi shevada qanday qoʻmlanadi?
 43. YÍI fasllari shevada qanday nomlangan?
 44. Shevada hunarmandchilikka oid qanday atamalar qoʻmlanadi?
 45. Shevada *“etik”* soʻzining boshqa variantlari bormi?
 46. Shevada *“kalit”* soʻzining boshqa variantlarini bilasizmi?
 47. Shevada *“childirma”* soʻzining boshqa variantlari uchraydimi?
 48. Shevada palovni suzadigan idish qanday ataladi?
 49. Kir yuvadigan togʻoraning shevada qanday nomlari bor?
 50. Shevada *“arqDn”* soʻzining boshqa variantlarini bilasizmi?
 51. Shevada qozonning qopqogM qanday nomlanadi?
 52. Adabiy tildagi *“gMsht”* soʻzining qanday variantlari mavjud?
 53. *”Bэka, DybDlta, tever//teber”* soʻzlarining qaysi biri shevada uchraydi?
54. Shevada *“do'ppi”* soʻzining boshqa variantlari bormi?
 55. Sheva vakillari qoʻllaydigan pichoq turlarini yozing, izohlang.
 56. Adabiy tilda qoʻllanuvchi *“Oza”* soʻzi bu oʻrganilayotgan shevada qanday maʼno nozikliklari bilan uchraydi?
57. Shevada *“yangi”* soʻzining boshqa variantlari bormi?
58. *”Marza, pDI, taxa”* soʻzlari bormi, ular qanday maʼnolarda ishlatiladi?
59. *”Pushta, jo'yak, chel, tirgak”* soʻzlari bormi, uiar qanday maʼnolarda ishlatiladi?
60. *”Tashlama, zaykash, zaxkash, solma, zovur//zavr”* soʻzlari bormi, ular qanday maʼnolarda ishlatiladi?
61. Adabiy tildagi *“sharshara”* soʻzining qanday variantlari shevada uchraydi?
62. *”To'g'3n”* soʻzi shevada ham qoʻmlanadimi yoki boshqa soʻzlar shu maʼnoda ishlatiladimi?

63. Uy hayvonlarini chaqiradigan soʻzlar shevada uchraydimi?
64. Uy hayvonlarini haydaydigan soʻzlar ham shevada bormi?
65. Shevada “echki, uloq” soʻzlarining yana qanday variantlari uchraydi?
66. Shevada erkaklar qoʻllaydigan qoʻpol soʻzlarni yozish.
67. Shevada ayollar qoʻllaydigan qoʻpol soʻzlarni qayd eting.
68. Shevada oʻgʻil bolalar qoʻllaydigan qoʻpol soʻzlarni yozib oling.
69. Shevada qizlar qoʻllaydigan qoʻpol soʻzlarni qayd eting.
70. Shevada momolar qoʻllaydigan qargʻishlarni yozib boring.
71. Shevada ayollar qoʻllaydigan qargʻishlarni yozib qoʻying.
72. Shevada eshakning bolasini qanday soʻzlar bilan atashadi?
73. Adabiy tildagi “ari” soʻzining bu shevada variantlari bormi? Boʻlsa, bir-ma-bir qayd qiling.
74. Qoʻy va echkilarga qiron keltiradigan yirtqich hayvonning shevadagi no-mi nima?
75. Shevada “it, mushuk” soʻzlarining qanday variantlari bor?
76. Adabiy tildagi “chittak” soʻzining bu shevada variantlari bormi? Boʻlsa, birma-bir qayd qiling.
77. ”ChumDli” soʻzi shevada qanday soʻzlar bilan ataladi?
78. Adabiy tildagi “ninachi” soʻzining bu shevada variantlari bormi?
79. ”DshqDv3q” soʻzi oʻrganilayotgan shevada qanday variantlarda uchraydi?
80. ”On»k, gʻoltn, zDrd-lj” soʻzlaridan qaysi biri shevaga xos?
81. ”Yalp-bz, pbdinaZ/pidana, Ivblva” soʻzlaridan qaysi biri shevaga oid?
82. Shevada “murch va qalampir” soʻzlari maʼno jihatdan farq qilinadimi?
83. Adabiy tildagi “n3n” soʻzining shevada qanday variantlari mavjud?
84. ”RDvach/ravDch, chukurb” soʻzlaridan qaysi biri shevaga xos?
85. ”DDvuchch3, davuchcha, davcha, duvcho, davcho, qD ra” soʻzlaridan qaysi biri shevaga oid?

86. "Ishtom, vDyish, so'ri" so'zlaridan qaysi biri shevaga ishlatiladi?
87. Adabiy tildagi "tola" so'zining qanday variantlari ushbu shevada mavjud?
88. "Mo'ybv" so'zining qanday ko'rinishlari mavjud?
89. Adabiy tildagi "chaqabq" so'zining qanday variantlari bor?
90. O'rganilayotgan shevada kishi a'zolari qanday nomlar bilan ataladi?
91. "3ch3fat, xasis" kabi kishi xarakteridagi kamchilik-nuqsonni bildiruvchi so'zlar shevada qo'Mlanadimi? Qo'llansa, misollar yozing.
92. Tegirmonchilikka oid atamalar bu shevalarda qo'Mlanadimi?
93. Etikdo'zlikka oid atamalar bu shevalarda ishlatiladimi?
94. Temirchilikka oid atamalar bu shevalarda qo'Mlanadimi?
95. Shevada qanday og'irlik o'Mchovlari ishlatiladi?
96. Shevada hunarmandchilik atamalari bormi? Bo'Msa, yozib izohlang.
97. Ushbu shevada tovuq, xo'rozlarning turlari qanday nomlar bilan aytiladi?
98. Shevada vaqt oichovlarini anglatuvchi so'zlar qanday variantlarda uchraydi?
99. "DjT>ger, bag'-br, bavur" so'zlarining qaysi biri shevaga xos?
100. "Kiprik, kirpik, mujgDn" so'zlaridan qaysi biri shevada aktiv ishlatiladi?
101. "B3sh va kalia" so'zlari shevada qanday ma'nolarda qo'Mlanadi va ularning qanday variantlari mavjud?
102. "Pesions, manglay" so'zlari shevada qanday ma'nolarda qo'Mlanadi va ularning qanday variantlari bor?
103. /Dost//dos, ortoq, djora//djoro//djo'ron, esh, yoldDsh, Dg'aym.. boybnsa, Dshna/ so'zlarining qaysi biri o'rganilayotgan shevada mavjud?
104. Shevada "qo'shni" so'zining qanday variantlari bor?
105. "XDla" so'zi shevada ishlatiladimi?
106. Shevada xolaning bolasini qanday so'zlar bilan atashadi?
107. "P3chcha" so'zi shevada qanday variantlarda ishlatiladi va ular qanday kishilarga nisbatan qo'Mlaniladi?
108. Sheva kishilari akasining xotinini qanday chaqiradilar va uning yana qanday variantlari mavjud?
109. "BDldiz, kundush, Dvsin, beka, bekach, 3yim, aya, qayin, qayinsingil, qayinDg'a" so'zlaridan qaysi biri ko'p ishlatiladi va qanday ma'noda qo'Mlanadi?
110. Bolalarning yosh jihatdan farqlanishi shevada qanday holatda?
111. Shevada adabiy tildagi "Dna" so'zining qanday variantlari bor va ulardan qaysi biri faolroq qo'Mlanib ketmoqda?
112. Imorat va uning qurilishiga oid shevaga xos bo'Mgan so'zlarning hammasini birma-bir qayd qilib chiqing.
113. Chevarchilikka oid atamalami yozib oiish.
114. Kashtachilikka xos atamalarni qayd etish.
115. Shevada qanday gul nomlari tez-tez ishlatiladi?

116. Bug'doy navlari sheva vakillari nutqida qoilanadimi?
117. Qovun navlari shevada qanday variantlarda saqianib qolgan?
118. Tarvuz navlari ushbu shevada qanday ko'rinishlarda va nega shu holatlarda ishlatiladi?
119. Shevangizga oid urug'-qabila nomlarini qayd etish.
120. Uzum navlarini yozing.
121. Shevada qush oviga oid qanday so'zlar ishlatiladi?
122. Arava va aravasozlikka oid qanday so'zlar bu shevada tez-tez qoilanadi?
123. Uy bezatishga oid qanday so'zlar shevada mavjud?
124. Dam olishga xos bo'lgan qanday so'zlar shevada ishlatiladi?
125. Sheva vakillari nutqida qanday xalq o'vmlarining nomlari saqianib qolgan?
126. To'y nomlaridan qaysi birlari shevada ko'proq qoMlanadi?
127. Beshik to'yi qanday o'tkaziladi?
128. O'qil to'y qanday holda boiadi?
129. Qiz to'yi qanday o'tkazilmoqda?
130. Shevada "aql-b, DdDbh." so'zlarining qanday variantlari ishlatiladi hamda ular qanday ma'no!arda boiadi?
131. "O'qituvchi, muallim" so'zlari shevada yana qanday variantlarda aytiladi?
132. Shevada "yDstiq, bolish, loia, loiva, takya" so'zlarining qaysi biri qoilanadi hamda qanday ma'noda ishlatiladi?
133. O'rganilayotgan shevada eskicha pul sanogi mavjudmi?
134. Uy-ro'zg'or nomlarini yozing.
135. Harakat nomlarini birima-bir qayd qilish.
136. Ovqat nomlarini yozish.
137. Shevangizga oid sutli ovqatlarning nomi yozib, izohlab ko'ring.
138. Shevangizga xos yogii ovqatlarning nomlarini yozib, ularni izohlang.
139. Shevaga oid "YDr-y3r"larni yozib, ulardagi dialektal so'zlarning tagiga chizing.
140. Shevaga oid "KuyDv sabm"larni yozib, dialektal so'zlarini belgilang.
141. (Qiz) "Charlar" qanday oikaziladi?
142. Marhumlar uehun qanday urf-odatlar oikazilib turadi?
143. Shevangizga oid kiyim nomlarini yozing, izohlab ko'ring.
144. Shevangizga xos erkaklarning qishki va yozgi kiyimlarining nomini yozing va izohlang.
145. Shevangizga xos ayollarning qishki hamda yozgi kiyimlarining nomlarini yozib oling va sharhlang.
146. Shevangizga xos bolalar kiyimlarining nomlarini yozib, ularni izohlang.
147. Shevangiz vakillariga xos qadimdan davom etib kelayotgan urf- odatlarning nomini yozib, izohlashga harakal qiling.
148. Bezak nomlarini qayd etish.
149. Sheva vakillari nutqida qoMlanadigan toponimlarni qayd etish.
150. Shevangizga oid hikmatli so'zlarni yozing.
151. Shevangizga xos frazeologizmlarni qayd etib, ma'nolarini yozish.

152. Shevangizga oid bo'lgan maqollarni yozib, ularni tushuntirib bering.
153. Sheva vakillari izohlagan toponimlarni yozib olish.
154. "Mahmud Dno, ezma" so'zlarining qanday variantlari mavjud va ular qanday ma'nolarida qo'llanadi?

Sintaksis bo'yicha materiallar to'plash

Shevalarning sintaksisini o'rganish ham dialektologik amaliyotning ajralmas bir qismi hisoblanadi. O'zbek shevalari bo'yicha qilingan ko'pgina ilmiy tadqiqotlarda sintaktik xususiyatlar umumiy obzor tariqasida o'rganilgan. Chunki F. Abduliayev, Yu. Jumanazarov va M. Turpovlarning shevalar sintaksisi haqidagi monografiyalari ma'lum bir ajratib olingan hududlarning shevalariga bag'ishlangan. Haligacha o'zbek shevalari sintaksis nuqtayi nazardan mukammal o'rganilmagan.

Shevalarning sintaktik xususiyatlarini o'rganish uzoq muddatli kuzatishlar natijasida to'plangan dialektal nutq(lar)ning daliliy materiallari asosida yoritib berishni talab qiladi.

O'zbek, tilining shevalar sintaksisi o'ziga xos konstruksiyalar va oborotlarga egaki, bularni o'rganish va tahlil qilish o'zbek tili tarixi uchun ham, hozirgi o'zbek tili uchun ham qimmatli ilmiy-nazariy xulosalarga kelishga imkoniyat yaratib beradi. Amaliyotga chiqqan talabalar o'zlari o'rganayotgan shevaning barcha sintaktik xususiyatlarini to'liq aks ettira olmasalar-da, ayrim sintaktik hodisalarni qayd qilib o'tishlari lozim.

Talabalar iloji boricha, o'rganilayotgan shevaning o'ziga xos ayrim sintaktik xususiyatlariga e'tiborini qaratishlari o'rinlidir. Ular shevalar sintaksisini o'rganishda quyidagi topshiriqlarga e'tibor qaratishlari maqsadga muvofiq:

1. Shevaga xos so'z birikmalarini qayd etish.
2. Shevaga xos sodda gaplarni yozing.
3. Gap tuzilishida bo'ladigan alohida holatlarni qayd qilish.
4. Sodda gaplarning turlarini qayd etish.
5. Bir sostavli gaplarning alohida turlari uchrasa, ularni yozib olish.
6. Gap bo'laklarining shevaga xos joylashish xususiyatlarini aniqlash.
7. Sheva vakillariga xos so'z birikmalari bormi?
8. Shevada *tarafi b:z:r, buluti siy2, guli rcrbrO, mizori kabn kabi izofiali* so'z birikmalari mavjudmi?
9. Tobe so'z ko'makchi bilan bog'langan holda keladimi?

(Blfosiychun jpti-bolasi uchun opti kabilar).

10. Qo'shmagapning shevaga xos xususiyatlariga e'tibor berish va ularni yozib olish. Qo'shma gapning shevaga xos qanday turlari uchradi?

11. Shevadagi gaplarda gap bo'laklarining belgisi qo'llanishiga misollar keltiring.

12. Shevadagi gaplarda gap bo'laklarining belgisiz ishlatilishiga namunalarni bering.

13. Shevangizda sodda gapdan ko'p foydalanadimi, nega?

H. Shevangizda qo'shma gapdan ko'p foydalanadimi? Nega shunday deb o'ylaysiz?

1. S. Shevangizdagi gaplarda kiritma bo'laklar ham qo'llanadimi? Misollar keltiring.

16. O'zga gapning alohida turlari uchrasa, ularni qayd qilish.

17. Shevada bir so'zdan iborat gaplar uhradimi?

18. Shevangizda ajratilgan gap bo'laklari ham ishlatiladimi, misollar keltiring.

19. Shevaga xos bo'lgan har qanday oborot va konstruksiyalarni yozib olish.

20. Murakkab konstruksiyali gap(matn)lar uchrasa, ularni alohida qayd etish lozim. Chunki ular ham qiziq, ham ishonchli dalillar hisoblanadi.

21. Talabalar shevani o'rganish jarayonida o'zi to'liq tahlil qila olmaydigan sintaktik hodisalarga duch kelishi ham mumkin. Bunday holatda ularni to'liq yozib olib, rahbar(o'qituvchi)ga ko'rsatish lozim.

22. Sheva vakillari aytgan, istalgan bir necha matnni yozib, undagi gaplarni hisoblang.

Sheva materiallari yig'iladigan hudud va amaliyotning muddati to'g'risida

Shu sheva aholisi o'zbek tilining qaysi lahja yohud shevalar guruhiga man-sub ekanligi.

Keyingi davrda shu shevada ro'y bergan ayrim fonetik va leksik o'zga-rishlar.

Sheva vakillarining tuman hamda shahar markazidan qanchalik uzoqlikda joylashganligi.

Bu hududda o'rganilayotgan sheva vakillari bilan yana qanday millat, elat vakillari istiqomat qilishlari.

Shevaning shu guruh shevalaridan o'zigagina xos xususiyatlari.

Sheva vakillari nutqida boshqa tillarning ta'siri bor yoki yo'qligi aniqlanadi. Bo'lsa misollar keltiriladi.

Bu sheva oldin biror bir olim tomonidan o'rganilganmi?

Sheva agar olimlar tomonidan oldin o'rganilgan bo'lsa, uning qaysi xusu- siyatlari e'tibordan chetda qolganligi haqida gapiring.

Amaliyot davrida shevaga xos xarakterli xususiyatlar haqida tug'ilgan fikr-mulohazalar yozib boriladi.

Bu amaliyot vaqtida paydo bo'lgan turli xil muammolar ham ko'rsatiladi.

Mazkur amaliyotni tashkil etish hamda uni o'tkazish yuzasidan bildirila- digan taklif va istaklar ham iloji bo'lsa yozib boriladi.

Yozilgan hisobot amaliyot davrida sheva materiallari yozish uchun tutilgan da'nar (bu da'nar shevaga oid matnlar va amaliyot dasturi asosida to'ldirilgan bo'ladi) hamda talabaning kunlik ish daftari bilan birgalikda amaliyot rahbariga topshiriladi. Rahbar ularni ko'rib chiqib, zarur ro'yxat asosida qabul qiladi: har bir da'nar, magnitafon kassetasi va boshqa yig'ilgan materiallar ro'yxat qilinib kafed-raga topshiriladi.

Har bir qabul qilingan materialga, hisobotning to'g'ri va aniq yozilganligiga, ayniqsa, shevaga oid materiallarning pasportlari chalkashib ketmasligiga alohida e'tibor beriladi. To'plangan shevaga oid materiallar ma'ium bir tizimga solinib, alohida-alohida belgilanadi.

Talabalar hisobot bilan birga ushbu amaliyot davomida qilingan ishlar, to'plangan shevaga oid materiallar, yangi topilmalar, tabiat manzaralari, oinmaviysiyosiy ishlar va madaniy dam olishlar aks ettirilgan foto albomlarni ham tuzib topshirishadi. Amaliyot davrida qilingan ishlar va tassurotlar yuzasidan albom tuzish har bir talaba uchun maroqli.

Dialektologik amaliyotning yakuni sentabr oyida anjuman sifatida o'tkaziladi. Chunki yangi o'quv yili boshlangach, o'qituvchilar jamoasi va talabalar bilan birgalikda amaliyot to'g'risida majlisda gaplashib olish maqsadga muvofiq. Bunda amaliyot rahbarlari hamda talabalar bajarilgan ishlar yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini aytib o'tishadi. Mana shu hol talabaning amaliyotdan oigan ko'nikmalarini tanqidiy ravishda jiddiy qarab chiqishlariga turtki bo'ladi. Talabalar "quyidagi ishlarni bajardim", deb sheva materiallarini to'plab, yozgan daftarlarni baho olish uchun ro'yxat bilan rahbarlarga topshirishadi. Amaliyotning yutuq va kamchiliklari to'g'risida ham talabalar o'z fikrlarini aytishadi. Shundan so'ng ama- liyot rahbari kafedra, dekanat va universitet (institut)ning o'quv ishlari bo'limiga yozma hisobot topshirishadi. O'tkazilgan dialektologik amaliyotning yakuni kafed-ra yig'ilishida hamda fakultet ihtiy kengashida ham ko'rib chiqiladi va kelgusi yilgi bo'ladigan dialektologik amaliyotda qilinadigan ishlar rejalashtiriladi.

"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotining bajarilishi to'g'risida hisobot

Ushbu amaliyotni yakunlash va u haqida hisobot topshirish ham amaliyotning asosiy va ma'suliyatli qismlaridan biri hisoblanadi. Bu hisobot talabalarning o'quv amaliyoti davomida amalga oshirgan barcha faoliyatining ko'zguosidir. Shuning uchun ham talabalarning mazkur amaliyotdagi ishlarini baholash ham mana shu hisobot asosida boiadi. Buning uchun talabalar yuqorida aks etgan reja bilan shevalarni o'rganishda kerak boiadigan maxsus dialektologik dastur asosida hisobot yozib topshiradilar.

Talaba bu amaliyotdan juda ko'p narsalarni o'rganishi, ayrim qarama- qarshiliklarga duch kelishi, ayrim yutuqlarni qoTga kiritishi va mustaqil fikrlar bilan chiqishi mumkin. Mana shu narsalar uning hisobotida o'z aksini topadi. Amaliyot tugagach, uning oiishi haqida

hisobot talab qilish talabalarning o'z ishiga mas'uliyat bilan qarashlarini, samarali ishlashlarini hamda har bir ishga ijodiy yondashishni o'rgatadi. Yuqorida so'ralgan savollarga birma-bir javob berishi talabaning amaliyotga nisbatan mas'uliyatini ko'rsatadi. Shu sababli hisobotda nimalar aks etishini avvaldan rejalashtirib, uni talabalarga yetkazib qo'yish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Amaliyot yakunida talaba o'z o'rgangan sheva vakillari o'rtasida olib borgan ishlari, amaliyotdan orttirgan koiikma va malakasi, duch kelgan turli xil muam-molari, o'zida tug'ilgan ayrim fikr-mulohazalari haqida toiiq hisobot yozadi. Ushbu hisobotda bajarilgan ishlar mazmuni o'z ifodasini topishi shart.

“O'zbek dialcktologiyasi” fanidan yozma ishlarni baholash mezonlari

6.2.1. Ailo baholanadi, qachon (86-100):

- variant savollarining barchasiga atroflicha, aniq va to'g'ri javoblar berilsa (yozilgan boTsa);
- talaba berilgan masalalar bo'yicha qo'shimcha ma'lum otlardan xa- bardor boisa;
- qonun-qoidalar, nazariya va taxminlar, tushunchalar va tasavvurlar to'g'ri va aniq aytilsa (yozilgan boisa);

- bayonda ilmiy xatoliklarga yoi qo'yilmay, material mazmunining ilmiy va mantiqiyiligi saqlangan (puxta yozilgan) boisa;

- bayonda transkripsion, orfografik va grammatik xatoliklar uchramasa.

6.2.2. Yaxshi baholanadi, qachon (71-85):

- variant savoliga berilgan (yozilgan) javoblar to'g'ri , ammo faqatgina o'quv dasturi talablari doirasi bilan cheklanib qolgan;

- javoblarda ilmiylik buzilmagan;

- bayon mazmunida mantiq saqlangan;

- qonun-qoidalar, nazariya va taxminlar, tushuncha va tasavvurlar bayonida xatoliklar uchramasa;

- bayonda transkripsion, orfografik va grammatik xatolar uchramasa;

- berilgan savollarning (topshiriqlarning) bittasiga toiiq javob yozil- magan boisa) berilmasa.

6.2.3. Qoniqarli baholanadi, agar (55-70):

- savollarga toiiq javoblar berilmagan (yozilmagan) boisa;

- variant savollariga berilgan (yozilgan) javoblar yuzaki. Ba'zi bir mantiqiy ketma ketligigata'sir ko'rsatniaydigan grammatik xatolar mavjud;

- bayonda ba'zi mantiqiy chaikashliklar qayd etilsa;

- Qonun qoida , nazariya va taxminlar, tushunchalar va tasavvurlarda ba'zi bir noaniqliklarga yo'l qo'yilgan bo'lsa;

- bayon transkripsion, orfografik va grammatik tomondan noto'g'ri.

6.2.4. Qoniqarsiz baholanadi, qachon (0-54):

- variant savollarining 1-3 tasida kamchiligi bo'lsa yoki umuman javob berilmagan (yozilmagan) bo'lsa;

- variant savollariga berilgan (yozilgan) javoblar noto'g'ri yoki aniq berilmagan

(yozilmagan) bo'lsa;

- javoblarda noaniqlik va mantiqiy chaikashliklar qayd etilsa;
- bayon matnida transkripsion. orfografik va grammatik jixatidan xato'ar ko'p bo'lsa.

Dialektologik amaliyot vaqtida to'plangan inater iallardan namunalar:

1. Xalq qo'shiqlari:

Jezdenin hasratlari¹

Qaynata jurt havasbn Maydalap qar javasb.

Juratdan ketgan kuyOvdbn Achchi pbyoz dovosb.

Qaynilerdbin tavOg '?,

Tiilkblarge jem bolet

Jezde meyman bog

'anda Meyman siyi kom

boleb.

Dastrxanda jazdbilar,

Kal palavdb asdbdar. Keybn

tayyar avqatg 'a Achchb p-

byaz bastblar. Tamch'h javun

sel bornas, Vomman jer xol

bornas.

Von jbl sbylab baxsanam

Kuyov degan el bornas.

2. Xalq maqollari:

'hntblgcinga Ole jo 'r .

Yomonnb bbr qblt>g'> Ottuq.

Nasriddin Nazarovning o'z shevasiga oid to'plagan materiallaridan parcha olindi.

3. Xalq iboralari:

Q:shi>ng b:nm, deb, kozbga qaramaslbk.
:dam>ng labzh habt, goshi haiOm Qbirthinga qbilta rOn jml q

4. Sheva soʻzliklari lugʻati:

4.1. Sof leksik-dialektal soʻzlar lugʻatiga misollar:

DpDda - bobo (Tosh., Namangan v. Chortoq t.) *layxorak* - chuvalchang (Namangan v. Chortoq t.) *ogʻ ur* - havoncha (Namangan v. Chortoq tumani)

4.2. Etnografik-dialektal soʻzlar lugʻatiga misollar:

tay:q ashlash - yaqin kishi oʻlganda yigʻlashda va jasad qabrga qoʻyilgach, tayoqlarni ham goʻr boshida qoldirish odati (Jiz., Shah.)

xudayi II quday - oʻigan kishiga atab xudoyi qilish (Yakkabogʻ¹³ t.) *qbirq* - oʻTganining 37 yoki 39 kuni qilinadigan yigʻin nomi (Sur., Qash)

jbd - oʻlganiga bir yil boʻlganda qilinadigan odat (Sam., Jiz.)

4.3. Leksik-fonetik dialektal soʻzlar lugʻatiga misollar:

shahar > sha:ar > sha::r (Shah.)

assalomu alaykuni > salam alaykum > salamlaykum

Ovuz - ogʻuz (Nurota)

vut, vtisma - oʻt, oʻsma (Nurota)

4.4. Leksik-firazeologik dialektal soʻzlar lugʻatiga misollar:

koʻzbi achrmadbt - doimo minnat qildi, haqoratladi (Sur., ?ash) *bash\$ i qatlb i* - sogʻligʻi yaxshi (Sam., Jiz.) *bash bay/avlh* - qizning unashtirilishini anglatadi (Yak., Sam., Jiz.) *suyuq OyDq* - yomon odam, qadam tashlashi bejo boigan kishi (Qash.)

4.5. Leksik-derivatsion dialektal soʻzlar lugʻatiga misollar:

burtlas kishi - sermoʻylov kishi

djbirchbi > djbir - (janjal) -chbi (Xorazim) (oʻgʻuz) - janjalkash; *g achchhaq* > gʻach - (qoʻchqor) -chaq (QQASSR-oʻzb.) - mard, botir, dovyurak.

bergi > ber -gi (Mangʻit) - qarz

Dchqich > Dch - qich (kalit) (Namangan)

chapqbi > chap -qw - poygaga qatnashadigan ot (Sur.)

yur -mel (QQASSR-oʻzb.) - tez yuradigan, yuragʻon

quyash - lama - oftobroʻya;

qavbir-bishma - ziyofat.

chege -len (QQASSR- oʻzb.)- qumoq

murt -las - moʻy lovdor (chege, murt soʻzlari DLda alohida sof leksik-dialektal soʻzlar sifatida beriladi)

chushirindʻb > chushur -indi <tushir - (kelin) tushiri (moq) indi

(Farqona)-nikoh toʻyi.

4.6. Morfiologik-dialektal soʻzlar lugʻatiga misollar:

apangbh - opanglar (Tosh., Sam.)

itdluvb /htaluyb - otalari (Jiz., Sam.)

¹³ Ahmad Ishayev. Shevalar lugʻatiga kiritiladigan soʻzlar. Oʻzbek tili va adabiyoti. 1988 yil. 2-soni. 37-42-betlar.

hammahyrb - hammaiari (Tosh., Qarshi, Namangan)

4.7. Frazеologik-dialektal iboralar lugʻatiga misollar:

urbi tamaq - qoʻli egri, yashirincha ovqat yeydigan kishi (Jiz.) **qbittinga qilta ran OlnOq** - xasislik maʼnosida (Shah.) **salqbi adam** - ishni orqaga tashlaydigan, quntsiz odam (Jiz.,Sam.) **dardi bedavlga yo liqmoq** - ishi yurishmaganga duch kelmoq (Tosh.,Shah.).

S.Hikmatli soʻzlar: **qayraq:ch qalbn bolsa, ylmg%r otmas, Ig'abrib Oluv bolss, xorhk ybtmas** (Qayragʻoch qalin boʻlsa, yomgʻir oʻtmas, ogʻa ini totuv boʻlsa, xoʻrlik yetmas).

Ozgapbrgan Dr yanglbshar - oz gapirgan oz yanglishar (Tosh., Sam.)

tuqqan tuqqan bblan Opbshar - Tuqqan tuqqan bilan topishar (Jiz.) **yitga baly:pbshar** - Yotga balo yopishar (Jiz.)

Shu tarzda talabalarimiz amaliyot vaqtida sheva vakillari nutqidan yuqorida-gilarga mos holda kamida ellikdan kam boʻlmagan soʻzlarni yozib olishadi va izohlashadi. Shuningdek, kelin salom, kuyov (**kuylv**) salom, yor-yor (**ylr-yOr**), ay-timligʻ (**aytbimbigʻ**), yaʼni marsiyalar yozib olinadi. Sheva vakillaridan soʻral-ganda aytilgan savol-javoblar oʻsha payitda biror talaba tomonidan yozilgan matn-larni keyin transkripsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

ILOVALAR

1-ILOVA

Shevalar lugʻatiga kiritiladigan soʻzlar'

Shevalar lugʻatiga (agar u umumozbek shevalarining katta hajmidagi koʻp jildli lugʻati boʻlsa) qorluq, oʻgʻuz lahjalariga oid leksik materiallardan olinadi, dialektal lugʻat (DL) tuzish printsiplariga toʻla javob beradigan dialektal soʻzlar kiritiladi. Odatda, shevalar leksikasi uchun materiallarning koʻpchilik qismi adabiy til leksikasiga qiyoslangan holda toʻplanadi va ulardan DL uchun soʻz tanlash printsiplariga mos kelganlarigagina DLga kiritiladi.

Dialektal soʻzlaming bir qancha tasnifiy turlari mavjud, biroq ularning ayrimlari oʻzbek dialektologiyasida va hatto, rus dialektologiyasida ham uzilkesil tarzda aniq hal etilmagan. Shunga koʻra, DLga kiradigan dialektal soʻzlaming turlari haqida qisqacha maʼlumot berishga harakat qilamiz.

1.Sof leksik-dialektal soʻzlar. Sheva, dialektlarda qoʻllanadigan, faqat ularga xos leksikani adabiy til, xususan sheva va adabiy til uchun mushtarak leksikadan farqlash niaqsadida ularni sof leksik-dialektal soʻzlar deb atagan maʼqul.

Adabiy tilda qoʻllanmaydigan bunday soʻz, termin Va iboralar DLlar uchun birinchi darajali muhim ahamiyatga ega, chunki A.Gʻulomov juda toʻgʻri koʻrsatganidek, "Tuzilayotgan dialekt lugʻatlari differentsial printsiptdagi lugʻatlardir: unda dialektal soʻzlargina, shu dialektni xarakterlovchi, ajratib koʻrsatuvchi soʻzlargina beriladi". Haqiqatdan ham oʻzbek shevalariga oid dialektal-adabiy tipdagi differentsial higʻatlarda,

dastavval, sof leksik-dialektal soʻzlar - sodda soʻzlar ham, komponentlarning adabiy tilda qoʻllanilishi, qoʻllanilmasligidan qatʼiy nazar, adabiy tilda uchramaydigan qoʻshma, juft va takroriy soʻzlar ham oʻz aksini topmogʻi shart.

Sof leksik-dialektal soʻzlarga shevalardagi etnografizmlar juda yaqin. Biroq ularni DLga kiritish masalasi munozaralidir. Shunga koʻra, etnografik- dialektal soʻzlarga alohida toʻxtalamiz.

2. Etnografik-dialektal soʻzlar. Oʻzbek adabiy tilida ham, shevalarimizda ham xalqimizning asrlar dayomidan shakllangan juda qadimgi turmush tarzi, urf-odatlar, moddiy va maʼnaviy madaniyati bilan aloqador koʻpgina soʻz, terminlar mavjud. Lekin bu xil soʻzlar - adabiy tildagi etnografizmlar ham, adabiy til va shevalar uchun mushtarak boʻlgan adabiy-dialektal etnografizmlar ham, faqat she-va, dialektlarga xos etnografik soʻzlar ham bir-birlaridan farqlangan holda tadqiq etilmagan. Hattoki, rus dialektologiyasida ham shevalardagi etnografik soʻzlar DLga kiritilishi yoki kiritil-masligi masalasi uzilkesil hal etilgan emas. Masalan, F.P.Filin “Rus xalq shevalari lugʻati”ga etnografik terminologiyani kiritish maqbul emas, chunki, birinchidan, bu xil terminologiya tematik lugʻatlarning obyektidir, ikkinchidan, nihoyatda koʻp, katta hajmdagi “xalq etnografik terminologiyasi”ni lugʻatga kiritish “Rus xalq shevalari lugʻati”ni yaratish imkoniyatini yoʻqqa chiqaradi”, - deb koʻrsatgan.

V.A.Senkivich esa dialektlardagi etnografik soʻzlar dialektal soʻzlarning leksik tiplaridan birortasini taaluqli boʻlib, oʻzi alohida tip boʻla olmaydi, - deydi. Biroq boshqa koʻpchilik leksikologik-dialektologiya shevalaridagi etnografizmlarni leksik dialektal soʻzlarning alohida bir turi, deb qayd etadilar va ayrimlari, masalan, O.P.Belyaeva, etnografizmlarning barchasini, hatto, adabiy tilda qoʻllana-yotganlarini ham ular biror shevalarga xos soʻzlar sifatida DLga kiritmoq kerak, deb hisoblaydi.

Biroq adabiy tilda qoʻllanadigan *sadr* - azada ovoz chiqarib, jazavasi tutib, qattiq yigʻilash; chilli - bola tugʻilgandan boshlab keyingi qirq kunlik davr; azaymxon, beshik kabi soʻzlar shevalarda xuddi shu shaklda, shu maʼnoda uchrasa ham, ularni adabiy tilda mavjud boʻlgani uchun DLga kiritmaslik kerak, chunki DL adabiy tildagi soʻzlarning transkripsiya bilan beriladigan lugʻati emas, u oʻz nomi bilan shevalar lugʻatidir.

Maʼlumki, adabiy til lugʻatlarini (shu jumladan, terminologik lugʻatlarni) tuzuvchilar faqat adabiy tilda mavjud etnografizmlarni lugʻatlarga kiritadilar. Ular dialektologlardek qishloqma-qishloq yurib dialektal soʻzlarni toʻplamaydilar. Shunga koʻra, etnografik terminlarning shevalar lugʻatiga kiritmaslik kerak, degan fikrga qoʻshilib boʻlmaydi. Bu oʻrinda turkologlarning 1984-yil 10-oktabrda Cheboksari shahrida boʻlib oʻtgan oʻninchi yalpi yigʻilishda qabul qilingan re-zolyutsiyada etnografizmlarga diqqat-eʼtibor berish, ularni toʻplab, rus tiliga tarjima qilgan holda DLga kiritish alohida taʼkidlab oʻtilganligini qonuniy koʻrsatma tarzida qabul qilmoq lozim.

Xullas, DLga faqat shevalardagina qoʻllanadigan etnografizmlar kiritiladi va ular qanchalik koʻp boʻlsa, DLning qimmati shunchalik ortadi.

3. Leksik-semantik dialektal soʻzlar. Sheva, dialektlardagi soʻzlar adabiy til-dagi, shuningdek boshqa biror sheva, dialektidagi xuddi oʻsha xil soʻzlardan maʼnosiga koʻra farqlanadigan boʻlsa, ular leksik-semantik dialektlar soʻzlar guruhini tashkil etadi. Masalan adabiy til va shevalarda mavjud boʻlgan aka soʻzi ayrim shevalarda “ota” va hatto “pochcha” maʼnolarini qoʻllanadi. Yoki adabiy tildagi va shevalardagi dars (urok) soʻzi

Xorazm va Qoraqalpogistondagi o'zbek shevalarida "mahalliy o'g'it, go'ng" ma'nosida uchraydi. Ko'pchilik hollarda bu xildagi so'zlarning har ikkalasi ham sheva vakillari tomonidan qo'lanadi va ularning ma'nolari nutq jarayonida tushinarli bo'adi. Qiyoslang, peshe (Sayram, Chimkent, Forish, Andijon) ~ peshshe (Xorazm-qipch., QQAR-o'zb., Buxoro, Farg'ona) ~ peshshe (Xorazm-o'g'uz) - pe:she (Iqon) - chivin (комар), chibin (Xorazm-qipch., QQAR - o'zb.) ~ chivin (Xorazm-o'g'uz) - chopon // chovon (Buxoro) chi:vin (Qoramurt) ~ chu:n (Shahrisabz) - pashsha (мыха). Sh.Rahmatullayev "dialektizm-ma'no" deb atagan bu xil so'zlar ieksik-semantik dialektal so'zlar sifatida DLga kiritiladi.

Ba'zi sheva, dialektlarida so'zlar adabiy til va shevalarda mavjud boigan ma'nosi bilan bir qatorda yana boshqa xil qo'shimcha manoga (maiiolarga) ega boiishi mumkin. Masalan, qoloq (отстающий, неуспевающий; отсталый) so'zi adabiy tilda ham, shevalarda ham bor. Biroq shevalarda, masalan, QQARdagi o'zbek shevalarida, bu so'zning yuqoridagi ma'nosidan tashqari "podadan qolib ketadigan mol"; "cho'milayotganda bir boianing boshqa bolalarni quvib, birortasining boshiga qo'I tekizib, quvish navbatini unga berib ketadigan o'yin"; "qorig'ich; kurakcha; kichik o'qlog'; andava; katta eshak" kabi ma'nolari borki, ular hammasi DLda to'la aks ettirilmog'i kerak.

Adabiy tilda ham, shevalarda ham shakli va ma'nosi bir xil boigan so'zlar shevalarda yana boshqa xil ma'noga ega boisa, ularning adabiy tildagi ma'nosi DLda beriladimi? O'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarning shevalari bo'yicha tuzilgan DLLardan bu xildagi so'zlarning adabiy tildagi ma'nosi, odatda, ko'rsatilmaydi. Biroq L.T.Maxmutova hamda Sh.Sh.Saribovlar bunday so'z!aming semantikasi haqida toia tasawur hosil qilish uchun ularning shevalardagi va adabiy tildagi ma'nolarini berish kerak, deb hisoblaydilar. Haqiqatan ham shevalardagi bu xil so'zlarning ma'nosi bilan bir qatorda adabiy tildagi (shuningdek shevalardagi) ma'nosini ham (shevalarda adabiy tilidagi ma'nosi yo'q ekan, degan tasawur hosil bo'Mmasligi uchun) muxtasar tarzda qayd qilmoq maqsadga muvofiqdir: qilbieh 1.(To'rtko'l, Beruniy. Mangit) yag'rin, hayvonlar yag'rini (спина животных); 2.(Hozarasp) karj (ломоть, омтик (дыни); 3.ad.t.qilich (сабля, меч).

O'zbek shevalarida qo'Mlanadigan turli xil sanash sistemalariga oid hisoblashlar ham leksik-semantik dialektal so'zlardir, chunki bu hisoblarda ishtirok qiladigan son bildiruvchi so'zlar adabiy tilda bor: besh ybgme (Namangan) - yuz (сто); отъгъг yuz - bir ming bir yuz. Bular, albatta, DLdan o'z o'rinlarini olishlari shart.

4. Leksik-fonetik dialektal so'zlar. MaMumki, adabiy tildagi ko'pchilik so'z-lar o'zbek shevalarida xilma-xil fonetik o'zgarishlarga uehraydi. Masalan, so'z boshida qo'llanadigan adabiy tildagi y undoshi o'mniga qipchoq lahasiga oid dj-lashgan sheva vakillari, ko'pincha, dj undoshini talaffuz etadilar: djaman- yomon, djoq-yo'q; o'sha shevalarda ayrim unlilar so'z boshida difonglashadi; tariq, sariq kabi so'zlar oxiridagi q undoshi talaffuz etilmaydi;ayrim undoshlar tushurilib talaffliuz etilgani tufayli ikkinchi darajali eho'ziq unlilar vujudga keladi.Bu xildagi fonetik o'zgarishlarga uchragan so'zlar bo'yicha yuzlab, minglab misollar keltirish mumkin. Agar ular DLga kiritiladigan bo'lsa, o'zbek shevalari bo'yicha 20-30 jilddan iborat DLLar tuza bo'ladi. Biroq, hozircha, kamroq hamda sistemaii ravishda fonetik o'zgarishga uchragan so'zlarni DLga kiritmay turgan ma'qul.

F.A.Abdullayev "...fonetik o'zgalik ma'nodagi o'zgalik bilan bog'liq bo'lsa, bunday so'zlar lug'atga kiritilishi kerak", - deydi. Ayrim dialektologlarimiz esa DLda "fonetik

o'zgarishli, ammo ma'no o'zgaligiga ega bo'lmagan so'zlar mustaqil so'z sifatida berilmaydi¹⁴,- deyishadi. Bu fikrga qo'shilish qiyin, chunki shevalarimizda mavjud bo'lgan xilma-xil fonetik hodisalar sababli adabiy tildagi ba'zi so'zlar shu qadar o'zgarib ketadiki, hatto ularning qanday so'z ekanligini izohsiz aniqlab bo'Mmaydi;

a) Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa shevalarda *jdav* so'zi bor. Bu so'z y->dj-hamda -g' >-v tovushlari o'tishi tufayli sodir bo'Mgan adabiy tildagi yoq so'zining aynan o'zidir;

b) Oshobo shevasida *burgulte*, *olta* kabi so'zlar mavjud. Aslida ular *-d // It-*metatezasi va so'zlar oxiridagi -r undoshining tushishi natijasida sodir boigan, ma'noda farqlanmaydigan burgutlar, o'tlar (травы) so'zlaridir. Xo'sh, *djav*, *olta* singari fonetik o'zgarishga uchragan so'zlarni DLga kirtimaslik kerakmi? Bu xil so'zlar DLLarda berilmasa, qaysi xildagi lug'atlarda beriladi?

Umuman, shevalardagi tovushlar almashishi, ortishi, tushishi, so'zlarning torayishi, xususan metateza kabi xilma-xil fonetik hodisalar tufayli shaklan kuchli o'zgarishlarga uchragan quyidagi tipdagi so'zlarni DLga kiritmoq iozim¹⁴:

1) fonetik o'zgarishlar natijasida adabiy tilda va shevalarda mavjud bo'lgan so'zlarga o'xshab qolgan dialektal so'zlar: hovuz (Qoramurt) - og' iz suti, ilk sut (molozivo), hayvon; (Qarnoq) - ayvon;

2) metateza hodisasi tufayli kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: gindjelek (Uychi) - jingalak; evere (Andijon) - arava; hayda-hadya; erves-obrez;

3) so'zlarning torayishi (qisqarishi) sababli izoh berilmasa, tushunish qiyin bo'lgan so'zlar: kesh (Namangan) - kalish; e:de (Uycha) - ana u yerda; kochche - katta achabuvi; ба1ы - boyo'g'li (qush);

4) o'g'uz lahjasidagi birlamchi cho'ziq unlilar va boshqa fonetik o'zga- rishlar natijasida adabiy tildagi hamda qorluq, qipchoq lahjalaridagi so'zlardan farqlanadigan bu:z - muz; di:v - tup (kust, osnovanie rastaniya) singari so'zlar;

5) Namangan tip umlautli shevalarga xos bosh-boshum; oq - eqbp // eqbp (прорекав), chon - chochi (sochi) kabi so'zlar DLga kiritilmaydi. Lekin umlaut hodisasiga aloqador hozur - hozir; chogun - chovgun; setbsh - sotish (прадажа) kabi so'zlarni DLda berish kerak;

6) adabiy tilda qo'llangani uchun shevalardagi savchbi//sovchb - sovchi etnografizmi DLga kiritilmaydi. Lekin uning shevalarda uchraydigan djavchbi//djovchb//djovchb; zavdjb//zevcho//yevchb kabi fonetik variantlarini (bitta so'z boshida s//dj//z//y undoshlari mosligidek muhim fonetik xususiyatga egaligini, bu sistematik hodisa emasligini hisobga olib) DLga kiritish lozim (rus

* tili shevalarida bitta fonetik yoki urg'usi o'zgargan so'zlar DLlarga kiritiladi);

7) o'zbek lahjalari, sheva, dialektlari tasnifi uchun asos hisoblanadigan fo-netik belgilarga ega bo'lgan so'zlar: dag' (o'g'uz) ~ tav (qipchoq) - tog'; sollemek (o'g'uz) - soylemek (qipch.) - so'zlamoq; a.djbi (o'g'.) ~ achchbi (qipch.) - achchiq (горький). Umuman shevalarimizdagi *кэзүэ* - qariya, *koyeg-* kuyov kabi fonetik qiyofasi o'zgargan so'zlar hamda lapbida - rapida, zabl - zarar singari dialektizmlar DLdan o'rin olmog'i lozim.

5. Leksik-derivatsion dialektai so'zlar. Adabiy tilda yoki faqat shevalarda mavjud

¹⁴ Ta'kidlash ma'nosida har bir bandni alohida qatordan berildi.

bo'lgan xilma-xil soʻz yasovchi affikslar shevalardagi soʻzlarga yoki adabiy til va shevalar uchun mushtarak soʻzlarga qoʻshilishi natijasida sheva, dialektlarda adabiy tilda uchraydigan dialektal soʻzlar vujudga keladiki, ularni “leksik-derivatsion dialektal soʻzlar” deb atagan maʼqul.

Oʻzbek shevalarida leksik-derivatsion dialektal soʻzlarning asosan quyidagidek toʻrtta xili mavjud;

1. Adabiy tilda uchramaydigan shevalarga xos soʻzlarga adabiy tildagi affikslarni qoʻshish orqali hosil boʻlgan dialektal soʻzlar: *djbirchbt* < *djbir* - (*janjal*) - chbi (Xorazim) (oʻgʻ.) - *janjalkash*; *qachchagʻ* < *qach* - (*qoʻchqor*) - *chaq* (QQAR-oʻzb.) - mard, botir, dovyurak (yigit).

2. Adabiy tilda ham, shevalarda ham soʻz oʻzagi va yasovchi affikslar mavjud boʻlsa-da, shevalardagi soʻz yasalishining oʻziga xos xususiyatlar sababli adabiy tilda uchraydigan soʻzlar: *bergi* < *her* - *gi* (Mangʻit) - qarz; chapqbi < chap -qw - poygaga qatnashadigan ot.

3. Adabiy tilda (shevalarda ham) mavjud soʻz oʻzagiga shevalar uchun xarakterli affikslarni qoʻshish orqali hosil boʻlgan dialektal soʻzlar: *yur-mel* (QQAR-oʻgʻ.) - tez yuradigan, yuragʻon; *quyash* - *lama* - ofitobroʻya; *qavbir* - *bishma* - ziyofat.

4. Dialektal soʻz - dialektal affiks: *chege-len* (QQAR- oʻzb.)- qumoq; *muri-las* - moʻylovdor (chege, murt soʻzlari DLda alohida sof leksik-dialektal soʻzlar sifatida beriladi); *chushirindi* < *chushur* - *indi* < *tushix* - (*kelin*) *tushiri* (moq) - *indi* (Fargʻona) - nikoh toʻyi. Bu xildagi leksik-derivatsion dialektal soʻzlar DLda berilishi va, imkon boricha, izohlar bilan taʼminlanishi kerak.

5. Morfologik-dialektal soʻzlar. Adabiy til va shevalardagi soʻz oʻzaklariga forma yasovchi affikslarni qoʻshish orqali vujudga kelgan morfologik-dialektal soʻzlar turli xil boʻlib, ular, odatda, forma yasovchi affikslarning birgalikda qoʻllanishi, turli xil fonetik oʻzgarishlarga uchrashi yoki faqat shevalarga xos forma yasovchi affikslarning qoʻshilishi natijasida shevalarda (adabiy til uchramaydigan) *apsngbla* - opanglar; *otaluvb* // *otaluyb* - otalari; *hammalbysʻb* - hammalari singari anchagina morfologik dialektal soʻzlar paydo boʻlgan. Biroq bu xil soʻzlar bevosita leksika bilan aloqador boʻlmaganligi sababli DLlarda berilmaydi.

7. Frazeologik-dialektal iboralar. Oʻzbek sheva, dialektlarida mavjud boʻlgan, adabiy tilda uchramaydigan uchrasa ham maʼnoda farqlanadigan frazeologik iboralar, birikmalar bir butun, yaxlit holdagina biror maʼnoni, odatda, qoʻshimcha koʻchma maʼnoni anglatadiki, ulami DLda qay tarzda bermoq kerak? qozoq, boshqird, qoraqalpoq tili shevalariga oʻzi reestr soʻz sifatida berilgan. Tatar, yoqut shevalariga oid lugʻatlarda esa ular bir butun qolda berilmay, odatda, undagi birinchi soʻz tariqasida berilgandan keyin frazeologik iboraning oʻzi qayd etilgan¹⁵.

Demak, ushbu lugʻatlarda koʻrsatilganidek, shevalardagidek frazeologik dialektal iboralarni DLda ikki xil koinshda berish mumkin: 1) yipsiz bDylamoq, (QQAR-oʻzb.) koʻtarib qoʻymoq; 2) *yip: yiasiz baylamoq* ... DLda bulardan qaysisi bergan maʼqul? Ortiqcha qaytariqlar boʻlmasligi, tejamkorlik boʻlishini nazarda tutib, ularni bir butun, yaxlit holda DLga kirtigan maʼqul.

Xullas, oʻzbek sheva, dialektlardagi sof leksik, leksik-semantik, etnografik, leksik-fonetik (shuningdek, fonematik), leksik-derivatsion soʻz, terminlarni va frazeologik dialektal iboralarni DLlarda, imkoni boricha, toʻla aks ettirmoq lozim.

¹⁵ Ahmad Ishayev Til va adabiyot institutida qariyb 50 yil ishlab, oʻzbek shevalarining tadqiqi boʻyicha eng koʻp, eng salmoqli taqiqotlarni olib borgan. Bu esa olimning shevashunoslik boʻyicha qimmatli fikrlarni aytishga imkoniyati boʻlganligini asoslaydi.

Quyidagi so'zlar, terminlar esa DLga kiritilmaydi:

- 1) adabiy tilda, keng doirada qo'llanadigan so'zlar;
- 2) og'zaki so'zlashuv tiliga oid leksika;
- 3) adabiy tildagi formasiga nisbatan kam fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar;
- 4) diaiektologik tekshirish obektiga taalluqli bo'lmagan, boshqa joylardan kelgan, boshqa shevalarni vakillari nutqiga oid so'zlar;
- 5) kitobiy uslubiy xos so'z, terminlar;
- 6) adabiy tilda mavjud bo'lgan proffiosonalizmlar va terminologik leksika;
- 7) umumsheva vakillari nutqi uchun xos bo'lmagan, individual xarakterdagi okkazional (tasodifiy) so'zlar;
- 8) varvarazimlar, parnografik so'zlar;
- 9) ayrim shaxslar guruhi nutqida qo'llanadigan argo va jargonlar;
- 10) yosh bolalar (go'daklar) tiliga oid so'zlar;
- 11) sheva vakillari ma'nosiga tushunmaydigan diniy aqidalarga oid so'z va iboralar.

Xullas, lug'atlar tuzish qiyin, lekin savobli ish. Leksikologiya sohasida qilingan ishlar ba'zan unutilishi mumkin, biroq leksikografiya bo'yicha bajarilgan ishlar - tuzilgan yaxshi iug'atlar hech qachon unutilmaydi. Shunga ko'ra, DL tuzuvchilari oldida turgan eng muhim vazifa shevalarimizdagi mavjud dialektal so'zlamni xaiqimiz so'z boyligini o'ziga xos xazinasi bo'lgan DLlarda qayd etib, kelgusi avlodlar uchun saqlab qolishdan iborat.

2-ILOVA Shevalar lug'ati - dolzarb masala

O'zbek xalqi til jihatidan tarixan uchta yirik-qorluq, qipchoq va o'g'uz lahjalaridan (bu lahjalar esa, o'z navbatida, bir qaneha sheva, sheva guruhlari, zonalardan) tashkil topgan bo'lib, ularning har biri umumo'zbek tili uchun mushtarak so'z boyligiga ega bo'Mish bilan birga, o'zlariga xos til xususiyatlariga - fonetik, morfologik, xususan, leksik jihat dan farqlanadigan qator lingvistik belgilarga ega.

Shevalardagi ana shu rang-barang til xususiyatlarini o'rganib, ularni yozib qoldirilmasa, vaqtlar o'tishi bilan u o'zgaradi, xaiqimiz tarixi, uning ma'naviy va moddiy madaniyatining ajralmas bir qismi sifatida fan uchun, kelajak avlod uchun izziz yo'qolib ketadi. U!ug' bobomiz Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asari orqali bundan qariyb ming yillik ota-bobolarimiz tilidan bahramand bo'lishimiz buning yaqqol dalilidir.

O'zbek xalqining so'z boyligi xalqning o'tmishi, hozirgi kuni, umuman bu-tun boriig'ini o'zida mujassamlashtirgan. Shevalarimizdagi ana shu boylikni to'p-lash, ularni yozib olib, lug'atlar tuzish o'zbek dialektologlari oldida turgan birin-chi darajali vazifadir.

O'zbek sheva, lahjalari bo'yicha tuziladigan bunday lug'atlar faqat o'zbek adabiy tili uchungina emas, balki o'zbek tili tarixi, shuningdek, qardosh turkiy til-larni qiyosiy o'rganish hamda o'quvchilar, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqida uchraydigan sheva xatolarini bartaraf etish borasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tipdagi lug'atlar yana o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi munosabati bilan o'zbek tilining fonetik, morfologik va lek-sik normalarini, o'zbek atamalarini tartibga solishda, o'zbekcha-ruscha, o'zbek tiining mukammal izohli lug'atlarini yaratishda bebaho manba bo'lishi shak-shub-hasizdir¹.

”Badiiy adabiyot va vaqtli matbuot tilidagi dialektizmlar, o‘zbek shevalarining lug‘at boyligi to‘la yig‘ib olinmaguncha, ayniqsa, o‘zbek shevalari lug‘ati sostavidagi leksik qatlamlarning qonuniyatlari, bu qatlamlarning aniq chegarasi, o‘zaro miqdoriy munosabatlari va bir-biriga munosabatlari aniqlanmaguncha ayni bir tushunchani ifodalovchi shevalararo so‘zlarning adabiy tilga munosabatini chuqur ilmiy asosda aniq belgiyash mumkin emas”¹⁶.

4- ILOVA

“O‘zbek tili diaiektologik atlas quyidagi vazifa-maqsdami ko‘zda tutadi:

1. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tili ma‘lum shevalarga tayanadi. U o‘zining imlo va talaffuz normalarini, shuningdek, fonetik sistemasi, grammatik tuzilishi, leksik sostavili normalashtirishda, asosan, Toshkent-Farg‘ona tip shevalariga asos-lansa ham, ayrim hollarda bu shevalar materiali adabiy til normalariga mos kel-maydi. Diaiektologik atlasning ob‘ektiv natijalari (xulosalari) bu masalaga to‘liq aniqlik kiritadi. Haqiqatan ham, shevalarga xos dialektal xususiyatlarning butun o‘zbek tili territoriyasida tarqalishi va uning chegaralarini faqat diaiektologik at-las zaminidagina muvaffaqiyatli hal qilish mumkin.

2. Diaiektologik atlas materiallari o‘zbek shevalarining mavjud tasniflarini todirish, mukammallashtirishga, ularga aniqlik kiritishga yordam beradi. Shu-ningdek, o‘zbek shevalarining paydo bo‘lishida qatnashgan turkiy va turkiy bo‘l-magan etnik gruppalamining o‘zaro aloqalari natijasida ro‘y bergan juda murakkab etnolingvistik taraqqiyot protsessini ham belgilab beradi.

3. Adabiy til va tayanch shahar shevalarining kundalik ta‘siri o‘zbek xalq she-valarida til faktlarining aralashuvi va tekislasha borish jarayonini tezlashtirdi. Chunki o‘zbek xalqining ekonomikasi va madaniyati mislsiz darajada yuksalishi bilan o‘zbek adabiy tiliyong qo‘llanish doirasi kengaydi. Adabiy tilning barcha o‘zbek shevalari aro normalasha borishi asta-sekin dialektal nutqni qisib, og‘zaki - so‘zlashuv nutq doirasiga ham kirib bordi.

O‘tmishda genetik jihatdan turlicha bo‘lgan o‘zbek xalq shevalarining bir-lashishi uchun xalqning ekonomik va madaniy qoloqligi to‘sqinlik qilar edi. Xon-liklar va ularning territorial chegaralanganligi shevalararo farqlarning keskin saqlanib qolishiga sabab bo‘ldi. Ayrim til faktlarining qisman aralashuviga ular orasidagi o‘zaro farqning tekislasha borishi butun uzbek tili tarqalgan territoriyada bo‘lmay, balki bir-biriga yaqin, qo‘shni shevalarning o‘zaro munosabati natijasidagina sodir bo‘lgan edi. Hozir dialektal xususiyatlarning aralashuvi va osha borishi - tekislashib borish protsessi faqat yondosh shevalarning o‘zaro munosabati natijasidagina emas, balki maktab, vaqtli matbuot, radio va boshqaiar orqali adabiy tilning kundalik va atroflicha ta‘siri orqasida ham ro‘y bermoqda. Masalan, qipchoq shevalari o‘ziga xos ba‘zi bir dialektal xususiyatlarini yo‘qotib, yangi xususiyatlar - adabiy til normasiga mos keladigan til xususiyatlariga ega bo‘ldi. Ayrim shevalarda (Gurian va Bog‘ot shevalari) so‘z boshida uehraydigan [dj] o‘rmi fi egallaydi [dj>y]. Shuningdek, qipchoq shevalarida [q] o‘rnida sporadic holda uehraydigan [x] tovushi ham [q a t i n // x a t i n kabi] adabiy til ta‘siri natijasidir. Bundan tashqari, qipchoq shevalarida «o» lash hodisasi borgan sari kengayib bormoqda. Bu hodisani Toshkent oblastidagi qurama, Samarqand oblastidagi qozoq-nayman shevalarida, Qashqadaryodagi Koson, Namangan oblastidagi Yangi-qo‘rg‘on

¹⁶ Abdurahmonov D.O‘zbek shevalari leksikasining taraqqiyot manbalari va ulardagi leksik farqlar // O‘zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1991.12-85-betlar.

qipchoq, shevalarida ko'rish mumkin. Shuni aytish kerakki, qipchoq shevalarida «o» lash hodisasi shu shevalar materiali zaminida, tilning fonetik rivojlanish qonunlari asosida hamda qo'shni «o» lovchi shevalar ta'sirida vujudga kelmoqda va adabiy til ta'sirida mustahkamlanib bormoqda. [a > e] protsessi «a» lovchi shevalarda ham to'xtovsiz davom etmoqda. Bu tovush, shubhasiz, yaqin kelajakda qo'shni «o» lovchi shevalar va adabiy til ta'sirida «a» lovchi shevalar vokalizmidan ham mustahkam o'rin oladi. [f,tʃ] kabi bir qator o'zbek jonli tilida yo'q tovushlarning talaffuzi o'zlashayotganida ham, singarmo-nizmnining buzilib borayotganida ham adabiy tilning progressiv ta'siri bor. Adabiy til ta'siri bugungi kunda shevalarning morfologik tuzilishi va so'z sostaviga ham ta'sir etmoqda. Farg'ona tip shevalarga va adabiy tilga xos [- yopf affiksi faqat adabiy til ta'sirida l-vat], [-ut], [-ap] kabi dialektal formalar o'rnini egallab bormoqda. Bu jo'nalish va o'rin-payt kelishigi affikslarini (Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo shevalari), qaratqich va tushum kelishigi affikslarini farqlashda (Toshkent va Farg'ona tip shevalar) ko'rinadi. Bu

protsessning asosiy yo'nalishi va natijalarini diaiektologik atlas materiallarisiz butun o'zbek tili territoriyasida hisobga olish qiyin"¹⁷.

5-ILOVA

“0‘zbek dialektologiyasi” fanidan tayyorlanib, nashir etilgan darsliklar haqida

Bu fan yuzasidan XX asrning 20-yillaridan to bugungacha bir qancha o'quv qo'lanma, metodik qo'llanma, juda ko'p monografiya va maqolalar nashr qilingani kabi bir necha darsliklar ham tayyorlanib, e'lon qilingan. Ular (ya'ni darsliklar) to'grisida quyida qisqagina ma'lumotlarni qayd etishni o'rinli deb bilamiz:

1. V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. T.,

1959.

Mualliflari: prof. V. V. Reshetov, filologiya fanlari kandidati Sh. Shoabdurahmonov. Nashr etilgan yili 1959-yil. Tiraji 3500 ta. Hajmi 80 sahifadan iborat. Uning munda-rijasida quyidagilar bor:

1. Uqdirish xati - 3-31-betlar.

1.1. Dialektologiya fani - 3-4-betlar.

1.2. Transkripsiya- 4-11-betlar.

1.3. O'zbek xalq shevalarini o'rganish- 12-16-betlar.

I. 4. O'zbek xalq shevalarining klassifikatsiyasi - 17-31-betlar.

II. Programma (4ta bo'limdan iborat) -32-34-betlar..

III. Adabiyotlar (3ta bo'lim, 247ta) - 35-44-betlar.

IV. Tekst namunalari (22ta) - 45-80-betlar.

2. V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. T., 1962 (Mazkur ishda shevalarimizning fonetikasi, morfologiyasi, leksikologiyasi bo'yicha shevalarga oid katta hajmli material bor).

3. V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. T., O'qi-tuvchi, 1978 (Bu vaqtda esa mualliflar akademik unvonini olishgan. Unda shevalarimizning fonetikasi, morfologiyasi, leksikologiyasi bo'yicha zarur materiallar shu fanga ajratilgan o'quv soatiga mos holatda berilgan).

4. N. Rajabov O'zbek shevashunosligi. T., O'qituvchi, 1996 (Bunda lahja hamda shevalarimizga ham tarixiy, ham sinxron nuqtai nazaridan qaralgan).

5. B. To'ychiboyev, B. Hasanov O'zbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, T., 2004 (Ushbu darslikda asosan dialektologiya fani, uning maqsadi va vazifalari, lingvistik geografiya metodi, shevalar tasnifi hamda uchta lahjaga xos xarakterli xususiyatlarga e'tibor qaratilgan).

I. O'zbek tilidagi adabiyotlar (rus-kril yozuvida)

I. 1-O'zbek tilidagi kitoblarni (rus-kril yozuvida)

1.1.1(I). Abdullayev F. Xorazm shevalari. T., 1960.

¹⁷ Adabiyotlar ro'yxatini berish uchun uchta holatdan foydalanildi: 1) o'zbek tilidagi adabiyotlar (rus-kril yozuvi-da); 2) rus tilidagi adabiyotlar; 3) yangi o'zbek yozuvidagi adabiyotlar. Ular rim raqami bilan I, II, III deb belgi-landi. Har bir ho'at o'z ichida yana uchga bo'lindi: kitoblarni - 1, avtorafatlar - 2, maqolalar - 3. Qavs ichida berilgan raqamlar esa adabiyotlarning umumiy sonini bildiradi. Masalan, 1.1.16(16) - o'zbek tilidagi adabiyotlardan kitob va uning raqami o'n oltinchiligini bildiradi. 11.3.13(274) - rus tilidagi adabiyotlardan maqola va uning raqami o'n uchligini, umumiy soni 274 ekanligini anglatadi.

¹ Qarang: Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., O'qituvchi, 1978. 18-20-betlar.

- 1.1.2(2).Abdullayev F.A. 0‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. T., Fan, 1978.
- 1.1.3(3).Aliyev A. 0‘zbek tilining Uychi shevasi. KD. T.,1959.
- 1.1.4(4).Aliyev A.Namangan dialekti materiallarini to‘plovchilar uchun anketa. Namangan, 1964.
- 1.1.5(5).Aliyev A. Yu.. Nazarov K.N. 0‘zbek tilining mahalliy shevalari bo‘yicha material to‘plovchilar uchun metodik qo‘llanma. T., 1976.
- 1.1.6(6).Aliyev A.Yu. 0‘zbek diaiektologiyasidan materiallar. T., Fan, 1974. 219 bet.
- 1.1.7(7).Aliyev A. 0‘zbek diaiektologiyasidan metodik ko‘rsatma. T., 1980. 8-10-betlar.
- 1.1.8(8).Aliyev A.Yu. 0‘zbek diaiektologiyasidan materiallar.T.,1991.
- 1.1.9(9).Afzalov Sh. 0‘zbek tilining Parkent shevasi.KD.T.,1952. 1.1.10(10).Begaliyev.M. Q. 0‘zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi.T.,. Iqtisod-Moliya, 2007.126 bet.
- f.1.11(1 l).Borovkov A.K. 0‘zbek sheva-lahjalarini tekshirish uchun savol-javoblar.T., 1944.
- 1.1.12(12).Buranov M. Qoraqalpog‘iston ASSR o‘zbek shevalaridagi chorvachilik terminlari.KD.T.,1972.
- 1.1.13(13)Jumanazarov Yu.Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari.T.,1961.
- 1.1.14(J4)Jumanazarov Yu. 0‘zbek tilining janubiy Xorazm (o‘g‘uz) dialektining sintaktik tuzilishi. T., Fan. 1976. 134 bet.
- 1.1.15(15)Jo‘rayev B. 0‘zbek adabiy tili vao‘zbek dialektlari.T.,1963.
- 1.1.16(16).Jo‘rayev B.Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari.T.,Fan, 1969.25-31 -betlar
- 1.1.17(17).Jo‘rayev B. 0‘zbek adabiy tili va dialektlari.T.,1963.
- 1.1.18(18).Jo‘rayev X.O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining fonetik va leksik xususiyatlari.T.,1981. 120 bet.
- i. 1.19(19).Doniyorov X.O‘zbek xalqining shajara va shevalari.T., Fan, 1968. 96 bet.
- 1.1.20(20).Doniyorov X.AIisher Navoiy va o‘zbek adabiy tili.T.,1972. 1.1.21(21).Doniyorov X.Eski o‘zbek adabiy tili va qipchoq dialektlari.T.,1976.
- 1.1.22(22).Doniyorov X.QipchoQ dialektlarining leksikasi.T.,Fan, 1979.
- 1.1.23(23).Ibrohimov S. Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. T.,I., 1956; 11,1959.
- 1.1.24(24).Ibrohimov S.I. 0‘zbek tilining Andijon shevasi. T., 1967.
- 1.1.25(25).Ishayev A.Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek lahjasi.T.,Fan, 1977.
- 1.1.26(26).Ishayev A. 0‘zbek dialektal leksikografiyasi.T.,Fan, 1990. 140

- b.
- 1.1.27(27).Ishayev A. Qoraqalpog* istondagi o'zbek shevalari (QQASSRdagi o'zbek shevalarining qipchoq guruppasidagi turkiy tillarga munosabati. Lug'at).T.,Fan,1997. 115 bet.
- 1.1.28(28).Ismoilov I.A.Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. T., 1961. 3-kitob.363-373-betlar.
- 1.1.29(29). Yo'ldoshev T. Tojikistondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T., Fan, 1986. 100 b.
- 1.1.30(30).Mamatov A.O'zbek tili leksikologiyasidan materiallar. Andijon tip shevalarda qarindosh-urug' atamalarining qo'llanishi (qiyosiy- etimologik tarzda).T.,2009.240 b.
- 1.1.31(31).Meliyev K. Hozirgi turkiy tillarda harakat nomlari.O'zbek, uyg'ur, qozoq, qoraqalpog tillari material lari asosida.T.,1969.
- 1.1.32(32).Mirzayev M. O'zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari. T., Fan, 1969.
- 1.1.33(33).Mirzayev M. Buxoro shevasining ba'zi sintaktik xususiyatlari // O'zbek tili grammatik qurilishining leksikologiyasi va dialektologiyasi masalalari. S., 1976.7-15-betlar.
- 1.1.34(34).Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. T.,Fan, 2005.
- 1.1.35(35).Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari (qarluq va qipchoq tip sheva materiallari asosida).T.,Fan, 1981. II kitob. 370 bet.
- 1.1.36(36).Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. T.,Fan, 1983. 166 bet.
- 1.1.37(37).Nazarov K., Giilomov Yo. O'zbek dialektologiyasi. T., Universitet, 1993. 62 bet.
- 1.1.38(38).Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari.T.,Muharrir, 2011.466 bet.
- 1.1.39(39).Nosirov Sh. O'zbek tilining Qo'qon shevasi.T.,1980.
- 1.1.40(40).Rajabov N. Dialektologiya kursidan tmateriallar. S., SamDU, 1972. 80 bet.
- 1.1.41(41).Rajabov N. O'zbek dialektologiyasidan qo'Mlanma.S., 1974.135 bet.
- 1.1.42(42).Rajabov N., Valiev M. O'zbek shevalari leksikasidan materiallar.S.,SamDU,1976. 71 bet.
- 1.1.43(43).Rajabov N. O'zbek xalq shevalarining adabiy tilga singib borishi.S.,SamDU, 1977. 73 bet.
- 1.1.44(44).Rajabov N. O'zbek tilining G'arbiy Samarqand shevalari. T.,1977.
- 1.1.45(45).Rajabov N.O'zbek tilshunosligining 60 yillik taraqqiyoti tarixidan.S.,1982.
- 1.1.46(46).Rajabov N. O'zbek tilida fe'l shakllarining almashinib qo'llanilishi. T., 1991.
- 1.1.47(47).Rajabov N. O'zbek shevashunosligi.T.,O'qituvchi,1996. 304 bet.
- 1.1.48(48).Rahimov S.Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati.Denov,1993. 122 bet.
- 1.1.49(49).Rahimov S. O'zbek tili Surxondaryo shevalari.T., Fan, 1985. 96 bet.
- 1.1.50(50).Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., 1959. i
- 1.1.51(51).Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., 1962.
- 1.1.52(52).Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T., O'qituvchi, 1978.

- I.1.53(53).Saidova M. Namangan shevalaridagi qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili. AKD. T.,1995. 23 b.
- I.1.54(54).Saparov M.Xorazm vovasidagi turkiy tillarning o'zaro munosabati.T.,Fan, 1988. 120 bet.
- I.1.55(55).Tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid tadqiqot!ar.T.,Fan, 1965.556 bet.
- I.1.56(56).Toshkent oblast o'zbek shevalari.T.,Fan, 1976 bet. I.1.57(57).Turopova M. O'zbek shevalari sintaksisi. T., Fan, 1984. I.1.58(58).To'ychiboev B., Shirinov S., Qashqirli Q. Tuganmas boyliklar bulog'i. T., O'qituvchi, 1991. 196 bet.
- I.1.59(59).To'ychiboev B.O'zbek tilining taraqqiyot bosqiehlari. T., O'qituvchi, 1996.
- I.1.60(60).To'ychiboev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, T., 2004.
- I.1.61(61).To'ychiboev B., Qashqirli Q. Zomin so'zligi.T.,2008. 222 bet.
- I.1.62(62).Sheraliev E. Leninobod viloyatidagi o'zbek shevalarining leksik-semantik xususiyatlari.Xo'jand,1993. 64 bet.
- I.1.63(63).Shermatov A. Qashqadaryo o'zbek shevalari atlasining ba'zi masalalari // Yangi tadqiqotlar. T., 1971.
- I.1.64(64).Shermatov A. Quyi Qashqadaryo O'zbek shevalarini kartalashtirish tajribasidan. O'TA, 4. T., 1970.
- I.1.65(65).Shermatov A. Qashqadaryo o'zbek shevalari. T., 1972. I.1.66(66).Shermatov A. Quyi Qashqadaryo o'zbek shevalari. T., 1972.
- I.1.67(67).Shermatov A. O'zbek xalq shevalaridan materiallar.T.,1975.
- I.1.68(68).Shermatov A. Qashqadaryo oblastidagi o'zbek xalq shevalari. T.,Fan, 1978.
- I.1.69(69).Shermatov A.Qashqadaryo oblastidagi o'zbek xalq shevalari atlasini.T.,Fan,1979.
- I.1.70(70).Shermatov A. Lingvislik geografiya nima? T., Fan, 1980.
- I.1.71(71).Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. T., 1962.
- I.1.72(72).Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek tilining dialektologik atlasini. O'TA, 3.T, 1969.
- I.1.73(73).Shoimova N. Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi. Qarshi, Nasaf. 2000.140 b.
- I.1.74(74).Egamov V. O'zbek tilining G'allaorol shevalari. Samarqand. 1970.
- I.1.75(75).Egamov V.O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari. S.,1973.130 bet.
- I.1.76(76).Enazarov T. O'zbek dialektologiyasi fanidan amaliyot. T., Universitet, 1996.
- I.1. 77(77).Enazarov T. O'zbek dialektologiyasi. Ma'ruza matni.T., 2000.
- I.1.78(78).Emazarova M.S., Abdullayeva M. Ilg'or pedagogik texnologiya - mahorat mezonini. Navoiy,2004.56 bet.
- I.1.79(79).O'zbek shevalari morfologiyasi. T.,1984.
- I.1.80(80).O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan,1966.
- I.1.81(81).O'zbek xalq shevalari lug'ati.T.,Fan,1971. 407 bet. I.1.82(82).O'zbek shevalari leksikasidan materiallar to'plash uchun so'roqlik.T.,Fan,1989. 211 bet.
- I.1.83(83).O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan,1991. 229 bet. I.1.84(84).O'zbek dialektologiyasidan materiallar. 1-qism.T., 1957.351 bet. I.1.85(85).O'zbek

- dialektologiyasidan materiallar. 2-qism.T.,1960. 465 bet.
- I.1.86(86).O‘rinboyev B. O‘zbek tili so‘zlashuv nutqi sintaksisi masalalari. T., 1974.
- I.1.87(87).O‘rinboyev B., Jo‘raev X. O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. T., Fan, 1985. 76 bet.
- I.1.88(88).Qodirov Q.Q. O‘zbek shevalarini o‘rganish va tasnif qilish , masalasi. Farg‘ona, 1949.
- I.1.89(89).Qudratov T. O‘zbek tilining oraliq shevalari (Shahrisabz, Yakkabog‘, Chiroqchi va Qamashi rayonlaridagi oraliq sheva materiallari asosida).Filologiya fanlari nomzodi diss.T.,1968.236 bet.
- I.1.90(90).G‘ozi Olim Yunusov. O‘zbek lahjalarning tasnifida bir tajriba. T., 1936.
1. 1.91(91).G‘ulomov A. G‘. O‘zbek tilida kelishiklar. SSSR FA O‘zbekiston filialining asarlari. 2-seriya, filologiya. T., 1941.

I. 2. O‘zbek tilidagi avtorcifarlar (rus-kiril yozuvida)

1. 2.1(92).Abdiyev M.O‘zbek tilida shaxs nomlarining yasovchi affiksalar xarakteristikasi.Filol.fanlari nomzodi diss.T., 1990.s.25.
1. 2.2(93).Abdullayeva D. O‘zbek tili Oshoba shevasining fonetik xusu-iyatlari. AKD. T., 1999.25 bet.
- I. 2.3(94).Bobojonov Yu.Janubiy Xorazm etnografik leksikasi. AKD. T.,1997. 23 s.
1. 2.4(95).Shoimova N. I. O‘rta Qashqadaryo "je" lovchi qipchoq shevalari leksikasi. FFNA. T., 1999. 25 bet
- f.2.5(96).Ibrohimov S. Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. Kulollik, tandirchilik va shuvoqchilikka oid. ADD.T., 1956. 144 b.
1. 2.6(97).Pardaev I.O‘zbek tilining zargarlik terminologiyasi. Avtoref. j diss. kand. filol.n.T., 1994.27 bet.

I. 3. O‘zbek tilidagi maqolalar (rus-kiril yozuvida)

1. 3.1(98).Abdullayev F. A., Safarov ML Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari // O‘TA.T.,1978.3-son.80-82-betlar.
1. 3.2(99).Abdullayev F. A. Cho‘ziq unlilar tabiati to‘g‘risidagi // O‘TAM. T., 1959.
1. 3.3(100).Abdurahmonov D. Beshkent shevasi leksikasidan materiallar// Tilshunoslik masalalari.T.,1960. 89-95-betlar.
- I. 3.4(101).Abdullayev N. Afg‘onistondagi o‘zbek shevalari leksikasi // YTA.T.,Fan,1980. 1-son.

- I. 3.5(102).Abdullayev F. A.O'zbek tili leksikasining ba'zi bir masalalariga doir // O'zFA til va adabiyot institutining asarlari.T.,1949.7-8-betlar.
- I. 3.6(103).Abdullayev F. A. O'zbek tilining qipchoq shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar.T.,1957.I qism. 323-344-betlar.
1. 3.7(104).Abdullayev F.A. O'zbek tilining qipchoq shevasi (Namangan oblast Yangiqo'rg'on rayon materiallari asosida). KD.T.,1955.
1. 3.8(105).Abdullayev F.A. Andijon oblast Yangiqo'rg'on rayon qipchoqlari shevasidagi ba'zi leksik xususiyatlari // Toshkent Chet tillar pedagogika instituti. Ilmiy ishlar.Yil. T.,1963.107-121-betlar.
1. 3.9(106).Abdullayev F. A. Xorazm shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi.T., 1966. 18-120-betlar.
- 1.3.10(107).Abdullayev F.A., Boboniyozov X.B. Qo'shko'pir shevasining ba'zi bir fonetik xususiyatlari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 4-8-betlar.
1. 3.11(108).Abdullayev F.A. Dialektal lug'attuzish printsiplari //O'zFA. T., 1966.2-son i. 35-41 -betlar.
1. 3.12(109).Abdullayev F.A.,Safaröv M.Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari // O'zFA. T.,1978.3-soni.80-82-betlar.
1. 3.13(H0).Abdurahmonov D. Beshkent rayon shevalari leksikasidan materiallar//O'zbek dialektologiyasidan materiallar.T., 1961.11 qism. 221-228- betlar.
1. 3.14(111).Abdurahmonov D. Beshkent rayon toponimikasiga oid materiallar//O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1966. 383-401-betlar.
1. 1.15(112).Aliyev A. Uychi shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. T.,1961. 348-359-betlar.
1. 3.16(113).Aliyev A. Namangan dialekti leksikasidan kuzatishlar // O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1966.377-381-betlar.
1. 3.17(114).Aliyev A. Namangan guruh shevalari // O'zFA. 5-soni.T., 1969.
1. 3.18(115).Aliyev A.Yu.O'zbek tili Uychi shevasining fonetik xususiyatlari // Uchenie zapiski Namanganskogo gosudarsvennogo pedagogicheskogo institute vip.I.Namangan, 1957.
1. 3.19(116).Aliyev A.Yu., Nazarov K.N., Enazarov T.J. O'zbek dialektologiyasi. O'g'uv dasturi // Universitet ta'limi uchun o'zbek filologiyasi mutaxassisligi bo'yicha o'quv dasturlari. T., Universitet, 1997. 34-49-betlar.
1. 3.20(117). Aliyev A.Yu.Dialektal so'zlar tarixidan // O'zbek tilshunosligining aktual masalalari.T., 1987.14-19-betlar.
1. 3.21(118).Afzalov Sh.A.O'zbek tilining Parkent shevasi // "O'zbek dialektologiyasidan materiallar".I. Toshkent, 1957.
1. 3.22(119).Borovkov A.K. O'zbek tilining leksikasidagi o'zgarishlar va yangi alfavitlar // SSSR Fanlar akademiyasi O'zbekiston filialining Axboroti. T.,

1940.2-soni.39-42-betlar.

1. 3.23(120).Bo'ronov M. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarining leksikasidan // O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi masalalari. T., 1972. 87-103-betlar.

1. 3.24(12). Jo'raev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1966. 160-249-betlar.
1. 3.25(122). Dadaxonova T. T. Chevarlik leksikasida ba'zi bir dialektal xususiyatlari // O'z. T. A., 1962. 3-soni. 12-19-betlar.
1. 3.26(123). Zufarov S. Sayram shevasining leksik xususiyatlaridan // Tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlar. T., 1965. 195-205-betlar.
1. 3.27(124). Ibrogimov S. O'zbek tilining Beshkent rayoni shevalari yuzasidan kuzatishlar // O'zbek dialektologiyasining materiallari. T., 1957. 1- qism. 263-273-betlar.
1. 3.28(125). Ibrohimov S. Mirishkor shevasiga oid qo'shimcha materiallar // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. T., 1961. 214-220-betlar.
1. 3.29(126). Ibrohimov S. O'zbek tili kasb-hunar leksikasi tadqiqotlaridan // O'zbek shevalari leksikasi. T., 1966. 129-159-betlar.
1. 3.30(127). Ibrohimov Y. Xo'jayli-Qo'ng'iro't shevasida tuslanish kategoriyasi // Tilshunoslik masalalari. T., Fan, 1978. 212-215-betlar.
1. 3.31(128). Ishayev A. Mang'it shevasida rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlar // Adabiyotshunoslik masalalari. T., 1961. 3-kitob. 363-373-betlar.
1. 3.32(129). Ishayev A. Mang'it shevasi fonetikasidan materiallar // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. IV. T., 1962.
1. 3.33(130). Ishayev A. O'zbek shevalarida metrologik so'zlar // O'zbek shevalari leksikasi. T., Fan, 1966. 327-377-betlar.
1. 3.34(131). Ishayev A. Xalq dostonlari leksikasiga oid kuzatishlar // O'z. T. A., 1970. 5-soni. 56-63-betlar.
1. 3.35(132). Ishayev A. Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar // O'zbek tili va adabiyoti. 1988 yil. 2-soni. 37-42-betlar.
1. 3.36(133). Yo'ldoshyev A. Y. Mankent shevasida fe'llarning zamon formalari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T., Fan, 1968. 16-25-betlar.
1. 3.37(134). Yo'ldoshyev T. O'zbek shevalarida aniq hozirgi zamon fe'l formalari (Tojikiston SSRdagi o'zbek shevalari materiallari asosida) // O'z. T. A., 1982. 3-soni. 14-19-betlar.
1. 3.38(135). Mirzayev M. Buxoro o'zbek va tojik shevalarining o'zaro munosabati to'g'risida // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. II. T., 1961. 162-177-betlar.
1. 3.39(136). Mirzayev M. O'zbek tili Buxoro shevasining xususiyatlariga doir // O'z. T. A. masalalari. T., 1959. 1-son. 31-38-betlar.
1. 3.40(137). Mirzayev M. Dialektal so'zlar // O'zbek shevalari leksikasi. T., 1966. 114-326-betlar.
1. 3.41(138). Mirsoatov T. Z. O'zbek tilining qirq shevasi // O'zbek dialektologiyasidan materiallar. I. T., 1957. 229-361-betlar.
1. 3.42(139). Murodova N. Navoiy viloyati o'zbek shevalari leksikasi // O'z. T. A., 2000. 5-soni. 61-63-betlar.
1. 3.43(140). Nazarov K. O'zbek shevalarida egalik ma'nosining ifodalinish yo'llari // O'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T., Fan, 1968. 9-15-betlar.
1. 3.44(141). Nazarov K. Shimoliy O'zbek shevalari haqida // O'zbek filologiyasi masalalari. T., 1970.

1. 3.45(142).Nosirov Sh. Yom shevasining ba'zi bir morfologik xususiyatlari // Tilshunoslik masalalari.T.,1960. 96-101-betlar.
1. 3.46(143).Nosirov Sh. Qo'qon shevasining ba'zi bir leksik xususiyatlari //O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan,1966. 402-416-betlar.
1. 3.47(144).Rajabov N. Qarnob shevasida fe'l kategoriyasi // O'zDU asarlari. 77-yangi seriya. Samarqand, 1958.
1. 3.48(145).Rajabov N. Qarnob shevasining leksik xususiyatlari // SamDU. Asarlar. Yangi seriya. 102.S.,1960.59-74-betlar.
1. 3.49(146).Rahimov S.Surxondaryo o'zbek shevalarining tasnifi masalasi // O'TA.T.,1985. 61-65-betlar.
- I. 3.50(147).Tojimatov H.Rapqon shevasida fonetik o'zgarishlar natijasida hosil bo'lgan omonimlar//Tilshunoslik masalalari.T.,Fan, 1978.57-64-betlar.
1. 3.51(148).Tulakov S. Namangan shahar shevasi leksikasidan materiallar // O'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1966. 440-445-betlar.
- I 3.52(149).Tursunov U.O'zbek terminologiyasining boyish yo'llari // O'zbek Davlat universiteti asarlari.Yangi seriya.S., 1959.102-son.3-11-betlar.
1. 3.53(150).Tursunov U., Doniyorov X.O'zbek tilidagi singlarmonizm haqida // Alisher Navoiy nomidagi O'zbek Davlat universitetining asarlari. S.,1959. 37-44-betlar.
1. 3.54(151).Tursunpo'latov M.So'zlashuv nutqi situativ nutq // Tilshunoslik masalalari.T.,Fan, 1978.281-286-betlar.
1. 3.55(152).Reshetov V. V. O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi // O'TA. T., 1966.
1. 3.56(153).Sodiqov T.Toshkent shevasidagi ba'zi so'zlarning ma'nosi // O'zbek shevalari leksikasi.T., 1966.447-451-betlar.
1. 3.57(154).Suyarov I."Ana" va "mana" so'zlari haqida// Tilshunoslik va adabiyotshunoslikka doir tadqiqotlar.T.,1965,
1. 3.58(155).Yo'ldoshyev T. Tojikiston SSR Janubidagi o'zbek shevalari leksikasi // O'zbek shevalari leksikasi. T.,Fan,1966.446-459-betlar.
1. 3.59(156).Shamsuddinov I. Qorako'l shevasi leksikasidan // O'zbek shevalari leksikasi. T.,Fan,1966.430-439-betlar.
1. 3.60(157).Sheraliyev E. Oshoba shevasi//O'TA. I. 1980.
1. 3.61(158).Shermatov A. Qarshi shevasining ba'zi morfologik xususiyatlari // O'zbek dialektologiyasidan materiallar.T., 1961.2-kitob. 178-213- bet.
- I. 3.62(159).Shernatov A. Qarshi shevasida kelishik va egalik qo'shim- chalari // O'TA masalalari.T.,1962. 3-son.45-50-betlar.
1. 3.63(160).Shermatov A. Qarshi shevasi leksikasidan namunalar // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari.T.,1961.2-kitob.184-191-bet.
1. 3.64(161).Shoabdurahmonov Sh. Sh. Tayanch shahar shevalari leksikasi
//
O'zbek dialektologiyasidan materiallar.I 1-qism.T.,1961.274-331-betlar.
1. 3.65(162).Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek shevalarida

leksik moslik

va

ularning adabiy tilga munosabati // 0'zbek shevalari leksikasi.T., 1966.5-17- betlar.

1. 3.66(163).Shoabdurahmonov Sh. Sh Dialektologik kuzatishlar// 0'zbek tili va adabiyoti masalalari.T.,1958.4-son.

1. 3.67(164).Shoimova N. 0'zbek tilining qipchoq lahjasi leksikidan ayrim qaydlar // 0'TA.T.,Fan,2008. 98-100-betlar.

1. 3.68(165).Shoimova N. Sheva leksemalaridan ayrim qaydlar // Xorijiy filologiya. C.,2009. I(30)-soni. 72-73-betlar.

1. 3.69(166).Shoimova N. 0'zbek shevalari leksikini o'rganishning dolzarb masalalariga doir (Qashqadaryo vohasi material lari asosida) // CamDU Ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. S.,2009.6(58)-soni. 70-72-betlar.

1. 3.70(167).Shoimova N. Shevalar lug'atini yaratish - davr talabi // Tilshunoslikning dolzarb masalalari (Ilmiy maqolalar to'plami) IY. T.,2008. 202-204-betlar.

1. 3.71(168).Shoinoyatova M.Sh. 0'zbek dialektlarida kelishik formalari // 0'zbek filologiyasining ba'zi bir masalalari. T.,Fan, 1968. 26-36-betlar.

I.3- .72(169). Fayziyeva X. Boysun-Sho'rchi grupp shevalarining ba'zi leksik xususiyatlari // 0'zbek tilshunosligining aktual masalalari. T., 1987. 14- 19-betlar.

I. 3.73(170).Fayzullayev B.Badiiy adabiyotda dialektizmlarning stilistik vazifalari //Tilshunoslik masalalari.T.,Fan, 1978.203-211-betlar.

1. 3.74(171).Uzoqov H. Vodil shevasida fe'Haming tuslanishi // Tilshunoslik masalalari.T.,1960. 102-106-betlar.

1. 3.75(172).Uzoqov H. Vodil shevasi leksikasidagi ba'zi bir so'zlarning ma'nolari // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari.T.,1961.2-kitob. 241- 244-betlar.

I. 3.76(173).Uzoqov H.Janubiy Farg'ona shevalari leksikidan namunalari // 0'zbek shevalari leksikasi.T.,Fan, 1966. 417-429-betlar.

1. 3.77(174).Xolmedova Z. Qamoq shevasidagi lug'aviy-ma'noviy kategoriyalar// Til va adabiyot ta'limi.2004.4-soni. 27-29-b.

I. 3.78(175).Choriev I. Dialektal xatolarni bartaraf etish haqida // 0'zbek tilshunosligi masalalari.T., Qarshi, 1976. 65-66-betlar.

I. 3.79(176).Reshetov V. V. 0'zbek dialektlarini monografik o'rganish // 0'TA. 1960. 1-soni. 37-48-betlar.

1. 3.80(177).Egamov V. G'allaorol shevasining ba'zi bir morfologik kategoriyalari haqida // 0'zbek Davlat universitetirising asarlari. S., 1959. 83- 101-betlar.

1. 3.81(178).Egamov V. G'atlaorol rayon jelanuvehi shevalari leksikasi bo'yieha kuzatishlar // SamDU. Asarlar. Yangi seriya. 102. S.,1960. 214-228- betlar.

1. 3.82(179).Egamov V. 0'zbek shevalarining sintaktik qurilishi // 0'zbek tili so'zlashuv nutqi siniaksisi masalalari.S.,1973.

1. 3.83(180).Enazarov T., G'oyibnazarova R. "0'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tishda FSMU texnologiyasini qo'llash // Ta'limda pedagogik ia innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish.T.,2011. 221-222-betlar.

1. 3.84(181).Enazarov T., Jumanazarova G."Keng ommaga xos miyaga

hujum” texnologiyasini “0‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars o‘tishda foydalanish // Ta’limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish.T.,2011. 239-241-betlar.

I. 3.85(182).Enazarov T., Tilovova Z., Jumanazarov J. ”Kollektivga xos to‘g‘ridan-to‘g‘ri miyaga hujum” texnologiyasini “0‘zbek dialektologiyasi” fanidan dars o‘tishda ishlatish // Ta’limda pedagogik va innovatsion-axborot texnologiyalaridan foydalanish. T.,2011. 336-338-betlar.

I. 3.86(183).Eshmurodov A. Qorluq shevasidagi olmoshlarning ayrim xususiyatlari haqida // 0‘zbek tilshunosligi masalalari.T., Qarshi, 1976. 68-69- betlar.

I. 3.87(184).Qudratov T.Shevalar qanday aralashadilar? // 0‘zbek tilshunosligi masalalari.T., Qarshi, 1976. 39-45-betlar.

I. 3.88(185).G‘ozi Olim. 0‘zbek urug‘laridan qatag‘onlar va ularning tili // "Ilmiy fikr" jurnali. I. Samarqand-Toshkent, 1930.

I. 3.89(186).G‘ulomov Yo.G¹., Nazarov K.N.Toshkent dialektining Bo‘ston-liq rayon o‘zbek shevasi materiallaridan // 0‘zbek filologiyasining ba’zi bir masa-lalari. T.,Fan, 1968. 37-40-betlar.

I. 3.90(187).G‘ulomov Yo.G¹.0‘zbek xalq shevalarini lingvogeografik tekshirish // 0‘zbek tilshunosligining aktual masalalari.T.,1987.20-25-betlar.

I. 3.91(188).G‘ulomov H. 0‘zbek tilining Jizzax shevasi // 0‘DM. I.T., 1957.

I. 3.92(189).G‘ulomov H.Chil so‘zining qoilanishi va ma’holari // 0‘zbek shevalari leksikasi.T.,1966. 293-313-betlar.

II. Rus tilidagi adabiyotlar

II.1. Rus tilidagi kitoblari

H.1.1(190).Abdullayev F. A. Fonetika Xorezmiskix govorov. T., 1962.

II, 1.2(191).Avensov R.I. Lingvisticheskaya geografiya i istoriya russkogo yazika // Voprosi yazikoznaniya. №6. M., 1952.

It. 1.3(192).Avanesov R.I. Oeherki russkoy dialektologii. M., 1949.

H.1.4(193).Amansariyev V. Turkman dialektologiyasi. Ashgabat, 1970.

II. 1.5(194).Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazik. I. Materialy po dialektologii. M., 1951.

II. 1.6(195).Baskakov N.A. O proekte edinoy foneticheskoy transkripsii dlya tyurkskix yazikov. M., 1959.

II. 1.7(196).Vejilov A.L. Turetskaya dialektologiya. Izd. MGU., 1973.

II. 1.8(197).Vzaimodeystvie lingvisticheskix arealov. L.,1980.

II. 1.9(198).Gafurova L. X. Bitovaya leksika sovremennogo uzbekskogo yazika.T.,Fan,1991.s.135 .

II. 1.10(199).Gulyamov Ya.G. Grammatika Tashkentskogo govora. T., 1968.

II. 1.11(200).Djuraev B. Shaxrisabskiy govor uzbekskogo yazika. T., 1964.

II. 1.12(201).Djuraev A. B. Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva. T.,1991.

II.1 .13(202).Daniyarov X.Opit izucheniya djekayuhix dialektov v sravnenie s uzbekskim

- literaturnim yazikom.T.,Fan, 1975.S.238.
- II. 1.14(203).Djurayev B. Shaxrisabzskiy govor uzbekskogo yazika.T.,Fan, 1964.S.202.
il 1-15(204).Ibrogimov S. Professionalnaya leksika uzbekskogo yazika (na materialax Ferganskix govorov). T.,1961. s. 164.
- II. 1.16(205).Ikroinova N. Kulinarnaya leksika uzbekskogo yazika. Kand.diss. T.,1989. s.198.
- II. 1.17(206).Kaliyev G. Saribaev Sh. Kazak dialektologiyasi. Almati, 1967.
- II. 1.18(207).Urinbayev B. Sintaksicheskiy stroy uzbekskoy razgovornoy rechi.T., 1978.
- II. 1.19(208).Polivanov E. D. Zvukovoy sostav tashkentskogo dialekta. T., 1922.
- II. 1.20(209).Polivanov E. D. Vvedenie i izuchenie uzbekskogo yazika. Vip. I.T., 1925.
- II. 1.21(210).Polivanov E. D. Govor goroda Turkestana.M.,-L.,1929.
11. 1.22(211).Polivanov E. D. Uzbekskaaya dialektologiya i uzbekskiy literaturniy yazik. T., 1933.
- II. 1.23(212).Russkaya dialektologiya. M.,Visshaya shkola, 1990. s. 147-171.
- II. 1.24(213).Tezisi dokladov UI Regionalnogo soveshaniya po dialektologii tyurkskix yazikov. T.,1970. s.44.
11. 1.25(214). Edelman D.I.Osnovnie voprosi lingvisticheskoy geografii. M.,Nauka, 1968.S.112.
- II. 1.26(215).Shermatov A. Uzbekskie narodnie govori Kashkadarinskoy oblasti.T.,Fan, 1978. s.143.
- II. 1.27(216).Shoabduraxmonov Sh. Karlukskoe narechie uzbekskogo yazika. T., Fan, 1983.
- II. 2.Rus tilidagi avtoreferatlar**
- II. 2.1(217).Abdullayev F. Kipchakskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1957.s.18.
11. 2.2(218).Abdullayev F.A.Fonetika Xorezmskix govorov uzbekskogo yazika. ADD.T.,1961. s.58.
11. 2.3(219).Abdullayev N.Foneticheskie osobennosti uzbekskix govorov Severo-Zapadnogo Afganistana. AKD.T.,1982. s.18.
- H.2.4(220).Aliyev A. Uyehtinskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1960.5.15.
11. 2.5(221).Aliyeva A. Namanganskaya gruppa govorov uzbekskogo yazika. ADD. T.,1975. s.92.
- U.2.6(222).Alimatov T. Vspomogatelnie glagoli v uzbekskix narodnix govorax. AKD.T.,1978.
11. 2.7(223). Almurodov X.Morfologiya uzbekskix govorov Nizovya Surxandari (imya i glagol). AKD.T.,1982. s.18.
- II. 2.8(224).Amirov R.S.Osobennosti sintaksisa kazaxskoy razgovornoy rechi.ADD.Alma-Ata,1972. s.50.
- II. 2.9(225).Axmedov A. Djushskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. Ashxabad, 1962. s.23.

- II. 2.10(226).Axmedov N. Dialektizmi v rechi uchashixsya i metodi ix ustravneniya (na osnove fonetiko-morfologicheskoy osobennosti Andijanskogo govora). AKD.T., 1966
11. 2.11(227). Atamirzaeva S. Zvukovoy sostav namanganskogo govora uzbekskogo yazika. AKD. L., 1963.
11. 2.12(228).Afzalov Sh.Parkentskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1953.s.16.
11. 2.13(229).Babaniyazov X. Fonetiko-morfologicheskie osobennosti kipchaksix govorov Xorezma. AKD.T.,1966.s. 36.
- H.2.14(230).Valiyev M.Naymanskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1963. s.28.
11. 2.15(231).Bakayeva X.DJ.Terminologiya zolotoshveynogo proizvodstva Buxari i Gijduvana.AKD.T.,1971.
- II.2.16(232).Batirov Azad.Puti ustraneniya dialektnix oshibok v rechi mladshix shkolnikov s uzbekskim yazikom obucheniya (na materiale shkol Xorezmskoy oblasti). AKD.T.,1978.
- II. 2.17(233).Buranov M. Terimini Jivotnovodstva v uzbekskax govorax Karakalpakiy. AKD.T.,1972. s. 30.
- II. 2.18(234).Gafurova N. S. Niyazbashinskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1962. s. 20.
- II. 2.19(235).Gulyamov G. Morfologiya Tashkentskogo govora. AKD. M., 1954. s. 15.
- II. 2.20(236).Gulyamov X. Djizakskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1954.5.16.
- II. 2.21(237).Djurayev B. Dj. Shaxrisabzskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. M., 1959.s. 25.
- II. 2.22(238).Djurayev A. B. Morfologiya Uzbekskix govorov Verxney Kashkadari i v arealnom osvesheniy. AKD. M., 1986. s. 16.
- II. 2.23(239).Djurayev A. B. Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo rmassiva. ADD. M.,1991.s. 38.
- II.2.24(240).Djuraboyev A. Nazvaniya svadebnix seremoniy v uzbekskogo yazika(na materiale andijanskoy gruppy govorov). AKD.T., 1971.s. 23.
- H.2.25(241).Djurayeva X. Fonetika-morfologicheskie i leksicheskie osobennosti uzbekskix govorov, nosyashix etnicheskie nazvanie «turk-kaltatay» AKD.T., 1975.
11. 2.26(242).Daniiyarov X.Baxmalskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. M.,1955. s.15.
11. 2.27(243).Daniiyarov X. Vostochno kipchakskie (djekayuhie)govori i ix uchastie v razvitiy uzbekskogo literaturnogo yazika (po materialam govorov Samarkandskoy, Djizakskoy i Sirdarinskoy oblastey). ADD. T., 1977.s. 48.
11. 2.28(244).Djumanazarov Yu. Morfologicheskie osobennosti Xazaraspkogo govora uzbekskogo yazika. AKD.T., 1961.s. 25.
- II. 2.29(245).Zufarov S. Sayramskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1966.S.16.

11. 2.30(246).Ibragimov Yu. Morfologiya Xodjeliysko-Kungradskix govorov uzbekskogo yazika. AKD.T.,1974. s.33.
- II. 2.31(247).Ishandadayev D. Nekotarie osobennosti slovoobrazovaniya v tadjikskix i uzbekskix govorax namanganskoy gruppi rayonov.AKD.T., 1967.S.26.
- II. 2.32(248).Ishayev A. Foneticheskie osobennosti Mangitskogo govora uzbekskogo yazika. AKD. T., 1962.
- II. 2.33(249).Karimova L.G. Toponimi v severouzbekskix govorax. AKD. T., 1972. s.23.
- II. 2.34(250).Kudratov T.Perexodnie govorov uzbekskogo yazika. AKD. T.,1968. s.34.
11. 2.35(251).Madraximov A. Issledovanie po leksike oguzkogo narechiya uzbekskogo yazika. ADD.T.,1978.
- II. 2.36(252).Mamatkulov A. Uzbekskiy djekayushiy govor Sherabadskogo rayona (fonetika i morfologiya). AKD. T.,1961. s.38.
- II. 2.37(253). Mamatov A. Andijanskiy govor uzbekskogo yazika. AKD.T., 1967. s.26.
- II. 2.38(254).Mirakmalov M. T. Mesto narodnix geograficheskix tenninov v formirovanii tenninov po fizicheskoy geografii. AKD. T., 1998. s.22.
- II. 2.39(255).Mirzayev M. Buxarskaya gruppa govorov uzbekskogo yazika. AKD.T., 1965, s.68.
- ü.2.40(256).Mirzayev N. Etnograficheskaya leksika uzbekskogo yazika (na materialax uzbekskix govorov Kashkadarinskoy oblasti). AKD. 1971. s.22.
- II. 2.41(257).Mirsagatov T.Kirskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1954. s.16.
- II. 2.42(258).Muxamedjanov K. Turkestanskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1970. s.22.
11. 2.43(259). Muxamedjanov K. Arealnoe issledovanie uzbekskix govorov yujnogo Kazaxstana. ADD. T.,1988. s.44.
- II.2.44(260).Nazarov K. Prityajatel'nie affiksi v uzbekskix narodnix govra. AKD.T.,1963, s.28.
11. 2.45(261).Nosirov Sh. Kokandskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T., 1965.S. 21.
11. 2.46(262).Nugmatov T. Termino' baxchevodstva v uzbekskom yazika (na materiale ferganskoy gruppi govor) AKD. T.,1971 ,s.25.
- H.2.47(263).Usmonov S.Gippologicheskaya terminologiya uzbekskogo yazika.Kan.diss.T.,1988.s.22.
- II.2.48(264).Rajabov N. Karnabskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. Samarkand, 1959. s.25 .
11. 2.49(265).Radjapov N. Morfologicheskoya struktura imeni i glogola v uzbekskix narodnix govorax. ADD.T.,1986.s. 51.
- II.2.50(266).Raximov S.Leksika uzbekskix govorov Surxandarinskoy oblasti.AKD.T.,1974. s.30.
- II. 2.51(267).Raximova K. Uzbekskie govori Turkmenskoy SSR.AKD. T., 1985. s.20.

- II.2.52(268).Reshetov V.V. Margilanskiy govor uzbekskogo yazika. AKD.T.,1940.s.10.
11. 2.53(269).Reshetov V.V.Kuraminskie govori Tashkentskoy oblasti. Foneticheskaya i morfologicheskaya sistema.ADD.Akademiya nauk UzSSR. T.,1952. s.49.
- II. 2.54(270).Tulyakov S. Morfologicheskie osobennosti Namanganskogo govora uzbekskogo yazika. AKD.T., 1965. s.28.
11. 2.55(271).Turakulov A. Leksika Kokandskoy gruppi govorov. AKD. T.,1971. s.28.
- II.2.56(272).Turgunov A.Foneticheskaya struktura balikchinskoy gruppi govorov uzbekskogo yazika. AKD.T.,1969.
- II.2.57(273).Turgunov T.Zapadnoferganskije govoro' uzbekskogo yazika. AKD. T., 1968.S. 23.
- II. 2.58(274).Turapova M. Sh. Poryadok chlenov predlozheniya v uzbekskix govorax (po materialam karluksko-uygurskoy gruppi govorov) AKD.T., 1972.
- II. 2.59(275).Xasanov B. Issledovanie uzbekskix govorov tipa tyurk-barlas. AKD.T.,1980.S.20.
- II. 2.60(276).Xamrayev X. Osnovnie foneticheskie osobennosti kashkada- rinskix govorov uzbekskogo yazika. AKD,T.,1973. s.24.
- II. 2.61(277).Xusainova Z. Onomasiologicheskoe issledovanie nazvaniy svadebnix obryadov v uzbekskom yazike (na materiale). AKD.T.,1984.s. 20.
- II. 2.62(278).Sharipov O. Papskiy govor uzbekskogo yazika. AKD.T.,1962. s.21.
- II. 2.63(279).Sharipov X.Uzbekskie govori yujnoy Kirgizii.AKD.T.,1967. s.23 s.
- II. 2.64(280).Shamsuddinov I. Karakulskiy govor uzbekskogo yazika. AKD. T.,1966. s.21.
11. 2.65(281).Sheraliyev E. Leksika uzbekskix govorov severo- vostochnogo Tadjikistana. AKD. T., 1974.
11. 2.66(282).Shermatov A.Karshinskiy govor uzbekskogo yazhka. AKD. T.,1960. s.32.
11. 2.67(283).Shermatov A. Problemi istoricheskogo razvitiya i sovremennogo funktsionirovaniya uzbekskix dialektov (na materiale uzbekskix dialektov Nijney Kashkadari. ADD. T.,1978 (0'zbek dialektlarining hozirgi ahvoli va tarixiy taraqqiyoti problemalari).
11. 2.68(284).Shoabduraxmanov Sh. Uzbekskogo literaturniy yazik i uzbekskie narodnie govori. ADD. T.,1963.
- II.2.69(285).Shoinoyatova M. Padeji v uzbekskix govorax.AKD.T.,1973. s.24.
11. 2.70(286).Sadikov T.Leksika govorov Tashkentskoy oblasti. AKD. T., 1968.S. 22.
11. 2.71(287).Usmonov K. Formie nastoyashego vremeni glagola v govorax uzbekskogo yazika.AKD.T.,1967. s.31.
- II. 2.72(288).Usmonov S.Gippologicheskaya terminologiya sovremennogo uzbekskogo yazika.Avtoref.diss.filol.nauk.T.,1988.s.22.
- 11.2. 2.73(289).Uzakov X. Yujnot'erganskije govoro' uzbekskogo yazika. AKD.

T.J966.S.22.

II. 2.74(290).Farmanov I.Oshskiy govor uzbekskogo yazika. AKD.T.,1960. s.21.

11. 2.75(291).Egamov V. Galla-Aralskiy govor Samarkandskoy obiasti. AKD. S.,1954. s.25 .

II.2.76(292).Yuldashyev I'.Uzbekskic govori yujnogo Tadjikistana. AKD. T., 1968.S.19.

II. 2.77(293).Yuldashyev A. Morfologicheskie osobennosti mankentskogo govora uzbekskogo yazika. AKD. T.,1981. s.21.

II. 3.Rus tilidagi maqolalar

11.3.1(294).Abdullayev F. A. Opit sostavdeniya dialektologicheskogo slova-rya uzbekskogo yazika (po materialu uzbekskix govorov Xorezma) // Voprosi dialektologii tyurkskix yazikov. Materiali IY regionalnogo soveshaniya po dialektologii tyurkskix yazikov, sostoyavshego 27-30 maya 1963 goda v g.Frunze. Frunze, 1968.

2128c46v

MUNDARIJA

Kirish	3
I "O'zbek dialektologiyasi" fanidan qisqacha ma'ruzalar	9
I -mavzu. "O'zbek dialektologiyasi" kursining umumiy masalalari. Milliy til va mahalliy dialektlar. Transkripsiya. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari	9
2- mavzu..... O'zbek shevalarining tasnifi	21
3- mavzu.O'zbek shevalari fonetikasi. O'zbek shevalarida unllilar	31
4- mavzu.O'zbek shevalarida undoshlar	34
5- mavzu..... O'zbek shevalari Ieksikasi	40
6- mavzu. O'zbek shevalari morfologiyasi.Turlanish	49
7- mavzu..... O'zbek shevalari morfologiyasi. Tuslanish	58
8- mavzu..... O'zbek shevalarida so'z turkumlari	60
9- mavzu..... O'zbek shevalarida so'z turkumlari (davomi).....	65
10- mavzu..... O'zbek shevalari sintaksisi	71
II -mavzu. Lingivistik geografiya va lingvistik gcografiya usuli	78
II. "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars o'tganda samarali qo'llanadigan o'qitishning pedagogik texnologiyal ari haqida.....	82
"O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tganda qo'llanadigan o'qitishning pedagogik texnologiyalaridan namunalar	84
"Kollektivga xos to'g'ridan-to'g'ri miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda ishlatish	86
"Keng omniaga xos miyaga hujum" texnologiyasini "O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda foydalanish	88
"O'zbek dialektologiyasi" fanidan dars(lar)ni o'tishda "FSMIJ" texnologiyasini qo'llash	90
III. Baholash	savollari
90	
Joriy baholash savollari	93
Oraliq baholash savollari	93
Yakuniy nazorat uchun savollar	94
IY."O'zbek dialektologiyasi" fanidan inustaqil ish savollari	94
Y."O'zbek dialektologiyasi" fanidan tayyorlangan test savollari 98 YI."O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil qilish uchun mashqlar inajmui.....	11
YII "O'zbek dialektologiyasi" fanidan amaliyot	
"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotining niaqsad va vaziflari.....	
Amaliyotning texnika xavfsizligi qoidalari.....*	120
"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliy Jiga tayyorgarlik ko'rish	121
Shevalardan materiallar yig'ish usullari	123
"O'zbek dialektologiyasi" fani amaliyotini tashkil qilish vao'tkazish.....	126

MUNDARIJA

<u>Shevalami o'rganish va materiallar to'plash usullari</u>	<u>127</u>
<u>Sheva materiallarini transkripsiyada yozish ko'nikmalari to'g'risida</u>	<u>131</u>
<u>Shevalami o'rganish dasturi</u>	<u>133</u>
<u>Fonetika bo'yieha materiallar to'plash</u>	<u>133</u>
<u>Morfologiya bo'yieha materiallar to'plash</u>	<u>136</u>
<u>Leksika bo'yieha materiallar to'plash</u>	<u>138</u>
<u>Sintaksis bo'yieha materiallar to'plash</u>	<u>144</u>
<u>Sheva materiallari yig'iladigan hudud va amaliyotning muddati to'g'risida</u>	<u>146</u>

“O‘zbek dialektologiyasi” fani amaliyotining bajarilishi to‘g‘risida hisobot.....	147
YIII. “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan yozma ishlami baholash mezonlari	147
IX. Dialektologik amaliyot vaqtida to‘plangan matcriallardan namunalar.....	148
X. Ilovalar.....	155
MI OVA.....	155
2- ILO.....VA	161
3- ILO.....VA	163
4 ILOVA.....	163
5-.....ILOVA	164
XI. “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan tavsiya qilinadigan urmmiy adabiyotlar ro‘yxati	165
Qisqartmalar.....	181

TOLIB JUMANAZAROVICH ENAZAROV, VAZIRA AZIMOVNA
 KARIMJONOVA, MANZURA SAFARBOYEVNA ERNAZAROVA, SHAVKATJON
 SUYUNQULOBIKH MAHMADIYEV, KAMOLA G‘AFUROVNA RIXSIYEVA

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

(o‘quv qo‘llanma)

Muharrir Jo‘rayeva M.

Bosishga ruxsat etildi 26.01.2012 y. Bichimi 60x84 1/16 Nashriyot hisob tabog‘i 14,3. Shartli bosnia tabog‘i 19,3. Adadi 300 nusxa. Bahosi shartnoma asosida.
 Buyurtma № 17 “Universitet” nashriyoti, Toshkent-100174. Talabalar shaharchasi.M.Ulug‘bek nomidagi O‘zMU bosmaxonasida bosil